

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ
ԱՐԵՎԵԼԱՔՐԻՄՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ. Գ**

ՆԱԵՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

Երևան, 17-18 մայիսի, 2018

ՉԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՉԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Երևան 2018

947.925:008

✓

ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա
Արևելագիտության ինստիտուտ

Институт востоковедения НАН РА / Institute of Oriental Studies of NAS RA

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԱԹՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ԲԱՂԱԲԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ. Գ**

Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված
ճանաչված հայագետ-կովկասագետ
Պավել Չոբանյանի ծննդյան 70-ամյակին
Երևան, 17-18 մայիսի, 2018

ԶԵՎՈՒՅՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԶԵՎՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

**АРМЕНИЯ И ВОСТОЧНОХРИСТИАНСКАЯ
ЦИВИЛИЗАЦИЯ – III**

Республиканская конференция, посвященная
70-летию со дня рождения известного армениста-кавказоведа
Павла Чобаняна (1948-2017 гг.)
Ереван, 17-18 мая, 2018

ДОКЛАДЫ И ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ

**ARMENIA AND ORIENTAL CHRISTIAN
CIVILIZATION – III**

National Conference dedicated to the
70th anniversary of eminent armenologist-caucasologist
Pavel Chobanyan (1948-2017)
Yerevan, May 17-18, 2018

PAPERS AND ABSTRACTS

Երևան Eреван Yerevan – 2018

18/04/18

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների
բաժանմունքի բյուրոյի և ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

Մեկնեստությունը՝ Գրավել Չորանյանի ընկերների

Խմբագրական հանձնախումբ՝

Ա. Նակոբյան, Ա. Քոչոյան, Ռ. Սահրասարան

Հ 247 «Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը. Գ. Հայազեն-Կովկասագետ Գրավել Չորանյանի (1948-2017) ծննդյան 70-ամյակին նվիրված Հանրապետական գիտաժողով (մայիսի 17-18, 2018 թ.): Ինկուցումներ և զեկուցումների դրույթներ. - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն-հրատարակչություն, 2018. - 288 էջ:

Ժողովատն ընդգրկում է 2018 թ. մայիսի 17-18-ին Երևանում կայացած «Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը. Գ. հանրապետական գիտաժողովի նյութերը» Դրանք նվիրված են հայ-կովկասյան պատմա-մշակութային առնչություններին իբրև արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթական աշխարհի կարևորագույն դրսևորում, հայ և արևելաքրիստոնեական մատենագրությանը, պատմագրությանը, վիճագրությանը, տեղանվանագիտությանը, արվեստին ու ճարտարապետությանը, արևելյան արքայազնագիտությանը, Քրիստոնյա Երուսաղեմին, արդի Կովկասին:

Լախատեովում է հայազենների և ընկերզող լայն շրջանակի համար:

Խոսք գիտնական-հայրիկի մասին

Քանկացին քարեկամներ, գիտածոզովի հայրեկի մասնակիցներ.

Խորին երախտագիտությունեւ եմ հայտնում Հայաստանի Հանրապետության Գրությունների Ազգային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտին՝ հայրիկիս՝ պատմաբան, արևելագետ-կոմիտասպետ, պատմական գիտությունների զոկտոր, պրոֆեսոր Պապե Չորակյանի ծննդյան 70-ամյակի կապակցությամբ հանրապետական գիտածոզովի կազմակերպման և անցկացման համար:

Երկու որից կլրանա մեկ ամսին, ինչ հայրս տեսպտակի և անժամանակ հեռացավ երկրային կյանքից—

Հայրիկիս մասին կարող եմ երկար խօսել. նրա քարություն, պարնիշություն, ակնվություն, առաքինություն, մեծահոգություն, սկզբունքայնություն և համեստության մասին, սակայն առանձնահատուկ ուզում եմ նշել նրա քաջադիմ հայրենասիրությունը, որն էլ արտահայտվեց նրա կողմից գիտությունն ու իր մասնագիտությունն անսահման ու անմեղաբոց նվիրվածությամբ և գրսևորվեց իր ազդած կյանքի յուրաքանչյուր գրվազում:

Պատահական չէր հայրիկիս կողմից պատմաբանի մասնագիտության ընտրությունը, որի հիմքում ընկած էր իր Հայրենիքի և ժողովրդի նկատմամբ տածած անհուն սերը: Դա էր այն մեծ առաքելությունը, որով նա աշխարհ էր եկել:

Մեզելով Հայաստանից հեռու, Խորհրդային Ազգրբեշանի հյուսիսարցախյան եանելար քաղաքում, ուր ընտանիքը տեղափոխվել էր մտակա հինավուրց Փիփ (Ջազիկ) գիւղից, սովորելով տեղի հայկական զարոցում գոռես զարոցական տարիներից նա ուսումնասիրում էր հայ ժողովրդի պատմությունը, նրա ուշադրությունից չէր զրիպում ազգային պատմության և ոչ մի գրվազ, նրան հուզում էր իր ժողովրդի ճակատագրը: Նույնիսկ 1965 թվականին Ցեղասպանության 50-ամյակի տարելիցի կապակցությամբ, որպես քորձր զասարանի աշակերտ, տնօրենից պահանջում է զարոցում միջոցառում կազմակերպել և իրազեկել աշակերտներին ցեղասպանության մասին: Դա մեծ խիզախություն էր նրա կողմից խորհրդային ժամանակներում և այն էլ՝ Ազգրբեշանում, որի իշխանությունները հեանուզական հակահայկական քաղաքականություն էին վարում տեղի հայ ազգարնակչության նկատմամբ:

Պարտում հայրս բոլոր առարկաներից զերազանց առաջադիմութիւն է ունեցել, հատկապէս ֆիզիկա եւ մաթեմատիկա առարկաներից: Իր աշխատասիրութեան, քննասիր ընդունակութեան եւ խիստ կարգապահութեան շնորհիւ բոլոր ուսուցիչները կարծում էին, որ նրա կողմից ցանկացած առարկայի քննարկութիւնն էլ հետազոտում լազ մասնագետ գիտնական երաշխիք են ապահովելու: Ինչքան մեծ է էզել նրա ֆիզիկայի ուսուցչի դարձանքը, երբ տեղեկացել է հայրիկի՝ պատմաբանի մասնագիտութիւնը քննարկելու մասին, քանի որ իր առարկայի ուզուածութեամբ էր պատկերացրել նրա ապագա մասնագիտութիւնը:

Տեղանշաւոր եւ նպատակայայտ գիտնական արդին մանկուց գիտնար այս կյանքում իր առաքելութիւնը, եւ երբք էլ շնորհից իր ընտրած ուղուց: Ապրելով Հայրենիքից հնուս եւ ակաեւտես լինելով Ազրբեջանի կողմից հայաւայաց քաղաքականութեանը՝ հայրիկիս, որպէս մեծ հայրենասիրի, անվերապահ ցանկութիւնն էր ձանաչել, բացահայտել եւ հետազոտել իր ակունքները, Հայոց պատմութեան գեղեւս շուտամասիրված խրթին էչերը:

Տեղափոխվելով Հայաստան՝ սկզբնական շրջանում սովորում է շինարարական ակաեմիկումում, ստեղայն դա էլ նրա համար խոշընդոտ լի գառնում՝ շեղվելու իր ընտրած ձանապարհից, եւ ասանց հագտակելու զուգահեռ ընդունվում ու զերազանցութեամբ ավարտում է Երևանի պետական համալսարանի Պատմութեան ֆակուլտետի հնագիտութեան, ազգագրութեան եւ ազրբեջանագիտութեան բաժինը:

Ուսանողական տարիներից ի վեր՝ մինչեւ իր կյանքի վերջին օրերը, ես հազաաւարմորեն եւ անձուրաց ծառայից իր մասնագիտութեանն ու կոչմանը՝ ի նպաստ գնելով գրանց հայագիտութիւնը լուսարանելու պատվարքը գործին: Դա են վկայում նրա կողմից օտար լեզուների, մասնավորապէս վրացերեն լեզվի յարացումը, թեկնածութեան, հետագայում նաեւ զգիտարական ատեւախոսութիւնների հաշոյ պաշտպանութիւնները, մի շարք հիմնարար աշխատութիւնների արականացումը, շնորհայի աշակերտների պատրաստումը եւ այլ հեղինակավոր ու արժանահիշատակ գործեր:

Նա էզել է նաեւ հեղինակներից մեկը Հայաստանի ետրանկախ պետութեան մեղ Հայոց պատմութեան առաջին գպրոցական գատագրքերի, որոնց աշխատանքները սկսվել են 90-ական թթ. սկզբներին: Հիշում եմ, այդ ժամանակաշրջանում տեղատեղի վրա աշխատանքներն իրականացվում էին գեղեւս գրամեքնելալով: Մայրիկս եւ մեկը՝ երեխաներս, օգնում էինք

հայրիկին գրամեքենայի վրա հավաքելու գասագրքի տեքստերը: Աշխատանքը լարված էր ու տանջալից եւ տեւում էր անքուն գիշերներ, սահայն հայրս երբեք չէր տրտնջում, միայն ոգևորված ասում էր. «Նա զա անում եմ հայ ժողովրդի եւ մեր ազազա սերունդների համար...»:

Երբեք եւ ոչ մի առիթով իր կատարած աշխատանքի համար չէր ակնկալում որեւէ զնահատանք կամ իրախոսանք: Անշահախնդրորեն եւ խնկամտաց եզրիքով էր իր համար շատ թանկ եւ կարեւոր աշխատանքին, ցավոք, հաճախ նաեւ իր սեփական սոսոզույթյան հաշվին:

Գիտությամբ գրազվելը նրա կիրքն էր, կյանքի մեծագույն նպատակներից մեկը: Եւ նա երջանիկ էր— Սրբանիկ էր, քանի որ զբաղվում էր իր սիրելի աշխատանքով, որից մեծ բավարարվածություն էր ստանում:

Գիտության հանգեւոյ ունեցած իր սերը, գիտելիքների լայն պաշարը եւ իր առաքինի արժեքնամակարդը նա մշտապէս փոխանցում էր ետեւ իր ուսանողներին: Նա մեծ ներդրում ունեցավ ոչ միայն հայագիտության զարգացման, այլ նաեւ սերունդներ կրթելու եզրահան գործում:

Հայրիկին կարող եմ համեմատել մեր սահմանը պաշտպանող եւ մարտի դաշտում մարտնչող զինվորների հետ. նա էլ իր գրչով էր պայքարում Հայաստանի պատմության նենգափոխման ազդրեղանական կեղծարարության դեմ, հրապարակ հանելով շատ կարեւոր սկզբնաղբյուրներ՝ ապացուցելու պատմական իրազարձությունների ճշմարտացիությունը եւ մշակելով պատմաշինությանը հակազդելու ուղեներշնչեր:

Հպարտ ենք նման հայրիկ ունենալու համար, սփ հայրենասիրությամբ, եզիրումով եւ մարդկային բարեւ հատկանիշներով օրինակ է ծառայել մեզ երեք երկրամենքիս: Նա իրախոսում, կարեւորում եւ քաջալերում էր մեր ցանկացած նախաձեռնություն, որը կրեւոր կրթության եւ մասնագիտական աճի, լայն աշխարհընկալման ու ազաւ մտքի զարգացման:

Հայրիկս օրինակելի օրգի էր իր ծնողների համար. զնուեւ երիտասարդ հասակում կորցնելով հօրը, նա մեծ հոգատարությամբ խեամեց մորը՝ մինչեւ նրա կյանքի վերջին տարիները: Նա հոգատար, եզիրված, սիրող եզրայք էր իր քրոջ եւ եղբոր համար, սիրող, հովատարիմ, միեւնույն ժամանակ պահանջատ ամուսին եւ հայր՝ իր ընտանիքի համար, գորովալից պապիկ՝ իր թոռնիկների համար: Փորձում էր հօգ տանել իր բոլոր հարազատների եւ ազգականների մասին՝ գառնալով նրանց բոլորին կապող օղակը: Սիրում էր ընտելուեն ու իր այգին, սրի բոլոր ծառերն իր ձեռքով էր տնկել ու խնամել:

Հայրիկս մեզ հեռ է, մեզ հետ են նրա արժեքավոր պատգամները, անբասիր անունը, գիտական անգեոհասակի վաստակն ու ազգանվիր դործունեությունը:

Յանկանում եմ նաև տեղիկացնել, որ հայրիկի հիշատակը մշտապես պահելու նպատակով մենք՝ իր զավակները, հարավորին շարունակելու ենք նրա անավարտ գործերը: Նախապատրաստելու ենք նրա անտիպ աշխատությունների հրատարակությունները, փորձելու ենք իր հարուստ գրադարանը հասանելի դարձնել մյուս գիտնականների համար, և հարավորության զեպչում հաջողանալու ենք իր անունով ֆոնդ ստեղծելու գործընթացը հիասթյուծների նկատմամբ:

Ձուր չէ, որ Հովհաննես Երրազը, հայրիկս անունը հայեցի դարձնելով, նրան անվանել էր Պարզեւ, և իրապես հայրիկս պարզեւ է՝ իր ժողովրդի, Հայրենիքի, ընտանիքի և ապագա սերունդների համար:

Ենորհակալությամբ:

(17 մայիսի, 2018 թ.)

Թոշնաբանդակը հայկական միջնադարյան եկեղեցիների քարտեզների հարդարանքում

Դրսիստային աշխարհը կամ երկնային թագավորությունը քրիստոնեության կարեւորագույն և խորհրդանշական հասկացություններից է, որն առանցքային նշանակություն է ունեցել միջնադարյան մշակույթում: Կատարյալ աշխարհի մասին քրիստոնեական պատկերացումներն իրենց արտահայտությունն են գտել եկեղեցական կառույցներում, որոնց միջնադարյան նշանակները համեմատում էին թե՛ Սաղոմոնի առնարի, թե՛ երկնային Սիոնի հետ, իսկ կենտրոնացմանը՝ եկեղեցիների հաճախական կերպարում տեսնում ետե հինգերորդ մարմնավորումը (մոզիկը) երկրի վրա¹: Այս պատկերացումների ներքո եկեղեցու առանձին հասկացմանը օժտվել են սրտշակի խորհրդարանականը, որտեղ հատկապես կայնորվել է թմբուկը և այն պատկազ գմբեթը (համարժեք է եկեղեցու խորանին), որոնք գերիշխող դիրք ունեն նարտարապետական հորինվածքում և համապատասխանաբար անենարարժք աստիճանը քրիստոնեական կառույցի հերարխիայում՝ մարմնավորելով երկնից երկինքը (Գ թագ., 8:27) կամ Աստու գահը²: Այս խորհրդանշական պատկերացումներն ընդհանուր էին ողջ արևելաքրիստոնեական աշխարհի համար, բայց հատկապես դա վերաբերում է Հայաստանին, որ նարտարապետության մեջ գերիշխում էին կենտրոնացմանը՝ եկեղեցիները, իսկ սրբատուշ քարի շարվածքը (միգիս տեխնիկան³) բացառիկ նարավորություն էր ընձևում եկեղեցիների քանդակային հարդարման համար:

¹ Г. К. Варнер, Византизм как эрама мира, – ВВ, т. 47, 1986, с. 173, 176, 179.

² Համեմատ քրիստոնեական պատկերացումների՝ եկեղեցին քաղաքում է եղել թե՛ նաև խորհրդանշական ծառայանքից, արտահայտված ե՛ր հորիզոնական, ե՛ր ուղղանիզ ուղղորդումներով: Այս երեք ծառայանքից ծամապատասխանաբար խորհրդանշում են երկրից կամ թրմկտակարանային աշխարհը, երկնից կամ երկտակարանային, տեսանիշ աշխարհը, երկնից երկնից կամ Աստու գահը: Մանրամասն տե՛ս Թ. Ավետիսյան, Հայկական միջնադարյան եկեղեցիների քարտեզների քանդակային հարդարման խորհրդանշական և պատկերապարզական ավանդույթները, – ԳՄ, 25, Եր., 2018, էջ 395–410 (ամերիկացի գրականություն):

³ А. А. Яковлев, Византизм и армянская традиция в архитектуре Армении и Византии, – ИФЖ, 1973, № 4, с. 37; А. Ю. Казарян, Архитектура Армении IV–VI веков и особенности раннехристианской традиции в сохранившихся храмах, – ВВ, т. 60 (85), 2001, с.

Հայկական եկեղեցիներին ավանդաբար հարուստ արտաքին հարգարաններ անդառնալիս հատվածներ են հանդիսացել մուսթերը, լուսամուտի բացվածքները և, իհարկե, թմբուկն իր զերիշխող դիրքով: Ծառաարապետական հորինվածքի հատկապես այս՝ երկնային տարածքը խորհրդանշող հատվածում են տեղ գտել թրիստեանական այնպիսի պատկերներ, որոնց միջոցով արվել են կարևոր գաղափարական շեշտերը: Աման խորհրդանշական պատկերների շարքում աչքի են ընկնում թռչունները, որոնք բացմիջոց հիշատակված են Սուրբ Գրքում (Մատթ. 13.31, 13.37, Մկ. 4.30-32, Ղկ. 13.18) և ուզգակիսին կապված են եղեմակեան այգու աստվածարանական ընկալումների հետ: Թռչնի խորհրդարանաւթյանը՝ պայմանաւորված թռչնի, երկնքին հասնելու նպատակով, աղերսվում է Սուրբ Հոգու, հրեշտակների, ինչպես նաև հավատալից հոգու մասին ունեցած պատկերացումների հետ: Թռչուններից յուրաքանչյուրն, տեղուշտ, ունի իր սիմվոլիկ իմաստը՝ հանախ բազմաշերտ:

Հայկական եկեղեցիներին թմբուկներին հանախ ենք հանդիպում կարտուկների, ազափների, սիրամարգերի, խառնածին թռչունների կտիկների և հասկապես արծիվների պատկերներին: Հայկական արվեստում թմբուկի քանդակային հարգարանն օրինակներ ունենք սկսած է զարից (Էլմիսենի Մայր տաճարը), սակայն թռչունների պատկերները եկեղեցիների թմբուկներին հայտնվում են արդեն հետադարձական շրջանում ժ զարից սկսած:

Վաղազույն օրինակ է Ալվիամարի Ս. Եռչ եկեղեցին (915-921 թթ.), ուր տարածանակ թռչնաքանդակներ հարգարում են եկեղեցու տարբեր հատվածները (քունդակների առաստալիցանք ու բազմապատկերված Ալվիամարը բացատրել է), հասկապես թիփերն ու այսպես կոչված տրիսպարտի գոտին: Աման պատկերներ կան նաև թմբուկի պատահանների կամարաղեղների: Թմբուկի վեց պատահաններից որոշներն կամարաղեղները հարգարված են բուսական տարրերով, իսկ մնացածը՝ թռչնապատկերներով (օր.՝ հր.արլ. և հր.արմ. Պատահանները): Դրանք կիսաղեմ պատկերված կաքաղներ են, որոնք երկու կողմերից՝ շրտական, ուղղված են դեպի կամարի կենտրոնը: Կամարաղեղի թե՛ կենտրոնում, թե՛ անկյուններում տխանթի տերեւներ են և զրանք պատկերաբանական առումով կապվում են թմբուկի մյուս կամարաղեղների բուսական տարրերի հետ: Թռչունների և բուսական տարրերի առկայությունը Ալվիամարի թմբուկի կամարաղեղներին, ինչպես նաև սվազոթո կենդանիների

149-150, 155; Փ. Тер-Мартиросян, А. Минцелин, Древние корни строительной техники Армении, — ВСОИ, 2009, № 2, с. 143-144.

¹ А. Тресвальдер, Словарь символов, Москва, 1990, с. 213.

պատկերները իսկն թմբուկի քիմիկն՝ հաստատում եւ ամբողջացնում են Գրախոսային պարտեզի խորհրդանշական պատկերը:

Քառյուծների պատկերներ կան ԺԳ-ԺԴ դարերի այնպիսի եկեղեցիների թմբուկներին, ինչպիսիք են, որ՝ Վաչոյ Չորի Քանա՛հաս (Քանազն) վանքը (1273-1279 թթ.), Խորանաշատի Ս. Աստվածածին (1211-1222 թթ.) եւ Նորափանքի Ս. Աստվածածին (Քալթիեւաշեն) (1329 թ.) եկեղեցիները: Ուշ միջնադարյան հետաքրքիր օրինակ է Գարաշատի (Մաղարդավանքի) Ս. Ասեփանա եկեղեցին (ՔՂ գ., Հարևանոց գաւառ, Հյուս. Իրան), որի թմբուկին յազմաթիվ այլ պատկերների շարքում՝ հսկայական ծածկի շուրջանշյուր նիստի ճակատին կհասցեն թռչնի քանդակ է: Նշված եկեղեցիներում առաջին հաճախ տեսնում ենք աղափրիներ (Քանահաս, Խորանաշատ, Նորափանք), ինչպես նաև երկարալիզ չբաշին թռչուն, հավանաբար՝ Ալեկուզ (Նորափանք), իսկ ահա Ս. Ասեփանոսում սիրամարգեր: Բայց պատկերները կհասցեն են, որը պատկերման ընդունված է և է միջնադարյան կերպարվեստում: Սին Քանահասում եւ Ս. Ասեփանոսում թռչունները հսկայական ծածկի ճակատներին են պատկերված, ապա Խորանաշատում եւ Նորափանքում թմբուկը հարգարթ խույ կամարաշարի վերին հատվածն են զբաղեցնում, որը կրկնում է Ամխտարանների նկարազարդ խորանների հարդարման սկզբունքը: Այս առումով պատահական չէ պատկերների կամ թռչունների հորինվածքային կապը խույ կամարաշարի հետ: Արքիին հայտնի լինելով դեռ անտիկ հարտաբանական միջնադարի կերպարում է առանում քրիստոնեական եկեղեցիների՝ մանավանդ թմբուկների հարդարանքում մեծապես պայմանավորվելով նրա առաջին Ս. Հարություն ասանորի կառուցման մեջ կամարաշարի կերպարման եւ զրանից բխող Նրկնային Նրուսազնի (Նրկնային Արքայության) մասին պատկերացումների ձևավորմամբ¹: Ուստի կամարաշարը, որպես Նրկնային Նրուսազնի խորհրդանշել, իսկ թռչուններն ու թռչական տարրերը (կրկնն նաև այլ կենդանիներ), որպես Գրախոսային պարտեզի քնակիչներ, միավորվում են մեկ զազափարական առանցքի շուրջ: Ընկն այս համադրությունն ենք տես-

¹ Ս. Խ. Մճալյանյան, Աղբամար, Եր., 1983, Գլ. 2, 80, 82, 86, 87:

² Լ. Հախնազարյան, Արուսիի նրկ վանքերը, Եր., 2012, էջ 269:

³ А. А. Ауренов, Система жилищных в Аруше, - Известия АН Арм. ССР. Обществ. науки, 1952, № 1, с. 53-54; Ս. Մճալյանյան, Զվարթնոցը եւ Մուլանիսիկ Քուրանաները, Եր., 1971, էջ 127; А. Ю. Казарян, Роль и значение восточных архитектурных элементов в архитектуре Армении, - Восточноведение и востоковедение, 1994, с. 109, 111; он же: Фасадная архитектура армянских и грузинских церквей VII-XI вв. Структурные отличия и композиция традиций, - Հայագիտության արթի վեճակը եւ զարգացման մտայնարկները, Եր., 2004, էջ 455:

առավել հաճախ, դիմաճայաց պատկերներ՝ սկսած ժժԱ զարերից: Հանգի-
պում է նաև երկգլխանի արծիվի օրինակ:

Արծիվի իմաստաբանական առանձին շերտեր ի հայտ են գալիս արդեն
Աստվածաշնչում, մասնավորապես՝ Սազմասում (Սաչ. 102.5) և Եսայայ մար-
բանական գրքում (Սս. 40.31), ուր Պչում է վերափոխման գաղափարը, որի
մարմնավորումը հենց արծիվն է: Եւ արդեն որպես այս մտայնության արգա-
սիք՝ զազմիչնագարչյան գրականության մեջ (Պիտիխիտս Արեւուդազացի¹, հայ-
բարձանական գրականության, Բարսյախոս²) արծիվը գիտարկվում է որպես
Քրիստոսի խորհրդանշաններից մեկը: Ավելի ընդհանրական մեկնաբանելով
այս հասկացությունները՝ միջնագարչյան հեղինակներն արծիվ պատկերը կա-
պում են նաև հոգու փրկության, հարության և մկրտության գաղափարների
հետ³: Հարության գաղափարն է արտահայտված զպտական էջ-Քաղափաթի
զամբարան-մատուռներից մեկում (մատուռ հ⁴ 7, Ե-Ջ զզ.), որսեզ թևատա-
րած արծիվները պատկերված են առաջատաներին և այս օրինակի հետ ուղ-
ղակիորեն աղերսվում են Հվարթնոցի արծիվաբանդակները⁵: Բացի վերը նշվա-
ծից՝ միջնագարչյան ազանդույթում արծիվը հաշտնի է որպես Հովհաննես ալե-
տաբանչի և հրեշտակների խորհրդանշան⁶:

Հաճախ այս թռչունը ոչ ոքին ճանկոյ արծիվը հորինվածքի մաս է կազ-
մում, որն արեւելաքրիստոնեական աշխարհում տարածում է ստանում հետ-
պատկերամատուռական շրջանում, իսկ հաշխական հուշարձաններում (քան-
դակ, մանրանկար) ժՂ-ժՂ զարերի ժամանակահատվածում⁷: Ըստնկոյ արծիվի

¹ Գլխմիտս Արեւուդազացի, Աստվածաբանական երկեր. Արեւուդազիտիկաներ, Եր., 2013, էջ 28, 236, 43:

² К. Мырзатов, Средневековая картина, Москва, 1984, с. 139; А. Хала, Словаре слово-
тов и символов в искусстве, Москва, 1996, с. 406.

³ Եսայիոս Կեսարացի, Պատմություն եկեղեցուց, Քարգմ. ի մեռն Հ. Աբրահամ Վրդ-
մարիան, Վննտիկ – Ա. Ղազար, 1877, էջ 727-729; Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք մա-
րդուրեան քո կոչի Զմեռան հասոր, Կոստանդնուպոլիս, 1740, էջ 205-206; А. Хала,
Словаре словогов. . . , с. 406; R. Baral, On the Wings of an Eagle: Medieval Transmutations
of a Classical Metaphor, *Asiatic*, – Studies in Art History, Tel Aviv University, 1999, p. 79-90,
Մեղիս արտուտ սոր, ԴՅՈՒ թԵՒ. С. А. Токарева, т. 2, Москва, 1982, с. 259.

⁴ Զ. Հակոբյան, Զվարթնոցի խորհրդաբանական կերպարը (ստատիստագրամիկների
մեկնաբանման հարցի շուրջ). – Վշմիտմն, 2006, Զ, էջ 79:

⁵ Այս մասին ալեկի մամրանում տե՛ս Վ. Հովհաննիսյան, Դամբուղ թույնի պատկերը
փյունարարյան հայկական և քրդականում արվեստում. – Հայաստանը և արևելա-
քրիստոնեական քաղաքակրթությունը, Բ, Եր., 2017, էջ 140-144:

⁶ Թևոստաթան արծիվները լայն տարածում են ստացել ժՂ-ժՂ զզ. եկեղեցական
քանդակում, բայց Փան հանդիպում են ուղմիջնագարչյան որոշ խաչքարերի (ճորից

կամ Տորինոյաճքային եւ խորհրդանշական առումներով նմանօրինակ «Նշառման» տեսարաններում (չլինե՞լ Նշառազ աղյուծը) երկու կենդանի եւ պատկերված. ճանկող կամ հարմակվող զիշառիչը եւ զօր՝ խոտոճարակ կենդանին: Հեանաարար, գրականության մեջ կան տարրեր մեկնաբանությանը կամ ձեռակերպումներ, որոնք թույլ են տալիս հասկանալ նմանափայ պատկերների ֆիզիոլոգիայի ընկալումները: Հիմք ընդունելով միջնադարյան տերմոնը՝ գիտնականները «Նշառման» տեսարանը մեկնաբանում են Հալոբոլոգիայի (Մերոզան զօր)¹ եւ վտիեանարանական (անկյուղով, խազազ գոյանցում, նս. 11,8-9) առանկելուններից՝ հաստատելով այս պատկերների հիմքում ընկած Փրիոլոգիայի ու Երկնային արքայության գաղափարը²: Մինչույն ժամանակ, արժիքն ընդունելով որպես հրեշտակի խորհրդանիշ, հայկական միջնադարյան գրականության մեջ (Քրիզոստ Տաթևացի³, Երեսն Ենթահայի⁴), այդ թվում ուշմիջնադարյան հայրենիներում⁵, որպես նույնացնում են երեւոյալի հետ, որի հարկն արժի՞հ հրեշտակը տանում է դեպի Բարեբալը:

Օճափած լինելով նման խորհրդանշական իմաստներով՝ արժիք պատկերն իր երեւոյանակ եւ հաստատուն աւելն է գտնում կենդանիների նախատեսներին ու հատկապես թմրուկներին: Դիմաճառաց ու թեւատարած արժիք պատկեր ենք տեսնում Անիի Տրգրան Լաննցի (Ս. Գրիգոր եկեղեցի, 1215 թ.) թմրուկի հյուսիս-արեւմտյան կողմում (զգուր եւ ճանկիւրը վնասված են), Թանահատի եկեղեցու թմրուկի հարավային նիւսին, ինչպես նաեւ Գանձատարի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու (ԺՊ զ. առաջին կես) թմրուկի հյուսիսային հասվածում: Հատկանշական է, որ թե՛ այս, եւ թե՛ մյուս գեղեցիկում արժիքները արժած են խալ կամարաշարի ներքո (Երկնային Երուսաղէմ), գրադիցնում են վերին՝ կամարին հարող մասը եւ ուղեկցում երկնային շուստունները խորհրդանշող զարդարանքակ վորդյակներով, երբեմն՝ համաարարին խալ պարունակող վարդյակով: Այս շարքում հետաքրքիր է զիտարեկը Հալոբոլոգի վանքի Ս. Ասա-

րի(Կ) եւ տապանարարի վրա: Տե՛ս Գ. Մարնեւոյան, Կերպանցի վիճարերը եւ միջնադարյանները, Եր., 2017, էջ 31-39:

¹ A. Semoglou, Le combat des zinnies dans le décor sculpté à Byzance après l'iconoclisme et sa régence eucharistique, – *Icon. Journal of iconographic studies*, Broj 2, Vol. 2, Rijeka, 2009, p. 119-123.

² Հ. Պետրոսյան, Այլընտրանքային դամբարանի խաչային թրիակաճեցնելը, – *ՊԲՀ*, 2005, № 1, էջ 223:

³ Գրիգոր Տաթևացի, Գիրք Քարեղոսեան..., էջ 205-206:

⁴ Մեկնութեան տար ԱնեւարանիԷ, որ ըստ Մատթէոսի, Արարնալ ի տրոյն Կերսիս Ծմերնաղոյ, և. Պոլս, 1825, էջ 509:

⁵ Հայրենիք, Աշխատաբիրութեան Աս. Մնացականյանի, Եր., 1995, էջ 466-467:

վածածին եկեղեցու (1781 թ.) օրինակը: Դա վերաբերում է արևելյան ճակատի կախորդական հորինվածքին, որ հագեցուցական հանգերմանքով հիցույրների ձևերի մանրակերտի գերեթը պատկած է թևատարած արծիվ քանդակով նարնջ է սակ, որ արծիվն ոչստեղ փոխարինել է գերեթը պատկող խաչին: Եթե նանկող արծիվ պարագայում ենթադրվում է արծիվ - հրեշտակ կապը (հոգու փրկությունը, հոգին երկինք տեղափոխելը¹), ապա այստեղ խաչի փոխարեն պատկերված արծիվը մարմնավորում է Քրիստոսին:

Ճանկող արծիվի վազազայն օրինակներից կարելի է տեսնել Տայքի հուշարձաններում: Եղված հորինվածքը Տայքում տեղ է գտել ինչպես եկեղեցիների ճակատներին՝ Օջրվանք, Խախու, այնպես էլ թմբուկին՝ Խախու վանքի զխափոր Էկեղեցու (ժ. ց. երկրորդ կես) թմբուկը հարգարող կամարաշարի խաչակերպ մեկն վրա: Խախուի թմբուկը հարգարող հորինվածքի առանձնահատկավորման այն է, որ արծիվը պատկերված է կիսազեն, այնինչ, մյուս զեպերում հանդիպում է գիմահայտը ճանկող արծիվը, որը հավանաբար պղծմանափորված էր տարբեր պատկերազարկան խոխոտիպերի կիրառմամբ:

Ճանկող արծիվ ենք տեսնում Դեղարդի Կաթողիկենի (1215 թ.) թմբուկի արևելյան հատվածում, ինչպես մյուս զեպերում կամարի ինքուր և լուսատուների ուղեկցությամբ: Բացի այդ՝ այստեղ սիմվոլիկ պատկերների շարքը լրացնում են առյուծի ու ցլի գլուխների և սափորի պատկերները: Դեղարդի Կաթողիկենն հետաքրքիր է նաև նրանով, որ եկեղեցու գերեթի վեղարը ավարտվում է ծավալային երկզվյաանի արծիվ թածոյովով, որի վրա էլ կանգնեցված է մետաղա խաչը: Ճանկող և երկզվյաանի արծիվ պատկերներ կան Բարձրաբաշի Ս. Գրիգոր վանքի (1230-1240 թթ.) գավթում: Հարկ է նշել, որ երկզվյաանի արծիվի պատկերները հայկական միջնադարյան քանդակում խիստ հազվադեպ են, քայք համեմատաբար հաճախ են հանդիպում ձանրանկարչության մեջ (տե՛ս՝ Արևատաշի Ավետարանը ՄՄ 311, 1066 թ., Աստվածաշունչ ՄՄ 206, 1318 թ., MS M.620, ԺԳ դ., Մոսկվայի գրադարան ԷԵ): Քերես՝ երկզվյաանի արծիվի պատկերը հայկական և արևելադարձատնական արվեստում ինքնին հետաքրքիր թեմա է և կարիք ունի առանձին անդրազարմի:

Հայկական մի շարք եկեղեցիներում թևատարած և ճանկող արծիվները ներկայացված են չուլահեռաբարս Արծիվ և ճանկող արծիվ համոտեղումը, որտեղ արծիվը խորհրդանշում է Քրիստոսին, իսկ ճանկողը և իր տրոսը՝ հրեշտակին ու երկինք ուղղվող հավատացյալի հոգին: Այդպիսին է Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցին, որի թմբուկի զեր կատարող (կրա վրա է ննվում գերեթը)

¹ Կ. Մարտիկյան, Նորավանքի վիճակագրություն... էջ 80-81:

երկրորդ հարկարածներ (1342 թ.), որ, հարցարժան է եղել երկու թղթաբան-
 գանկերով՝ մանկող (արխիվային լուսանկար) և կիսաբաց թեկերով դիմահա-
 յոց արծիվներով՝ Փրկչի եկեղեցու արծիվներն իրենց զուգահեռն ունեն մեկի
 Մաքր տանարում (989-1001 թթ.), որտեղ հարտափայլի մուտքից վեր գտնվող
 խորշերում այգալիսի արծիվներ են՝ թևառարած և նանկող՝ ձիւռ է, կատար-
 ման ունի և ժողովայնության առումով տարբերվում են, քանի որ գտնվածն
 են տարրեր գարաշրջանների, յայն և պեղվելու այստեղ գտնվող է շինարարի եր-
 կու եկեղեցիներում պատագործված այս հարգարման տարրերի ժառանգական
 կապը: Խորշերի կամ կամարների ներքո պատկերված արծիվներ և վարդյակ-
 ներ կան ասորական է-Սպրահ եկեղեցու թմբուկին (Մախ, Քուրդիստան), ինչը
 հուշում է ընդհանուր մշակութային հիմքի և ամառայնության մասին՝ հիմն-
 ված է՝ արևելաբարբառական, է՝ մանկողական (որ՝ սերունդական) պատկե-
 րաբանական ավանդույթների վրա:

Գանձասարի Ա. Շոփանենու մկրտիչ եկեղեցու (ԹԳ գ. 1-ին կես) գմբեթին
 կան ինչպես արծիվներ, այնպես էլ այսպես կալված հուշարարիկների (թու-
 նի մարմնով և մարցու գներով) երկու շրջաններ, որտեղ որովհ են պատկե-
 ռատուների պատկերների հետ՝ որպես կրակի ուղեկցող երկեր: Հետաքրքիր
 է, որ այդ հուշարարիկներն արծիվներ են հրչեցնում, քանի որ կրակի մարմ-
 նի կառուցվածքը, յայն քայքայի թեկերը և ամենահարևորը՝ փետուրների
 մշակման ձևը (թեկերի ծայրող հասվածում կար մեղալիքների ձևով) վերջ-
 ված է արծիվի պատկերազարդության (հատկապես՝ անհոտան որինակներից),
 իսկ հաշի անկեղծ գլխի լուսապատկեր՝ նմանվում է նաև հրչուակի՝:

Այսպիսով՝ կարելի է փաստել, որ հայտնի միջնադարյան եկեղեցիների
 թմբուկների հարցարման կարևորագույն տարրերից են թուռները, ժան-
 փակ արծիվները, որտեղ ունենալով հարուստ թմբատաղիս շրտեր՝ արտահայ-

¹ Աճի՛ի Ա. Փրկչի եկեղեցու կառուցման տարիներն են 1035-1040 թթ., տեղացի երկրորդ
 թաղկարածից, որը ճան թմբուկի զիր է ստանձնել, հիմնովի վերակառուցվել է
 1342 թ., ինչի մասին հուշում են նաև զարգանիցից փ քանդակ: Մուտ. երկրորդ
 թաղկարածի արծիվազարդակները վերագրվում են ԹՊ դարին:

² Աճի՛ի ՌԾ (1050), կազմող Ս. Պարպուհյան, Եր., 2011, Գլ. 344, 350:

³ Մուլի տեղում, Գլ. 215: A. Kazaryan, I. Y. Ozkaya, A. Ponting, The Church of Sank
 Petch in Ani (1035). Part 1 (History and Histoecography, Architectural Plan, Excavations of
 2012, Starting of Conservation), Research Institute of the History of Art (RIHA) Journal 0143,
 15 November 2016, URL: <http://www.riha-journal.org/articles/2016/0143-kazaryan-ozkaya-ponting>
 (20.05.2018).

⁴ http://getacadebel.ncl.ac.uk/phost_data.php?pbnoo_id=5741 (05.06.2018).

⁵ Գ. Մարտիրոսյան, Նորալուսնի վիճակները..., էջ 80-81:

տաժ են շրջառննումիլան կարեւոր հատկացումիլուններն ալ պազափարենըր եւ ներպաշնահորեն միահյուսում ալ նկեղեցական կառույցի հետ:

1. Արծիճ, Անի, Տիգրան Լոննեց (Ար. Գրիգոր) նկեղեցի (1212)

2. Ժանկոց արծիճ, Գեղարզի Կաթողիկէ նկեղեցի (1212 թ.)

3. Ժանկոց արծիճ, Տաշ, Նախու վանքի զմեռուր նկեղեցի (ժ. գ. 3-րդ կես)

4. Գարաշամբի (Մազարդավանքի) Ա. Ստեփանու նկեղեցի (ժ. գ., Պարսկահայք, Հյուս. Իրան)

К вопросу о дезинтеграции и деэтнизации удинского народа

О процессе албано-удинской этноконсолидации лепинотомичных племен Албании¹ прямо или косвенно свидетельствует ряд источников. Так, сирийский автор VI в. Захарий Ритор, рассказывая о пяти закавказских странах, сообщает, что «Аран населяет верующий народ со своим языком», имея в виду собственно албанцев-христиан². Арабские авторы X в. ал-Истахари, Ибн Хаукаль и ал-Мукаддаси отмечают, что в Арране говорят «по-аррански»³, имея в виду, конечно, язык собственно албанцев («удин») левобережья Куры⁴ (по словам ал-Мукаддаси, «Шанки не равнише...; бо́льшая часть жителей христи-

Есть довольно весьма содержательных работ, посвященных процессу объединения племей длиной тоналити, зоти это представляется недостаточным. См.: А. А. Аюбян, Албания-Алуанк в гречко-латинских и армянско-армянских источниках, Ер., 1987, с. 36-96; он же: К постановке вопроса об этноконсолидации населения Кавказской Албании в период ослабления Арабского халифата. – «Списания». Вып. II. Москва, 2013, с. 21-39; он же: К хронологии завершения этноконсолидации удинов и лепин (период ослабления Арабского халифата). – «Albania Caucasica». Об. статей. Вып. I. Москва, 2015, с. 129-147; А. Акоруян, Н. Галстян, Concerning the Study of ethnic Processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages). – 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Zagreb, 1988 (USSR Academy of Sciences, N.N. Mikloukhin-Maklay Institute of Ethnography), Москва, 1988, р. 1-12; Г. Харитян, Этноконфессиональные процессы в зоне Шван-Кабала (XVIII-XX вв.). – «Национализм Кавказа». Ер., 2003, № 3, с. 80-87; она же: О культуре эпистола Вальса у удин и вопрос о языке Ути. – ВОН. 1991, № 6 (на арм.), с. 70-86; она же: Удине (Албанский язык). – «Иран-пан». 1994, № 2 (Ер., на арм.), с. 12-16; она же: Удинская одиссея в 18-20-е вв. (История? Этногенезное взаимодействие? Самоутверждение). – Генетика армян 90. Ер., 2005 (на арм.), с. 116-170; она же: Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане в контексте поиска и кризиса идентичности азербайджанцев. Удине: язык всех условий самосопранения. Москва, 2015.

² И. В. Пигулевская, Сирийские источники VI в. о народах Кавказа, – ВДИ, 1939, № 1; она же: Сирийские источники по истории народов СССР, Москва-Ленингр., 1941, с. 65.

³ Ал-Истахари написал свое сочинение в 930 г., сведения Ибн Хаукаля (писал в 977-978 гг.) и ал-Мукаддаси (писал в 985 г.), вероятно всего, восходят к нему.

⁴ Информации арабских источников констатирует только охватываемое для X века и еще весьма местное функционирование «арранского» (вероятнее всего, удинского) языка в районах именно собственно албанского левобережья. Подробно см. А. А. Аюбян, Албания-Алуанк..., с. 140.

не... в Арране говорят по-аррански»¹, а по тексту Ибн Хаукал, «в стране ... Берда'а говорят по-арранско»². Ал-Мас'уди, побывавший в Албании в 943 г., называет христианское население царства Шакин (Шаки) отдельным племенем, употребляя этнопоэтический термин *шакима* («У царства шакиров находятся шакинцы, много христианской веры. Царем шакинцев, когда мы писали эту книгу, был сын Хамма Аларнисе [Азар-Нарса ибн Хумма]»³).

Ответ на вопрос, какой народ описывался в интересующую нас эпоху под терминами «шары» и «шакины» грузинских, арабских и сирийских источников, могут дать сведения армянского автора начала X в., католоса (898-924/929 гг.) Иоаннеса Драсхакертци. В своей «Истории Армении» он пишет о своем пребывании во владениях царя Албании (Шаки-Эрети) Атрверса, сына Хамма, так: «прибыл я в край Восточный – Алуаник, к царю их Атрверсу, что на северо-востоке Кавказа, ибо и они из нашего народа и племени племени нашей (т.е. единородцы – Г.А.)⁴. В другом отрывке автор, несомненно отлично знавший реалии всего региона, упоминает о соседних с армянами народах так: «народы, что живут окрест нас: греки и егеры, и гутары, и *умиды* – северные племена, проживающие у впадения Кавказ, каждый у пределов своей страны...»⁵. Таким образом, перечислив соседние с Византийской Арменией со стороны Кавказских гор народы, после егеров («Лазика-Абхазия») и гутаров (=Саване-Какети) Драсхакертци прямо называет *умиды-утийцами* (*умташк*) христианское население страны Алуаник (царства Шаки-Эрети)⁶.

¹ Н. А. Караулов, *Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане*. – СМОМГК, Вып. XXXIX, Тифлис, 1909, с. 5-17.

² Н. А. Караулов, *Сведения арабских писателей...*, СМОМГК, Вып. XXXIX, Тифлис, 1909, с. 81-114. Под этой «страной Барда'а» следует понимать не район города Партави (как неверно понял оригинал Ибн Хаукал), а весь Арран (как верно понял источник Мухаддиси). Название стран по их политическому статусу было свойственно и другим арабским авторам (см. Авопан А.А. *Албания-Алуаник...*, с.149).

³ Н. А. Караулов, *Сведения арабских писателей...*, – СМОМГК, Вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, с. 57; В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербенда X-XI вв.*, Москва, 1953, с. 211.

⁴ Иоаннес Драсхакертци. *История Армении*, Пер. с древнеармянского, вступит. статья и коммент. М.О. Дарбинян-Малаян, Ер., 1986, т. XLIV, с. 161. Ср. т. LIII, с. 186.

⁵ Там же, с. 182 (в тексте подчеркнуто нами – Г.А.).

⁶ Царство Шаки-Эрети арабских и грузинских авторов со столицей в городе Шаки (восток древнего Кавказа/Кавказа) в армянских источниках и у Константина Багрянородного называется просто Албанием («Алуаники арабских источников») царством или княжеством. См. Иоаннес Драсхакертци. *История Армении*, Гл. XLIV, с. 161; Аниина Мокшиц. *О восточной Азии Албанского*, Изд. Г. Тер-Мартirosian. – *Арарат*, 1897 (на арм. яз.), с. 144; Казанктууази, 1983. Гл. III, 21 (в издании ошибочно – 22), с. 335;

Возможно, что информация Иованниса Драскхакертши не единична. Так же можно интерпретировать и заметку «Географа» автора XIII в. Верда-на Аревалда, который пишет: «Гаргарашк /им. Гутарашк, Гавларашк, Гогарашк, Гумарашк – Г.А./ есть Шван»¹. Здесь под терминтом «Гаргарашк» следует понимать не конкретное племенное название, а позднее наименование (этноним), возникший на основании общественного зенита, данного носителям «албанского» языка Мовсесом Хоренаци² уже этноконсолидированным на удинской основе собственно албанско-христиан зоне Зангалы – Шекн – Кабала (=бывшего царства Шван-Эрети). Дословное упоминание удинов содержится также в «Челобитной удинов к Петру I» от 20 марта 1724 г. на армянском языке: «*մմ, արաւմ, և թո ւանն յաւա... Բուռ Արամ՝... Մանջ*»³. Армянский автор XVII в. Закария Канакерши в своем труде «Хроника» пишет: «Некий человек из племени алаван, которых ныне зовут удинами⁴, единолично ставя знак равенства между двумя этими понятиями. Сохранилась также рукопись, посвященная лексике удинского языка, под лоботешным названием: «Начальные основания грамматики на алаванском языке, писанные армянскими буквами»⁵. В ней перечислены около 150 удинских слов, парадигмы склонения имен удинского языка, спряжение глагола, фразеология, предложения и в конце (л. 19) список 43 слов с переводом на армянский. Как видно

Вспомогательная история Степаноса Таросши Асоянка, Изд. Ст. Манасянца, СПб., 1885 (на арм.), Гл. III, 3, с. 161; *Soviet Geogr. De Sennogii*, II, 48; ср. С. Зисбакян, *A propos de Live des céténoies*, II, 48. – «Тавух ет Мёноуш». Т. 13, Рязь, 2000, p. 532.

¹ См.: Аштарлушуйц Вардана. Критическое издание А. Пертерина, Париж, 1960 (на арм.), с. 10; ср. Г. Гумба, *Кавказская Албания по «Аштарлушуйц» Вардана Варлаамета (XIII в.)*. – ВОН, 1986, № 9, с. 64-73. В рукописном варианте «утурин» и «гаргарашк» часто путаются, см. О. Гамбарян, *Гаргарашк или Гутарашк? – «Амалс Амсорейс», 1910 (Вена, на арм.)*, с. 242; А. А. Аюбян, *Албания-Алуик...*, с. 64-74.

² Хоренаци, III, 56; ср. А. А. Аюбян, *К хронологии завершения этноконсолидации удинов и алаван*, с. 129.

³ См. А. Абрамян, *Письмо удинов Петру I – «Эджикшати», 1952, № 4 (на арм.)*, с. 29; Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, Сб. документов, Т. II, Ч. II, под ред. А. Иованнисяна, Ер., 1967, с. 90-91. Ср. А. А. Аюбян, *К хронологии завершения этноконсолидации удинов и алаван*, с. 129.

⁴ Закарий Канакерши. *Хроника*. Т. I. Гл. XXIX (пер. М. О. Дарбинян-Меликян), Москва, 1969.

⁵ Рукопись хранится в рукописном фонде (Лит. С-7) Ленинградского отделения Ин-та востоковедения АН СССР (ныне – Ин-т русской РАН). Датировка неизвестна. В 1842 г. волжский советник Закавказьянского синода Товия Корганов вместе с другими рукописями, относящимися к Албании, передал ее Русской Императорской Академии наук. См. В. А. Гукасян, *Удинско-азербайджанско-русский словарь*, Баку, 1974, с. 17-18.

из названия, и этот автор не видел различия между улузиант и «гугузиант», «дзугоаи и «албанские» албанцы».

То, что этноним улузи-утиши в отношении собственно албанцев-христиан не встречается у других средневековых армянских авторов, вполне может объясниться тем, что в силу отсутствия конкретных контекстов (каковые были у Иованнэса Драсханакертци, а позже у Кемакерши и авторов письма царю Петру I)¹, их продолжала вполне удовлетворять возможность обозначения уже этноконсолидированных на улушской основе лезгиноязычных собственно албанцев-христиан (т.е. улушк на западе классической Кавказской Албании) под традиционным этнокогнитивным термином «албанцы» – «Алуши» (или даже под бывшим (испорченным) термином «гарзарцино-«гугуарино»)².

В связи с известием горцев «лезгино» на левобережную Албанию в 1722 г. Микайла Чамччи также упоминает «страну утишцев и гугурийцев... где владел некогда князь Иованас...»³. По его формулировке, «страна утишцев и гугурийцев есть Шавш. Он утверждает, что исходит из традиции называть «Шавш» или «Шехи» «Гугуриом-Гарзар'ом»⁴. Выражение «страна утишцев-улуш» для левобережья Курум неоднократно упоминает в своей известной работе Лазарь (Казар) Овсепянц, удивляясь по национальности⁵.

Основываясь на анализе источников и теоретических положений современной исторической и этнографической науки представляется возможным конкретнее поставить вопрос об этнических процессах, протекавших в Собственно Албании с античной эпохи до XI-XIII вв. (до появления в регионе в широких масштабах тюркоязычного этнического массива). Внимательный анализ источников позволяет ретроспективно восстановить этническую картину населения царства Шавш-Эрети в интересующий нас период. Здесь мы можем наблюдать весьма показательное для динамики этнических процессов явление. Так, протекавший с разной степенью интенсивности процесс этноконсолидации в среде лезгиноязычных собственно албанцев-христиан прешел в IX-X вв. в сложившуюся совершенно новую оклада этноса (народа) под

¹ А. Абрамян, Письмо улушк Петру I, с. 29; Армяно-русские отношения в первой трети XVIII вв., с. 90-91.

² Ср. А. А. Аветиси, К постановке вопроса об этноконсолидации населения Кавказской Албании..., с. 21-39; он же: К хронологии завершения этноконсолидации улушк и лезгино..., с. 129-147.

³ М. Чамчочи, История Армении, Т. III, Вена, 1786 (из арм. яз.), с. 784.

⁴ Там же, с. 142.

⁵ К. Овсепянц, Очерки об утишцах и могометанских армянах, Тифлис, 1904 (из арм. яз.), с. 21, 40, 48, 75, 90.

называем уам-ути-уадиш (по сравнению с античностью и ранним средневековьем). Этот охват в указанный период уже примерно совпадает с территорией христианского царства Шаки-Эрети, включая ядром нижнего расчлененной части легион на севере Азербайджанской Республаны, как в зоне Кахи – Кутахаш – Исмаилал (это потомки обращенных в XV-XVIII вв. в мусульманство уадиш), так и в районе Куба – Куары (по А. Бакиханову, уадиш-уам жили в Шехи, Ширване и в Кубанском районе¹).

Итак, процесс этноконсолидации в среде лезгиновыячных собственно албанцев-христиан западной половины Кавказской Албании успешно завершился к IX-X вв. (на базе религиозной и этнолингвистической общности) образованием единого уадишского народа², который стал народом доминирующим христианского царства Шаки-Эрети. И если к племени уадиш-утишцев в IV-IX вв. прилагали собирательное, этнополитарное название «албанцы» и пейоративное наименование «гаргарцы»³, в узком смысле этих терминов, то вопрос о времени и обстоятельствах их слияния с «другими албанцами» и гаргарцами, естественным образом, должен отпасть.

Под левобережной страной Собственно Албании и собственно албанцами-христианами в указанный период (к IX-X векам) уже фактически понималась оговорительно сложившееся уадишское христианское этническое сообщество, подразумевавшее единство в самосознании, религии, языке⁴, воззрениях в социально-идеологической и культурной областях. Этноним «уадиш» к тому времени уже несомненно стал синонимом (идеотопонимом) собственно албанцев-христиан. На Южном Кавказе никогда не было народов под этнонимными «грузины» или «армяне»; это – экзоэтнонимы, точно также же, как и «албанцы» в указанный период для уадиш. По сути дела, и

¹ А. К. Бакиханов, Голландия и Иран, Ваку, 1991, с. 9-17.

² Ср. А. А. Аюпов, К постановке вопроса об этноконсолидации населения Кавказской Албании..., 21-39; он же: К хронологии завершения этноконсолидации уадиш и лезгиш..., с. 129-147.

³ Ср. А. А. Аюпов, Албания-Алуан..., с. 72-74; он же: Гаргарцы в античных и средневековых первоисточниках. – ИФФЖ, 1982, № 4 (на стр. 83), с. 116-130.

⁴ В 1950-х гг. в монастыре Св. Екатерины на Синайском полуострове был обнаружен грузинско-албанский палимпсест, дешифровка которого на основе уадишского языка была опубликована в 2008 г. См.: Z. Alekoidzé, J.-P. Mahé, Découverte d'un texte albanien: une langue ancienne du Caucase retrouvée. – «Comptes rendus» de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1997, p. 517-532; The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai, Vol. I-II, Edited by J. Gippen, W. Schulze, Z. Alekoidze, J.-P. Mahé. Turnhout, 2008. Ср. Ch. Renoux, Le télexonisme Albanien des manuscrits géorgiens palimpsestes N Sin. 13 et N Sin. 55 (X^e-XIe s.). Essai d'interprétation linguistique. Turnhout, 2012 [PO, t. 52, fasc. 4, № 234].

упомянутую эпоху термины «албанцы»/«албацы»/«хоры» стал ни чем иным, как синонимом обозначения удинского этноса. На основании такой этнологографической и политической картины Собственно Албании эпохи развитого средневековья, несомненно, можно утверждать, что современный кавказоудинский¹, христианский² удинский народ (этнос)³ следует признать единственным прямым этно-культурным потомком мезинноязычных собственно албанцев-христиан.

¹ Язык современных удин относится к мезинской группе индоевропейской семьи языков (или подсемьи северокавказской семьи языков, по другой классификации). Удинский язык имеет два диалекта: индийский и варашинский (варашино-октоберский). Степень их расхождения не препятствует взаимному пониманию. Индийский диалект в свою очередь имеет подгруппы, делящиеся на три подгруппы – шимане, прометучиные и вероши. По версии Верашина Гуксаян, эти подгруппы исторически являлись отдельными говорами (диалектами) и соответствовали разным группам удин, переоселившихся в село Нидак из других мест. См. В. А. Гуксаян, Удинско-азербайджано-русский словарь, с. 251; Г. Верашина, Индийский диалект удинского языка (звуковой состав и некоторые фонетические процессы). – «Известия» АН Азерб. ССР, серия обществ. наук, 1963, № 3 (Баку), с. 79-89.

² Со времени официальной христианизации Кавказской Албании (315 г.) удины являлись последователями отдельной Албанской церкви, которая, однако, была в каноническом единстве с Армянской Апостольской церковью (ААЦ). Предстоятель Албанской церкви руководился армянским католосом. Подобно ААЦ, Албанской церкви принадлежала в числе их владений также восточная православная церковь, она не признала Халкидонского собора, исповедуя довакандаксское (мизанфизитское) христианство, тогда называвшее монофизитизмом. В 552 г. или чуть ранее из Чора-Дерберта в Партав, т.е. с собственно албанского левобережья на этнически армянское правобережье, была перенесена резиденция Албанского католоса, и его первым официальным языком стал армянский, который со временем также стал единственным языком богослужения, а затем и основным языком для удин. Хотя Албанской католикой просуществовала до 1815 г., а Албанская церковь – до 1836 г., в действительности она уже давно трансформировалась в одну из епархий ААЦ. Значительная часть удин до последнего времени была прихожанами ААЦ. В периоды относительного усиления Грузии лишь временно небольшая часть удин (затяжная группа – буаринне ишанойим), приняв апофизитство (дубакозитство), перешла в Грузинской Православной церкви (ГПЦ).

³ Самоназвание – «уды». Удины и сейчас повсеместно проживают в северной части современной Азерб. Республики – в селе Нидак Кутушского (ныне Кобаллинского) района и в районном центре Варашине (ныне Огуз), а также в Грузии (с. Зинобиани, бывший Октоберни, Кахкольского района; это – переселенцы из Варашина, откуда часть удин-апофизитов бежала в Грузию в 1922 г.). Удин дисперсно проживают также в России, Армении, Казахстане и т. д. Антропология удин-последователей ААЦ (имена, фамилии, отчества) до недавнего времени была преимущественно идентична армянской.

Что касается вопроса деинтеграции-деэтнизации удинского народа, обстоятельств его трансформации из этноса доминанта христианского царства Шаки-Эрети в малочисленную народность на руинах этого царства, то следует отметить, что еще со времени относительного усиления Грузинского царства и активизации деятельности в регионе Грузинской диофизитской церкви начинается постепенный процесс перехода удин (особенно, в среде некоторой части их западных групп) в халкедонитство, который достигает определенного успеха уже в XI-XIII вв. (я как известно, по средневековым критериям этническую принадлежность во многом предопределяла именно религия)¹. Диофизитство набирало силу в северо-западной части царства Албания-Шаки-Эрети, по соседству с Грузией (точнее, с Кахетинским царством). В последствии население именно этих областей («этары» – это, вероятно, не все, именованные западных групп удин и интересующий нас период), постепенно усвоило грузинский язык и ассимилировалось с грузинами². Касаясь этого вопроса, акад. Н. Я. Марр писал, что в течение X в. население западной Эрети стало диофизитским и постепенно огрузинившись, присоединилось к Кахетии³. Акад. С. Т. Ересьин отмечает, что в долинах рек Иори и Алазани жило «утийское население», которое ассимилировало восточно-грузинскими племенами – картлами и кахками («у албанского населения долины рек Иори и Алазани господствующим языком становится грузинский, что мы рек Иори и Алазани господствующим языком становится грузинский, что мы рек Иори и Алазани господствующим языком становится грузинский», что мы рек Иори и Алазани господствующим языком становится грузинский, что мы рек Иори и Алазани господствующим языком становится грузинский»⁴. То, что часть населения Эрети огрузинилась, показано и в других исследованиях⁵.

Существует также достаточно аргументированная гипотеза, что ингулы, проживающие компактно или чересполосно с тюрками-азербайджанцами, аварцами и цахурами в Зангезурском, Кахском и Белоканском районах

¹ См., к примеру, П. Мурадян, История – язык повстанцев. – Проблемы истории Негороного Кавказа, Ер., 1990, с. 19.

² С. Баркуларян, Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, с. 85-86.

³ Н. Марр, Аргоны, местальское название христиан в связи с вопросом об армяно-халкедонитях. – ВВ, XII, № 2, СПб., 1906, с. 168; он же: Вступительная лекция в Ахперовском Передиахитском институте. – Тезисы и изыскания по кавказской филологии, Ленинград, 1925, с. 9; он же: Избранные работы т. V, Москва – Ленинград, 1935, с. 55.

⁴ С. Ересьин, Раннефеодалные государства Закавказья в III-VII вв. – Очерки истории СССР (III-IX вв.), Москва, 1958, с. 304-305.

⁵ А. Г. Шапала, Язык и письмо Кавказских албанцев. – «Вестник отделения обществ. наук Груз. ССР, 1960, № 1 (Тбилиси), с. 170; А. П. Новоселов, В. Т. Пашуто, А. В. Черепнин, Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика), Москва, 1972, с. 35.

Азербайджанца (они в основном мусульмане, но часть их – христиане)¹, по происхождению являются этническими удиными. Эта часть удины сначала перешла в анофизитство, постепенно усвоила грузинский язык и ассимилировалась с грузинами, а в последствии, в нач. XVIII в., приняла ислам, в связи с чем и возник этноним ишпалой, что означает «новообращенный» (на тюрко-азербайджанском языке «йен/т/ш» – новый, а «шала» – путь). Образование ишпалойского диалекта грузинского языка, в котором выделяется удиинский субстрат, вероятнее всего, является именно результатом перехода удины-анофизитов на грузинский язык (по мнению В. Гукасова, которое мы разделяем, «на основе удиинского диалекта этой зоны в середине века образовался ишпалойский диалект грузинского языка»)². Следующий значимый этап перехода части удины в анофизитство приходится на время вхождения Закавказья в состав Российской империи, когда официальной политикой властей стало «возстановление православия» в регионе³. Позже в Нухинском уезде даже те удины-анофизиты, которые не утратили национальную самоидентификацию, были известны под именем «чюралка», т.е. «грузины»⁴. А удины-последователи ААЦ в Низке и Вардаште называли себя «удин» или «аштон» (т.е. христианин)⁵. Характерно также, что удины считались только христианами, а ис-

¹ В рангском отношении ишпалойцы делятся на христиан-анофизитов и мусульман-суннитов. Ишпалойцы-мусульмане проживают в Белокавказском и Закавказском районах, а ишпалойцы-христиане – в Казском районе. Первые компактно проживают в селениях Алашба и Моста Закавказского и Итгала Белокавказского районов, а вторые – в селениях Кис-Ишпалой, Бёок Алантшир, Каз-Ваш, Алабеклы, Мешубиш, Зейем, Халаф-Тала, Карамаш и Гымыр Казского района. Тюркоязычные ишпалойцы проживают в селениях Ешюна Закавказского района, Зейем, Тасмаллы, Мурсян, Сотавар, Лале Паша.

² В. А. Гукасов, Кавказский языковой аркал и вопрос субстрата. – *Лингвистические географы и проблема истории языка*. Ч. 1, Нальчик, 1981.

³ Этим занималась специальная комиссия («Общество восстановления православного христианства на Кавказе»), работавшая в Тифлисе. Анофизитские миссионеры – удины И. Беканов и другие, открытие православной церкви в 1822 г. в Вардаште и т. д. – *взгляды одной цени*. Св. И. П. Петрушевский, Джаро-белокавказские воляжские общины в первой половине XIX века, Мачхала, 1993, с. 43-49.

⁴ А. Арсакьянц, Экономический быт государственных крестьян Нухинского уезда Елизаветпольской губернии. – *Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края*. Т. IV, Тифлис, 1887, с. 21; С. сп. Джавалянд, Путешествие в Великую Армерию. Т. II, Тифлис, 1858 (из арх. кз.), с. 397; Харати Г. Официальные этно-документальные повествования из Азербайджана..., с. 78.

⁵ Е. Алабян, Удины Низки и Вардаште с этнографической точки зрения, Ер., 1926 (из арх. кз.), с. 6; Камал Саргис, Об обычаях, праздниках и быте удиинского села Низк (фр-

тся уже «чисто армянскими»¹. Эти случаи арменизации уази не единичны: так, часть уази при массовой паспортизации в СССР (в 1930-х гг.) по ошибке были записаны армянами² и т. д.

Итак, уже в раннем средневековье отчетливо прослеживаются тенденции дезинтеграции и дестигмации уазического народа, хотя он в данную эпоху всё еще продолжает играть весомую роль. В пользу этого косвенно может свидетельствовать и тот факт, что в XV в. в селе Ч'алаг', в трех километрах от Вардашепа, возникает (или временно переносится туда), албанский антихалкедонитский (и антипрестоальный) католикокат³. В связи с этим уместен вопрос: не было ли это связано с возможной тенденцией этнического «смазывания» христианского уазического этноса (как осторожно предполагает, к примеру, Мелания Балавант⁴)?

Возможно также, что значительная часть современного азербайджанского населения Азербайджанской Республики является потомками уази, обращенных в мусульманство в XV-XVIII веках⁵. Фактически, христианское царство Шаки-Эрети, а позже и мусульманское Шекинское ханство имели преимущественно уазическое население⁶, исповедовавшее в большинстве своем христианство армянского (антихалкедонитского) толка. Население данной зоны долгое время управлялось представителями кибиской династии из отмеченной

¹ В частности, и из-за этого в 1988-1990 гг. значительная часть уази-проверенцев АЛЦ имени Фамбалин, отчество которых были преимущественно масличными армянами, была вынуждена бежать оттуда, и численность уази в Вардашине сократилась с 3.000 в 1990 г. до 74 человек в 2009 году. Вардашениские уази переселились преимущественно в Пятигорск, Мин. Воды и Краснодар. Вообще, в конце 1980-х – нач. 1990-х гг. число уази в Азербайджане резко сократилось – с 6.120 чел. (по переписи населения 1989 г.) до 3.800 (по переписи 2009 г.). Сегодня уази даже в Российской Федерации и других республиках бывшего СССР больше, чем осталось на их исторической родине.

² Это некоторые уазические семьи в Бну, Евлахе, Шехи, Мингечюре, Гялалмае и Гюне.

³ А. Карапетян, Слово «Ч'алаг'», «Ч'алад» и их топонимические приложения. – ИФЖК, 1982, № 2 (на арм. яз.), с. 158; М. Балавант, Албанский католикокат в Ч'алаг'е (XV в.). – «Albania Sotiale». Сб. статей. Вып. 1. Отв. редакторы: А. К. Ааликберов, М. С. Галмиев, ИВ РАН, Москва, 2015, с. 252-259.

⁴ См. М. Балавант, Албанский католикокат в Ч'алаг'е, с. 252.

⁵ Как мы отметили выше, по А. Бакханову, уази жили в Шехи, Ширване и Кубинском районе (А. К. Бакханов, Гюлистан и Ирам, с. 9-17).

⁶ Ср. Аа-Мас'удов Сведения арабских писателей..., Пер. Н. А. Караулова. – СМОМПК. Вып. XXXVIII, с. 42-43, 57-58; В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда..., с. 211.

этнорелигиозной среде¹. Речь идет, в первую очередь, о династии правителей Шехи (Шакхи, Нуши) из рода Кара-Кешини (1444-1551 гг.). Основатель династии владетелей Шехи Кара-Кешини Джаналар Кара-Кешини Оглан в 1444 принял ислам и новое имя Алам-оглан. После него правителем Шехи стал его сын Кутул, затем внук Гасин-султан и правнук Дервиш. Характерно, что имя «Кара-Кешини Оглан» в переводе означает «сын священника в черном»², а Шехинский хан Гадам Челеби (1743-1755 гг.), причислявший себя к потомкам рода Кара-Кешини Оглан, согласно одному источнику, также был сыном армянского священника³. Не исключено, что он был по происхождению армянским утпичем-уданом, а его предки – армянами по вере. Ему наследовал потомки – сыновья Хасан-Ата-Кешин-хан – 1755-1765(?) гг., Гадам Абдул-Кадыр – 1783-1784 гг., внук Хусейн-хан – 1770-1783 гг., сыновья Хусейн-хана – Мохаммад Гасан – 1784-1795 гг. и 1797-1800 гг., Салым-хан – 1795-1797 гг. и 1800-1806 гг., Фатма-хан Салым – 1800 г.⁴ П. Г. Бушков сообщает, что «Шехинское владение... состояло в управлении мелкого или княжеского владения в течение всего рассматриваемого периода»⁵. Об управлении мелким владением в начале XVIII в. свидетельствует также Албанский (Гандзакский) воевода Есан Хасин-Джалалини (1702-1729 гг.), который пишет: «Провинция Кабала страны Ширвана находится под властью некоего мельника из села Кутушени»⁶.

Сохранение местной знати (в зоне Закатлы – Шехи – Кабала) И. П. Петрушевский объясняет отсутствием в Ширване больших и сильных кочевых племен, знать которых могла бы претендовать на управление всей областью⁷. Этому также способствовало то, что в Сефевидском государстве к христиан-

¹ Ср. И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949, с. 138.

² С. А. Маркarian, Независимое ханство Шакхи XVIII-XIX вв. – «Списания». Вып. 1. Москва, 2013, с. 27-42.

³ Абу-Али-Ибрагим-Эфенди. Текст и пер. с тюркского А. Дадашева. Баку, 1926, с. 5; Армяно-русские отношения в XVIII веке. Сб. документов. Т. IV. Под ред. М. Норсисова, Ер., 1950, с. 95.

⁴ С. А. Маркarian, Независимое ханство Шакхи XVIII-XIX вв., с. 39.

⁵ П. Бушков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Ч. 1, СПб., 1869, с. 231.

⁶ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений..., с. 139.

⁷ Есан Хасин-Джалалини. История некоторых событий страны Ларанк, Шуши, 1889 (из арх. кав.), с. 33.

⁸ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений..., с. 147.

своей вере временами проявлялась определенная терпимость. Однако в 20-х гг. XVIII в. в интересующей нас зоне положение меняется. Источники указывают на то, что политика веротерпимости сменялась политикой насильственного обращения христиан в исламизацию¹. Вторая волна насильственной исламизации прошла по региону Зайтлам – Шеки – Кабала в сер. XVIII в. Тогда усталыми хана Шеки Галжи Челеби, сына армянского священника² (хотя, возможно, он был этническим узником), были насильственно обращены в исламизацию более 15 тысяч семей³ в 37 деревнях Шекинского ханства⁴. Жители этих 37 деревень (узники, армяне) позже утратили свой родовой язык и перешли на лезгинский и тюркский. Если до побед Османской империи над Сефевидами в Арране и Ширване, преобладало шиитское течение ислама, то после периодического установления ее кратковременного владычества над краем суннитское течение ислама получает значительное преимущество. А. Араскянц пишет, что большинство суннитов Нухинского уезда это – исламизированные армяне⁵ (уточним: армяне – в культурно-религиозном смысле, среди которых большинство, видимо, составляли этнические узники).

Насильственная исламизация узников и армянских сёл в зоне Зайтлам – Шеки – Кабала продолжалась и в конце XVIII – нач. XIX вв.⁶ У. К. Овсепянц

¹ Армяно-русские отношения в XVIII в., Сб. документов. Т. II. Ч. II, с. 90-91, 231, 263-264.

² Абул-Алиф-Эфенди, с. 5; Армяно-русские отношения в XVIII веке, Сб. документов, Т. IV, с. 95.

³ Мавр Бархударянц оценивал число «отуреченных армян» в 15.480 семей (М. Бархударянц, Страна Алуини и соседи..., с. 291-292). К. Овсепянц оценивал число исламизированных армян (по вере) примерно в 77.400 – 100.000 человек (К. Овсепянц, Очерки об узийских и нагантанских армянах, с. 64-65). С. Джалялянц считал, что их было 14.000 семей (С. вп. Джалялянц, Путешествие в Великую Армерию. Т. II, с. 366).

⁴ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, Сб. документов. Т. II. Ч. II, с. 231.

⁵ А. Араскянц, Экономический быт государственных крестьян..., с. 19-20.

⁶ Несмотря на это, грузинский царь Ираклий II в Шекинском ханстве и его этноконфессиональным составе пишет: «В том владении живут много число армянского языка (тази и армян – Г.А.) отрогто, а также греческого языка со стрелами. См. Гривотти и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Т. I, с. 1768 по 1774 гг., Под ред. А. А. Цагарели. СПб, 1891, с. 434-435. О значительном количестве узни и армян, издревле населявших левобережье Кура, писал И. Гербер, отмечая, что армяне помимо армянского языка знали и разговорные языки районов, в которых жили. См. И. Г. Гербер, Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря 1728 г., Кн. 1. – История, география и этнография Дагестана (XVIII-XIX вв.), Москва, 1958, с. 116. См. также пишет, что население «Мушкурского уезда» происходит от армянского местного населения, называвшегося албанами. «Они говорят по-турецки смешанно с таттарским и содержат весьма нагантанской зверо по суннитской вере. Прежде сего называ-

на, которой оценивал число исламизированных в XVIII в. улан и армяк до 100.000 чел., сохранился и перечень тюркизированных тогда уландских сёл¹. Перечисление этнически уландских сёл есть и у других авторов (в частности, у М. Бархударяна)². Некоторые из них оценивают число сохранившихся на рубеже XVIII-XIX вв. уландских сёл в 43, в количестве их населения в 50.000 человек³. Мы считаем, что сёл было больше 50, а население – около 100.000. В 1892 г. уландский автор М. Божанов писал следующее: «Предание говорит, что прежде уланды жили во всех селенях Нухинского уезда, еще не очень давно в разных селах были ствирны, которые звали по-уландски»⁴.

Анализируя мнения авторов и сведения источников, ретроспективно можно воссоздать следующую картину: в XIX в. этнически уландскими всё еще были населенные пункты: 1) Агдаж-Кала, 2) Араш, 3) Балухен, 4) Баш-Кюнтот, 5) Вум (Вумван), 6) Гис-Киш, 7) Георгалар, 8) Енгискид, 9) Заразан-Зареун, 10) Зайлант, 11) Эрманит, 12) Тала, 13) Тенкилу, 14) Тосик, 15) Халал, 16) Хачмас, 17) Церик, 18) Карабулак, 19) Кохмук, 20) Клыла, 21) Кум, 22) Кишлаг-Кюнтот, 23) Куткешен, 24) Марсин, 25) Малмх, 26) Мирзабейлу, 27) Мисламгова, 28) Мукас, 29) Нидаж, 30) Новур-кишлак, 31) Птез, 32) Дюжурлу, 33) Сена-Тала, 34) Султан-Нухи, 35-36) Соготлу (Большое и Малое), 37) Вардашен, 38) Вардашу, 39) Виллам, 40) Улауаш, 41) Палаар, 42) Кур-Мух, 43) Шехи Кюм(а)л, 44) Оробан⁵. Этнически уландскими могли быть также: 45) Шехи (Нухи), 46) Баш, 47) Калак, 48) Хаварин, 49) Мазреу, 50) Чалел (Джалул).

Автор конца XIX в. М. Бархударяни упоминает еще об одной группе уландских сёл, на этот раз уже на правом берегу Куры: это село 51) Кракн (названо от города Тоуа) и сёл, располагавшиеся с двух сторон восточной границы Мартахертского района Нагорного Карабаха, к западу от города Барла

алье они известны, которое название может быть по раннему произношению не шше что значит, как Лавина или Албаник. Они были армянские христиане ибо и теперь еще называются так армянские деревни, в которые поставляются священники от армянского епископа Георгия Великого, что в Эрване, это священники армянских христиан» (см. В. Н. Лавингов, Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948, с. 68).

¹ К. Овсепян, Очерки об утйских и мазометанских армяках, с. 64-65.

² М. Бархударяни, История Аларика. Т. I, Воевранатик, 1902 (из арх. кз.), с. 16-17; он же: Араш, Баку, 1895 (из арх. кз.), с. 33-34, 53-54, 59. Ср. С. Бархударяни, Страницы из истории Араша и армяно-албанского отношения, Ер., 2011, с. 43-44.

³ Г. Харатян, Официальные этно-демографические показатели в Азербайджане..., с. 37.

⁴ М. Божанов, Краткие сведения о с. Варташи и сел. жугедах, с. 215.

⁵ См. Г. Харатян, Уландские омыссы 18-20 вв., с. 118-170; она же: Официальные этно-демографические показатели..., с. 37. Ср. К. Овсепян, Очерки об утйских и мазометанских армяках, с. 64-65; М. Бархударяни, Страна Аларик и соседи, с. 289-293.

(Партав): 52) Саров, 53) Маралин-Саров, 54) Гасан-кая, 55) Кагримар или Хорозлу, 56) Караманлу, 57) Изримджан и 58) Сейсулан¹. Здесь следует заметить, что хотя село Ниджа и город Варлашен стали центрами притяжения для населения, всё еще продолжавшего осознавать себя этническими удниками (особенно это касается Ниджа, куда переселялись семьи из оставшихся небольших окрестных селений, попавших в окружение чужеродного тюркского этнического элемента), однако сообщение М. Баркударина можно рассматривать как фиксацию наличия и обратного процесса, а именно – процесса переселения временами определенной части удик с левого берега на правобережье реки Кура². К примеру, М. Баркударин рассказывает о переселении из Ниджа и Султан-Нуки на правобережье Куры 50 семей вместе с их мелким; о подобных случаях есть сведения и у других авторов³. Переселение с левого берега оседал преимущественно в Гюлистанском мелкестве, в Гюлистане, Талыше и примыкающей равнине.

Из вышеприведенного видно, что даже на рубеже XVIII-XIX вв. удинский народ в любом случае составлял значительный процент населения на своей исторической родине. А так процесс дезинтеграции и деэтнизации удинского народа приходится на позднее средневековье и XVIII-XIX века.

¹ М. Баркутарин, История Алушка. Т. I, с. 16-17; он же: Аршак, с. 33-34, 53-54, 59; А. Каргюлашвили, Кирзы и кирзыши. – Известия Азерб. филиала АН СССР, 1937, № 2, с. 41. Ср. С. Баркударин, Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, с. 43-44.

² Ср. А. А. Аюбян, Княжеские и царские роды Собственно Албании..., с. 5.

³ См. М. Баркутарин, История Алушка. Т. II, Тифлис, 1907 (на армян.), с. 49. Ср. Раффи, «Мелкество Хамсы» – кандидатский труд по истории Арцах-Карабаха (1600-1827 гг.). Пер. с армянского А. М. Казарян, Ер., 1991 (гл. II). Католикос Есан Исхан-Дреалалаци сообщает, что своими многолетними набегами северокавказские кочевые племена опустошали области на том и на этом берегу реки Куры: области Шахинсуку, Каталак, Дасна до окрестностей города Шемахи и много сёл в районе Партава. Уцелевшие жители сёл, лежащих на равнинах, спасались бегством и укрывались в горах Арцаха. Спасшись в его укреплениях, они здесь начали заботиться о своей жизни. См. Есан Хасан-Дреалалаци. Краткая история страны Албанской (1702-1722 гг.), Баку, 1989, с. 14-15.

**Մի ֆրանսիացի դեսպան Երեւանում. Պիեռ Վիկտոր Միշլեի անտիպ
հուշագրությունն ու հայերը**

Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանի ֆրանսերեն ձեռագրերի բաժնում 7200 թվահամարի ներքո պահվում է մի հուշագրություն, որի հեղինակը որպես Լուի XIV-ի գեսպան Մեֆյան Իրան ժամանած Պիեռ Վիկտոր Միշլեն է: Ավելի քան երկուսուկես տարի անցկացնելով շահական պետության սահմաններում՝ նա ոչ միայն անցավ մի շարք հայկական բնակավայրերով, այլև բազմաթիվ առևտրություններ ունեցավ հայերի հետ: Բավական է ասել, որ Մեֆյան Իրանում անցկացրած ժամանակահատվածի մի զգալի մասը ֆրանսիացի դեսպանը Երեւանում էր: Մահի արքունիք սուլտանություն համար անհրաժեշտ երաշխավորագրերի սպասող Միշլեն սուլտանին անցավ Երեւանում էր 1707 թ. հուլիս - 1708 թ. մարտ ամիսներին: Հաջող առաքելությունից հետո Ֆրանսիա վերադարձող դեսպանի բնակավայրերը 1708 թ. դեկտեմբերի վերջին - 1709 թ. հունվարի սկզբին Լոհանայում էր Երեւանով: Միշլեն առիթ ունեցավ՝ որոշակի առևտրություններ հաստատելու ինչպես Հայոց կաթողիկոս Ալեքսանդր Զուլալյանցու, այնպես էլ ժամանակի այլ ընկնող այնպիսի հայ գործիչների հետ, ինչպիսիք էին, օր.՝ Բուրաշեյ Օրին ու Ֆիլիպ զջ Զազլին:

Հայերի հետ իր բազմակողմ շփումների մասին առատ անդեկատվություն պարունակող երա անտիպ այս հուշագրությունը, որին անգրագար-կնի ենք նաև մեր ձեռագրից Երեւան ու Երզրում. ճիշդիտ քարոզիչնե-կնի հայկական բնակավայրերում XVII-XVIII զգ. ս մենագրության (Մր., 2018) հավելվածում, առաջ բերած մի քանի հարցադրումներով հայտնվել է մեր զեկուցման առանցքում:

Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության սկզբնավորությունը Հայոց
եկեղեցու նւիրապետական համակարգում

Փն գարի կեսերին Մերձագոր Արեւելքի քաղաքական քարտեզը ետ փոփոխությունների ենթարկվեց: Բյուզանդական կայսրությանը փոխարինելու եկավ Օսմանյան կայսրությունը, որն իր պետական կառույցները փորձեց հարմարեցնել տարածաշրջանի սովորույթների և տեղաբնակ ժողովուրդների հասարակական հարաբերություններին, հողատիրության ձևերին, միաժամանակ ամրապնդելով իրավագիտության նորմերը:

Հայկ Գերպերյանը խեղդի մասին գրում է. «Մեր մէջ բնդհանրապէս տարածուած համոզում մըն է, թէ սուլթան Մեհմետ Բ Զաթիհ Կ. Պոլսը գրանցելն ետք քաղաքին յայն բնակչութիւնը հակակշռելու համար՝ Փոքր Ասիոյ յայն ասմանեան տիրապետութեան ենթակայ ետհանգներին Պոլս փոխադրած է ստուարաթիւ Հայեր»¹: Տեսակետը պարզացրել են Փ. Մարգանը, Մ. Օրմանեանը, Հ. Պատարմաշեանը, Հ. Անառայանը, Հ. Քորսաեանը և ուրիշներ, որոնց օգտագործած սկզբնաղբյուրների մասին տեղեկություններ լուսնեց²: Նույնիսկ հայ ետ պատմագրութեան հիմնադիր Հ. Մ. Չամչյանցն այդ մասին ոչինչ չի ասում, իտակելով միայն 1461 թ. Յովակիմ եպիսկոպոսի հետ Բուրսայից Կ. Պոլս Կազմած վեց ընտանիքի (Ըստ Եմանց - Ա. Բ.) մասին, որոնց մի մասին սուլթանը բնակարաններ է հասկացրել քաղաքի մեջ, շորս ընտանիք էլ բերել է Ղալաթիայից, ուր արդեն մեծաքանակ հայեր կային: Նարունակելով միտցը՝ հայ ետ պատմագրութեան հիմնադիրը գրում է. ողմովակիմ եպիսկոպոս արքունի ետմակա կացուցեալ առաջնորդ՝ կոշեաց զնա փոթրիկ, այսինքն՝ պատրիարք. տուեալ եմա իշխանութիւն տիրելոյ ի վերայ Հայոց եղելոց Ծուռաստան եւ լկնատոյիա: Ըստ Չամչյանցի՝ Կ. Պոլսի առումից առաջ Մահմեդ Զեթիհը եղել է Բուրսայում եւ խոստացել Հովակիմին՝ բերել մայրաքաղաք³: Ըստ Հ. Գերպերյանի՝ այս տեղեկությունը հիմնված է Մազաքիա զոյիր ձեւո-

¹ Ընդգծումը մերն է:

² Հ. Պերպերեան, Այոթնր և. Պոլսը Հայոց պատմութեան համար, վիեննա, 1965 [Ազգային Մատենադարան, հտ. ՄՆԸ], էջ 3:

³ Հայն տեղում, էջ 3-55:

⁴ Հ. Մ. Չամչյանց, հտ. Կ, էջ 500: Հմմ. Հ. Պերպերեան, նշվ. աշխ., էջ 97:

հիքնեանի պատրիարքական ցանկերի եւ ինչ-որ անձանո՞թ սկզբնաղբյուր-
ների վկայութիւններն վրա՝ Լահագրվելով Մ. Գամլյանցին՝ 2. Պերպերյա-
նը փորձում է ցույց տալ, որ Մուհամմեդ Բ-ը երբեք «Պրուսա չէ ապրած եւ,
հետեւաբար, ո՛չ տեղւոյն հայերուն եւ ո՛չ տեղնոց կրօնական պետին հա-
մար համակրութիւն տաժած եւ Յովակիմի խօստումները զրած կրնայ ըլ-
լալ»¹: Նա կասկածի տակ է գնում Լովակիմ եպիսկոպոսի մտերմութիւնը
Մուհամա Բ-ի հետ, ինչպէս նաեւ պատրիկ էպրույթի օգտագործուելը ժՅ
գարում, ենթադրելով, որ այն կիրաւութիւն մեջ պետք է լինի ամենազա-
ղը ժէ գարից²: Ենթադրութիւնը մնում է ցուտօր արժամարանական հար-
թութեան վրա:

Ըստ 2. Պերպերյանի՝ Մուհամմեդ Բ Յաթիհը Պուրսա է այցելել միայն
1454 եւ 1461 թթ., եւ երկրորդ այցելութեան ժամանակ, հազմադար, մի
քանի տուն է գաղթեցրել Պուրսայից³: Նա ենթադրում է, որ այդ քմակա-
նին կորոզ էր մահացած լինել Գ. Պուրի ետիկին հայ եպիսկոպոսը եւ այդ
սփոռը Թափուր շտեմեկու մտահոգութեամբ է Մուհամմեդ Յաթիհը Լովա-
կիմին հրավիրել ձայրաբազաք⁴: Ընդհանր սկզբնաղբյուրների քաջակա-
րութեան պատճառով ժխտում է նաեւ Մ. Գամլյանցի այն պնդումը, որի
համաձայն արքունի նամակաւ Մուհամմեդը Լովակիմին նշանակել է
Լուսնաստանում եւ Անատոլիայում ապրող հայերի պատրիկ (պատրիարք),
Լուսնաստանում եւ Անատոլիայի կրիստոստոս եւ Դուկասը, ինչպէս նաեւ այդ
ժամանակի որեւէ այլ սկզբնաղբյուր այդ մասին ոչինչ չեն հաղորդում, իսկ
գահակալին էլ պատրիարք չեն կոչում⁵:

¹ Նույն տեղում, էջ 5:

² Նույն տեղում, էջ 99-100:

³ Նույն տեղում, էջ 101:

⁴ Հօժ. նույն տեղում, էջ 102:

⁵ Նույն տեղում, էջ 102-103:

⁶ Նույն տեղում, էջ 103-104: Անցնելով, որք կ. Պուլսոմ է ապրել Մուհամմեդ Յաթիհի-
նչխանութեան տարիներին, հիշատակում է ժխտել «Ըն պատրիարքարան եւ բազմա-
թիւ տղից զօրստանուց սկիզբնոցնր յշնոր, յաթիմնոր, ժակեղոնայիմնոր եւ մա-
թիւ, ինչպէս նաև հրեանիստ սինագոգներ» — «In quanta città sono assai Chiesa lequanti
sono offiitate de Christiani, come de Good et Latini et di Macedoni et Armeni, et par lo simile de
Guedi hano le sue synagoge...», ՅՄՄ. Հ. Պերպերյան, էջ 104: «Ըստ Եղիսա Անտուս-
ձատարեան Մուշեղեանի՝ «յոքմա՛ թորքն ամին Խուսամալ 300 տուն հալ գնացին ի
քաղաքն Անկոնոս, յո՛րս եմ Օղա...» սը ոչ գոչ երկր տուն» (Հ. Հ. Ռաֆիան, Եղիսա
Անտուսձատարեան Մուշեղեան եւ իր գրական արտադրութիւնները, Վիեննա 1927,
էջ 33, ձևք. 2: ՀճԳ. Հ. Պերպերյան, Արվ. աշխ., էջ 104, ձևք. 3:

Որն համեմատություն ենք կատարում Կ.Պոլսի որսողոթս պատրիարքության հետ, այս պիտի հարզի անենք այն հանգամանքը, որ Ճաթիհը չէ, որ ստեղծել է այդ հաստատությունը: Դա մի հնազույն եկեղեցական կառույց էր, որը ձևավորվել է Համեմատական կայսրության համակարգում եւ արձառացել է Բյուզանդական կայսրության ողջ գոյության ընթացքում: Օսմանյան կայսրությանը միայն թույլ է տվել, որ Կ.Պոլսի գրափումից մեկ աստի անց այդ կառույցը կրկին ունենա իր պատրիարքը: Ետեկին պատրիարքը ժահացել էր Կոստանդնուպոլսի առումից (1453 թ.) թիւ առաջ¹:

Հայտնի է, որ Մուհամմեդ Ճաթիհը սկզբում կարգավորում է հրեա բնակչության կարգավիճակը՝ խնդրանքալից հաստատելով Մոշե Քափալին, իսկ թիւ անց՝ Բոխար Մարաֆի անունով հրեա արքեպիսկոպոսիտին, ուղիղով դիմում է Կենտրոնական Եւրոպայի բազմաթիվ բնակավայրերի հրեա բնակիչներին, հրապուրելով իրենց արգամ թուրքական արտոնություններով: Մոշե Քափալին էլ միայն Կ. Պոլսի, եւ ոչ թէ կայսրության բոլոր հրեաների խախնապետն էր²: Այս փաստի արձանագրումը կարելի է նրանով, որ Օսմանյան կայսրության նպատակը ի սկզբանե չի եղել միջինների կամ կրեոնական համայնքների կենտրոնացված կառավարումը, գրանց առաջնորդներին իշխանությանը մայրաքաղաքում կենտրոնացնելով³:

Միևիթի եւ հայկական պատրիարքության առաջացման խնդրին անդրադարձել են Լ. Միրունին⁴, Ա. Մանչյանը⁵ եւ Վ. Մակարյանը⁶: Սկսած ԺԴ դարից եկատեղի են Հայոց եպիսկոպոսական աթոռների առաջացում Բյուզանդական երկու կայսրություններին (մեկի մայրաքաղաքն էր Կ. Պոլսը, մյուսինը՝ Տրապիզոնը) հպատակ տարածքներում, Անատոլիայի թյուրքա-

¹ Կուլմ տեղում, էջ 104-105:

² Կուլմ տեղում, էջ 12-13:

³ Կուլմ տեղում, էջ 105:

⁴ Stanford Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. I: Empire of the Gains: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1800, New York, Cambridge University Press, 1976, p. 58-59; F. Öztürk, The Ottoman Millet System, - <http://dauyapark.gov.tr/dowload/etrick-ite/12937>, p. 75-77.

⁵ Լ. Միրունի, Պոլսի նի իս դերը, - «Լըմիամե», 1963, Դ, էջ 33-39:

⁶ A. Sandjian, The Armenian Communities in Syria under Ottoman Domination, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1965.

⁷ Վ. Մակարյան, Հայկական միջլիքի կազմավորումը եւ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքների իրազատարրանցիլը (ԺԵ-ԺԹ դդ.), - «Լըմիամե», 2016, Ը, էջ 111:

կան պետութայիններում (Վարաճանիա, Իկոնիա, Օսմանյան պետություն): Այս տարածքների նպիսկությունական աթոռներն ի սկզբանէ ենթարկվում էին Սիսում գահակալող Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը: Այդ եպիսկոպոսական աթոռների նշանակալի մասն արդեն ժՁ գ. վերջից հետո արդեն կապվեց Վազարշապատում հաստատված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանի հետ՝ հանձնել Կ. Պոլսի պատրիարքության, ի քաջատուջում կիրպուսի, կիրիկիայի և Հայեպի նպիսկությունական աթոռների, որոնք մնացին կիրիկիայի կաթողիկոսարանի նվիրապետական համակարգում:

Ի տարրերություն Կ. Պոլսի հունական պատրիարքարանի, որի իր նվիրապետական համակարգը ստեղծել է զեռուս Գ զարում, Հայոց նվիրապետական կառույցի ստեղծումը Օսմանյան կայսրության տարածքներում սկսվում է ժԲ զարից, քանի որ զանազան տարածաշրջանների նպիսկությունական աթոռները ենթարկվում էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանին, իսկ ժԵ գ. վերջից սկսվում է գործընթաց, որն արդեն ժՁ զարում քեռից Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքական աթոռի ձևավորմանը, որը պայքարում էր Օսմանյան կայսրության շրջանակում իր իրավունքների հավասարեցմանը Կ. Պոլսի օրթոդոքս պատրիարքարանի հետ մրցակցությունում:

Օսմանյան կայսրությունը 1453 թ., Կ. Պոլսի գրավումից կարճ ժամանակ անց, առանձին գիմիի կարգավիճակ է առիտ քաղկեդոնական համայնքին, որի գլուխ է կանգնում Կ. Պոլսի բյուզանդական եկեղեցու պատրիարք, կարճ ժամանակում բյուզանդական եկեղեցու բոլոր անհրաժեշտ հոգևոր ատրիանները ստացած Գենակիսը¹: Պիտի շեշտել, որ Կ. Պոլսի օրթոդոքս պատրիարքությունը հազարամյա ճանապարհ էր անցել բյուզանդական կայսրության կազմում, ստեղծել էր կայուն նվիրապետական համակարգ այդ պետության ներսում և նրա սահմաններից դուրս, որը ընդունեց Օսմանյան կայսրությունը իբրև իրողություն: Ազգաբնակչության առումով Կ. Պոլսի մասում էր իբրև հունական քաղաք Հնշտ խնդիր չէր մայրաքաղաքը բնակեցնել ֆուրքերով: Այդ իսկ պատճառով, հունական ազգաբնակչությունը իբրև հակակշիռ, քաղաքում բնակվելու արտուություն էին ստանում նաև հայերը:

Այնուամենայնիվ, Մուհամմեդ Զաֆրի սուլթանը զեռուս չէր կարողանում քաղաքը կերպով բնակեցնել մայրաքաղաքը, այդ իսկ պատճառով, նա գիմում է նաև քանի միջոցների՝ բունազազլի (օտրկուս) քաղաքակա-

¹ Const. G. Papadopoulos, Les Privilèges du Patriarcat œcuménique, Paris 1924, 20, n. 5, Հմմ. Հ. Պետկերան, Երվ. աշխ., էջ 11:

ևույթան¹: Բաևագագթերի հիմնական նպատակն էր սրի քաշված քաղաքը բնակեցնել արհեստավորներով և վաճառականներով: Գաղտնիք չէ, որ և՛ստեառիպ քաղաքականույթան ժամանակ առ ժամանակ վարել են նաև Բյուզանդիայի կայսրերը՝ նկատի ունենալով մայրաքաղաքում բնակչույթան թվի հաճախորդի անկումները²:

4. Պայիթը վերաբնակեցնելու քաղաքականույթանն ընդհանուր գծերով արվում է Հ. Պերպլերյանի աշխատանքում³: Գրականույթան և օտար սեղբնազրյուրների (Պրիտորուլուս⁴, Դուկաս ևև) վկայույթաններից հայանի է, որ դրանք հիմնականում եղել են մահմեդական զերիներ, ինչպես նաև հույներ, սերբեր, բուլղարներ, հայեր ևև: Դրանց մեջ միայն մեկ-երկու անգամ են հիշատակվում Ամասուրայից, Կաֆայից, Կարսմանից ևև Ամասիայից բերված հայերը, առանց սրբշակի թվի մատենագրման: Չեն պահանջվել հայերով 4. Պայիթը բնակեցնելու թվական տվյալներ:

Համ 2. Պերպլերյանի՝ «1461էն առաջ Պուլսոյ Հայերուն թիւը ժանօթ չէ ևև յարաբերաբար Յայներուն թիւին շատ աննշան պէտք է եղած ըլլայ... Պուլսոյ գրաւումէն 25 տարի ետք կատարուած մարդահամարին համաձայն, հին Իսթանպուլ քաղաքին մէջ 372 ևև Կալաթայի մէջ 62 տուն հայ կար... մեծամասնութեամբ 1461 ևև 1478 (sic՝ ճիշտն է՝ 1471)... 1461ին, երբ Յովակիմ Պոլիս փոխադրուեցաւ, Պուլսոյ հայերուն թիւը առանկաղոյն 100-150 տուն կրեայ եղած ըլլալ»՝ հիմնականում արհեստավորներ ևև առևտրականներ⁵: Այս առումով հետաքրքիր է Սիմեոն Լեհացու ուղեգրույթանը, ըստ որի 1608 թ. Ստամբուլի տեղական հայկական բնակչույթան քանակ է նշված «ուրիշուն տուն», իսկ գաղթեցվածների թիվը Ստամբուլում, Կալաթայում ևև Սկուտարում, հազանաբար, 40 000 է հասել⁶: Հայերի

¹ Լույմ տեղում, էջ 13-14:

² P. Charanis, The Transfer of Population as Policy in the Byzantine Empire, - Comparative Studies in Society and History. The Hague, III, 2, January 1961. ՀՈՒ. Հ. Պերպլերյան, Աշխ., էջ 14:

³ Լույմ տեղում, էջ 13-24:

⁴ Cefobulos, Vie de Mahomet II / Trad. Dethier (Museum Hung. Hist. Script. XXI, 2-ème partie). ՀՈՒ. Հ. Պերպլերյան, Աշխ., էջ 1:

⁵ Լույմ տեղում, էջ 105-106:

⁶ Ստեփանոս Լեհացի, էջ 8 Ստեփան Լեհացուց մեկ դար անց 4. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանատան ցարտուղարը հաշվում է 8000 տուն հայ ևև 50000 անթող կա 4. Պուլսում. Կալաթայում ևև Իսկուդարում (Péris de la Croix, La Turquie chrétienne, Paris 1695, p. 213-214). ՀՈՒ. Հ. Պերպլերյան, Աշխ., էջ 106: 1714 թ. գրված հայք Տարիկնի Պոնտալորինի կոնսիլ զրած համախում ասելում է, որ 4. Պուլսում հաստատված

Քիզը սրբան էլ փոքր եղած լինի, մինչև 1461 թ.¹ մինչև Հովակիմի նշանակումը քաղաքն առաջնորդել է Մարտիրոս եպիսկոպոսը, որին էլ այդ պաշտոնում փոխարինել է Հովակիմը²: Այս փաստը նշանակում է, որ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքն արդեն ունեցել է հաստատուն հայկական բնակչություն:

Հայտնի է որ հայերն աղբիլ են ամանյան տիրացուներից առաջ Ղալաթիա-Քերա թաղամասի լատինական արվարձանում³ ունենալով իրենց եկեղեցին⁴: Ըստ Հ. Պերպերյանի⁵ 1453 թ. հոկտեմբերի 28-ի առաջին բռնագաղթին Անկյուրթայից Կ. Պոլսն է բերվել միայն 4 հազ, որոնց հեղինակը, հիմնվելով սկզբնաղբյուրների վրա, թվարկում է անուն առ անուն⁶: Երկրորդ՝ 20-ի թ. (1464) հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Անկյուրթայի կաթսկոպոս Ներսեսը՝ Ստամբուլ է եկել 6 տարի առաջ (1457/1458 թ.)⁷ եւ բերելու այդ մանուկներին⁸: Ըստ հայի պատմագիր Կրիստոբուլոսի՝ 1460 թ. Սև ծովի Ամասիայա նավահանգստի անձնատուր լինելուց հետո Կ. Պոլսն է փոխադրվում բնակչության մեծամասնություները, որոնց հեղինակը էն նաևս հարուստ հայեր⁹: 1461 թ. Տրապիզոնի բռնագաղթի մամուկ հայերի Ստամբուլում վերաբնակեցման մասին իրսում է 1478 թ.

1 200000 սուն հուլ տ 80 սուն հայ (Lettres inédites. Mission du Levant, t. p. 3-4. Հմմ.

2 Հ. Պերպերյան, Երվ. աշխ., էջ 106, 80թ. 4:

3 Լույս տեսում, էջ 106:

4 Տե՛ս Հ. Պերպերյան, Խոսանալույի Ս. Աստվա եկեղեցիները, - Սյուն, 1961, Ժ-ԺԿ, 88-ս, 89-նի¹. Նիսիեր Կ. Պոլսը Հայոց պատմության համար, էջ 25: 1519 թ. Ս. Առնոմ, 89-նի². Նիսիեր Կ. Պոլսը Հայոց պատմության համար, էջ 25-26: Հատկանշական է, որ Նիսիեր Կ. Պոլսը Հայոց պատմության համար, էջ 25-26: Հատկանշական է, որ 1453 թ. Կ. Պոլսի հաջորդ եղել են վենետիկ պալի պաշտպանության մարտ (Fr. Rey, La protection diplomatique et consulaire dans les Echelles du Levant, Paris, 1899, p. 115):

5 Հ. Ս. Անանյան, Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անվան մասին, Եր., 1957, էջ 35-55, 80մ. Հ. Պերպերյան, Նիսիեր Կ. Պոլսը Հայոց պատմության համար, էջ 26-29:

6 Այս հիշատակարանում հիշված Ներսեսը, նույն թվականին Անկյուրթայում գրված մեկ այլ հիշատակարանում անվանվում է արքեպիսկոպոս (Ք.Պոլսեկերյան, Ցուցակ մուսուլման Անկյուրթայ կազմի վաճառի ու շրջակայից, Անթիպաս 1957, էջ 99):

7 Լ. Խաչիկյան, Ժե՛ դարի հաջորդ մուսուլման հիշատակարաններ, հտ. Բ, էջ 216, 80-260, 80մ. Հ. Պերպերյան, Նիսիեր Կ. Պոլսը Հայոց պատմության համար, էջ 29-31: Հիմնվելով այս վկայության վրա՝ Հ. Անանյանը ենթադրում է, որ մանկամաղթները եղել են նաև 1464 թ. սկսած (Հ. Ս. Անանյան, Ժե՛ դարի աշտուսագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում, Եր., 1961, էջ 31):

8 Crisobolus, Vie de Méthemot II, / Trad. Déjer (Museum. Hung. Hist.-Script. XXI, 2ème partie), p. 227. Հմմ. Հ. Պերպերյան, Նիսիեր Կ. Պոլսը Հայոց պատմության համար, էջ 21, 31:

հիշատակարանում Անտիք Տրապիզոնցիների՝ 1480 թ. Ամասիայի, 1475 թ. Ղրիծի, 1467/1478 թ. Գարամանի եւ կենտրոնական Անատոլիայի բնակչության բռնազաղթներից հետո Ստամբուլը դառնում է հայաշատ քաղաք¹: Հետ Ն. Պերպերյանի՝ 1478 թ., զանազան սկզբնաղբյուրների ամպլանների հաշվարկմամբ՝ Ստամբուլում ապրել է 100-120 հազար հայ, ինչը հեղինակին թույլ է ապիս ենթադրել, որ հայերի Պոլսում հայանվելու երևույթը երբեք էլ բռնազաղթի արդյունք չէ, ինչպես մտածում են հետազոտողները²: Գալաթիայում եւս հայերի ներկայությունը վիայվում է վավերագրերում արձանագրված թաղերի անուններով³:

Հույներից հետո հաշորդ քրիստոնեա ժողովուրդը, որի հոգևոր առաջնորդին արվեց Լույն կարգապիճակը, հայերն էին Հարցը երտնում է, թե ե՞րբ է Կ. Պոլսի պատրիարքն իշխանություն ստանում ողջ Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող հայկական ազգաբնակչության հոգևոր-մշակութային խնդիրների վրա: Հայագիտության մեջ, Մ. Չամչյանցի եւ Մ. Օրմանյանի շանքերով, տարածված է այն կարծիքը, որ Կ. Պոլսի առաջին եպիսկոպոս-պատրիարք Հովակիմն իր տիրույթ ստացել է 1461 թ.: Մ. Չամչյանցի այդ պնդումը, ըստ Ն. Պերպերյանի՝ հիմնված է Կ. Պոլսի հույնական պատրիարքների զավագանագրքերի վրա⁴: Ինչ հայտնի ամենահին տեղեկությունը Կոստանդնուպոլսում հաստատված Հայոց եպիսկոպոսի մասին վերաբերում է 1330/1331 թ.: Այդ մասին է վիայում Կ. Պոլսի Ասայան օրթոդոքս պատրիարքի նամակը՝ ուղղված Հակոբ Անավարզեցի կաթողիկոսին, եւ Անգրոսիկոս Գ Պալեստագոսի ուղերձը Գիլիկիայի Հայոց թագավոր Անուն Դ-ին⁵: Ցավոք՝ հայտնի չէ այդ եպիսկոպոսի անունը: Հիմքեր կան մտածելու, որ ամենայն հավանականությամբ՝ այդ եպիսկոպոսը դավանանել է Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգին եւ ընդունել Բյուզանդական եկեղեցու զավանդաբնությունը: Քանի որ այդ եամականերում տեղեկացվում է, որ այստեղի (հավանաբար՝ եկատի ունի

¹ Լ. Խաչիկյան, ՕՍԾ դարի Ռալեոն հիշատակարաններ... Բա. Բ, էջ 389 (ՌՍԸ. Հ. Պերպերյան, Նյութեր Կ. Պոլսի Հայոց պատմության համար, էջ 32):

² Նույն տեղում, էջ 33-39:

³ Նույն տեղում, էջ 49-54:

⁴ Նույն տեղում, էջ 54-56:

⁵ Նույն տեղում, էջ 69-82, 86:

⁶ Ա. Բողոջյան, Բյուզանդական սկզբնաղբյուրների վկայությունները, - Ա. Բողոջյան (խմբ.), Թ. Օրուդյան, Վ. Տեր-Ղևոնդյան, Գ. Գանթեկյան, Կիլիկյան Հայաստանը սամառնակից պետական օթավորների ընկալումներում, Եր., 2016, էջ 78, 80:

Քերչում ենք. ...ի պարտնութեան Ամիր-Արզալին, եւ ի հայրապետութեան Կաստանդուպուլուսյ աբհիւպիսկոպոսի տէր Զաքարիայի, ի գրեզն Միսունք, ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոցն, առ ռոս սուրբ Ստեփանոսի: 1428 թ. ընդօրինակված «Գիրք ձեռնագրութեան» ձեռագրի մի հիշատակարանում կարդում ենք. «...ի վայելումն արհեսպիսկոպոսին տէր Յովակիմին Կաստանդինուպուլսի...»¹: Հովակիմի անունը երկու անգամ է հիշատակվում Լեաչիկլանի հրատարակած ԺՄ զարի Բ կնաի հիշատակարաններում: Երկու անգամ էլ հիշատակագրութեան հեղինակը բժշկապետ Ամիրդովլաթ Ամասիացին է: 1469 թ. թվագրվող հիշատակարանում ունենք. «Քարզմանեցաւ պատուական բժշկարանս ի մայրաքաղաքս ի Ըռումիայ, որ Քարքմանի Յիլիպիայ, ի թվականիս Լայոց ՋԺԷ: ամին /1469/, ի Գնկանմերի ժՋԷ, որ ձեռնեղ էր Փրկչին աշաղզեաց հաշուովն, ի կաթողիկոսութեան տէր Ըռասակիսի եւ եպիսկոպոսութեան տէր Յովակիմին»²: Հաջորդ հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ ի վերջին դարուս, որ նվազել էր Լայկագուն ազգս/// (Յ տեղ անընթեռնելի) կաթողիկոսութեան տէր Սարգսին եւ ի հայրապետութեան տէր Յովակիմայ աբհիւպիսկոպոսին, ի մայրաքաղաքս ի Կաստանդինուպուլսին, ընդ հովանեաւ սրբայն Նիկողայոսի Աջանչլիպազորմին եւ ի թուականութիւնքն Լայոց ՋԺԸ: ամին (1474), ի Մայիս ամսոյ հոռմայեցոց ժՋԷ: (26) արևս»: Հաջորդ տարի գրված հիշատակարանը պահպանել է հետևյալ տեղեկությունը. «...գրեցի զառ յաշխարհս Լռոսովք կոչեցեալ, ի մայրաքաղաքս յԱմասիա, առ ռոս սուրբ Նիկողայոսի... ի Քուին Լայոց ՋԺԸ: (1475), յամսեանն Յունիսի ի ժԸ: (8)... ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի, յեպիսկոպոսութեան տեառն Յովակիմի»: Այստեղ խոսքը, հավանաբար, Ամասիայի եպիսկոպոսի մասին է: Եւ եթե այդ եպիսկոպոսը կախում ունենար Կ. Պոլսի եպիսկոպոսից, նրա անունը զժմար թե զրվեր Լայոց կաթողիկոսի անվան կոչքին: Նույն խնդիրն է մեր առչել ծառայում 1477 թ. (սՋԷ եւ ժՋԷ «) Երզնկայում գրված մի հիշատակարանի ընթերցմամբ. «Ի հայրապետութեանն Լայոց տէր Յոհաննիսի, եւ յառաջնորդութեանն մերում տէր Սարգիս արթեպիսկոպոսի»³:

¹ Հմմ. ԺԵ դարի Քաչրին Առազիրի Քիշատակարաններ, Վասն առաջից (1401-1450 թթ.), Կազմեց Լ. Ս. Ռաչիկլյան, Եր., 1955, էջ 41:

² ՀԱ, 1924, սմ. 435-436: ՀժԷ. ԺՄ դարի Քիշատակարաններ..., Վասն Ա, էջ 492:

³ ԺԵ դարի Քաչրին Առազիրի Քիշատակարաններ, Մասն Բ (1451-1480 թթ.), Կազմեց Լ. Ս. Ռաչիկլյան, Եր., 1958, էջ 286:

⁴ Կազմ տեղում, էջ 357:

⁵ Կազմ տեղում, էջ 389:

սի, եւ եղբայրորդայն իւրոյ՝ եղբորորդոջ գասակին իւրոյ տէր Յովնաննէս արքեպիսկոպոսի...¹:

Օսմանյան կայսրութեանն արդեն ժՅ ց. կեսին իր սահմանների մէջ ընդգրկում էր Հայոց եկեղեցու մի շարք եպիսկոպոսական աթոռներ, որոնք գտնվում էին Բալկաններում եւ Փոքր Ասիայում: ԺԶ ց. վերջին զրանց մեջ կային երկու կաթոլիկաութիւն (Սիւսի եւ Աղթամարի) եւ երկու պատրիարքութեան (Նրուսազեմի եւ Կ. Պոլսի): Օսմանյան կայսրութեան տարածքում հետզհետեւ նոր գիրքեր էր նվաճում Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքութեանը, որի առաջնորդը ստանում էր արքեպիսկոպոսութեան աստիճան: Կ. Պոլսի պատրիարքութեան նվիրապետական համակարգը ժԶ ց. վերջից նախաւում էր Վաղարշապատի Ամենայն Հայոց կաթոլիկոսարանի հոգեւոր գերագործութեանը: Կ. Պոլսի պատրիարքութեան իրավասութեանը տարածվում էր կայսրութեան երեսօտկան եւ ասիական տարածքների հայկական թեմերի վրա:

¹ Նույն տեղում, էջ 423-424: Նույն ամռանն իջնելով ԵՍ իրրեւ ՆրզԱյակի Եռակուպոսներ, էջ 425-426:

Ազգայնական ժողովրդագրական իրական պատկերի վերհամահան վոր՝ ազգայնական պաշտոնական տվյալների հիման վրա

Ազգայնական ժողովրդագրական ցուցանիշները մշտապես հանդիսա-
ցել են թե՛ ներքին եւ թե՛ արտաքին քաղաքականության կարևոր գործոն:
Դեռևս նորհրդային Ազգայնական երկրի բնակչության վերաբերյալ
վիճակագրական տվյալները կիրառվում էին որպես ներքին՝ ազգային
քաղաքականության իրականացման հիմնական գործիք: Նորհրդային իշ-
խանության 7 տասնամյակների ընթացքում անցկացված մարդահամար-
ները քարոզական կարևոր միջոց էին մեծապատիվ նոր էթնոսի՝ թյուր-
քախոս ազգայնացիների դերի եւ դիրքի արհեստական մեծացման հա-
մար: Մասնավորապես, բնիկ ժողովուրդների՝ թալիշների, թաթարի, կով-
կասալեզուների վիճակագրական թվերի հետ իրականացվում էր քաղա-
քական գրգռազատման ներքին պայմանավորված անպարտություն: Բնիկ
ժողովուրդների իրական թիվը գիտավորալի պակաս էր ներկայացվում:
Միաժամանակ թյուրքալեզու ազգայնացիների թիվն անընդհատ աճում
էր, իսկ բնիկ ժողովուրդներինը՝ ոչ:

Ավելին, հաճախ որոշ ժողովուրդներ (թալիշներ, ուզբեկներ, կրիվեր, հաֆուսիներ եւն) հերթական մարդահամարից բացակայում էին եւ հան-
կարձ նորից հայտնվում 1-2 տասնամյակ հետո անցկացված մարդահա-
մարում: Տվյալ քաղաքականության արդյունքում Ազգայնական ներկայաց-
վում էր որպես բազմալեզու հանրապետություն, իսկ ազգայնացիները՝
ստիտուսային ազգություն: Այսինքն՝ նորհրդային կենտրոնական եւ տե-
ղական իշխանություններն Ազգայնական իրականացնում էին մի գործըն-
թաց, որը կարող ենք կոչել էթնիկական կոնստրուկտիվիզմ:

Նույն միտումները շարունակվել են նաեւ 1991 թ. Ազգայնական անկա-
խացումից հետո: Կարող ենք պնդել, որ բնիկ ժողովուրդների թվաքանակը
կեղծելու քաղաքականության կողմից արդեն անկախ Ազգայնական ի
հայտ է եկել մի նոր միտում, որի էությունն է՝ արհեստականորեն ավելի
շատ ներկայացնել Ազգայնական Հանրապետության ամբողջ բնակչությու-
նը, ըստ այն իրականում կա Հատկապես սկսած 1997 թվականից պե-

¹ Հ. Խատաման, «Ազգայնացիները», «Կովկասալեզուները» եւ «Իրանալեզուները»
ինքնուրույն գաղափարում Ազգայնական, – ՀԱ, Վիեննա-Եր., 2012, ս. 295-296:

տական պաշտոնական տվյալներն ամեն աարի ելում են բնակչության թվի աճի գրեթե եռապատ, անփոփոխ տեմպերը, ինչը եման է ժողովրդագրական եկարչության: Միաժամանակ ոչ մի կերպ հաշվի չեն առնվում Ազրբեջանից արտագաղթի հոսքերը եւ այն կարեւոր հանգամանքը, որ Ազրբեջանի հարյուր հազարավոր քաղաքացիներ, պահպանելով իրենց ազրբեջանական անկեղծությունը, տարիներ շարունակ աշխատանքային միջրանտների կարգավիճակում կամ ամբողջ ընտանիքներով հիմնական բնակչության են հաստատակ արտերկրում: Մրան հակառակ՝ պաշտոնական ազրբեջաների համաձայն՝ Ազրբեջանից արտագաղթը չնչին թիվ է կազմում: Հասկանալի նախազահ էլ համ Այլեի որոք ակտիվացած եման որհնատական ժողովրդագրությանն ուղղված է ներքին եւ արտաքին ուղարկ քաղաքական խնդիրների բավարարմանը: Ներքին ուղարկ պայմանավորված է սեփական ժողովրդի շրջանում Ազրբեջանի իշխանության վարած քարոզչությամբ, որի հիմքում ընկած է այն թեզը, թե երկիրը Հեյդար եւ էլ համ Այլեիների որոք արագ տեմպերով զարգանում է, իսկ կյանքի որակի եւ տեսչության բարելավման պայմաններում շեշտակիորեն աճում է մեկնությունը:

Իշխանության համար ոչ պակաս գերակատարություն ունի վերանշյալ Զաղաքականության արտաքին բաղկացուցիչը: Գաղանիք չէ, որ Ազրբեջանի արտաքին քաղաքականությունը կառուցվում է Արցախյան հակամարտության եւ Հայաստանի դեմ բոլոր հնարավոր զաշտերում պաշար մղելու ռազմավարության շուրջ: Այս համատեքստում արդեն քարոզչական եւ ճեղման միջոց ակտիվորեն գործածվում է նաեւ ժողովրդագրությունը: Ազրբեջանի իշխանությունը արդեն Հայաստանի եւ հայերի դեմ սեռական հասնելու գրավականներ ներկայացնում է ոչ միայն տեսնական եւ ռազմական ձեռքբերումները, այլեւ դեմոգրաֆիական ցուցանիշները: Անձամբ նախազահ է. Այլեի իր ելույթներում բազմիցս հայտարարել է Հայաստանում տակա ժողովրդագրական ծանր վիճակի մասին եւ գրան հակադրել Ազրբեջանում բնակչության թվի կտրուկ եւ կաշուն աճի ի դեմս մաս 10 միլիոն ազրբեջանցիներին¹:

¹ Անյի մամրաման տն՝ Ա. Մարչանյան, Ազրբեջանական Հանրապետության բնակչության աճի տեմպ եւ ազգային կազմի մասին, http://www.pocovok.am/eng/detail.php?ELEMENT_ID=6319, մուլնի՝ Ազրբեջանական Հանրապետության «Վերստույլ» ժողովրդագրության տեսնամատկությունները, Եր., 2012:

² Տն՝ Մառախ Ասես քրիստ պատե ու որոքոնտի տեղում տեղեւոյի ձայն ու Արց, <http://ca.president.az/articles/16206>, Բոլ Առաջուկ Ասեսու ու ՄԻ ՇԵՂԵ Սարտու մեա

Ազրբեջանում պաշտոնական վիճակագրությամբ գրառվում է Պետական վիճակագրական կոմիտեն, որը տարին մի քանի անգամ հրատարակում է բնակչության թվի աճի եւ ամբողջ բնակչության վերաբերյալ տվյալները: Այս մասին՝ փետրվարին հրատարակած տվյալների համաձայն՝ 2018 թ. հունվարի դրությամբ Ազրբեջանի բնակչությունը կազմել է 9,998,056 մարդ¹: Ուշագրավ է, որ 2018 թ. փետրվարին Ազրբեջանի Գեներալական ընտրական հանձնաժողովի նախագահի տեղակալը հայտարարեց, որ ապրիլին կայանալիք Ազրբեջանի նախագահի ընտրություններում ընտրելու իրավունք ունի 5,192,042 անձ²:

Ազրբեջանի ընտրական օրենսգրքի 12-րդ հոդվածի առաջին կետի եւ սահմանագրության 56-րդ հոդվածի համաձայն ընտրելու իրավունք ունեն 18 տարին լրացած Ազրբեջանի բոլոր քաղաքացիները, բացառությամբ նրանց, ովքեր զատարանի որոշմամբ մանազին են անդրաժուռվում:

Այս ամենից տրամաբանական է հետևություն անել, որ Ազրբեջանի Պետական վիճակագրական կոմիտեի ընդհանուր բնակչության եւ Գեներալական ընտրական հանձնաժողովի ընտրողների թվերի տարբերությունը պետք է կազմի Ազրբեջանում 18 տարեկանից ցածր բնակչության ընդհանուր թիվը՝ տվյալ զեկրում 4.706.016 մարդ: Այսինքն՝ Ազրբեջանի Պետական վիճակագրական կոմիտեի եւ Գեներալական ընտրական հանձնաժողովի տվյալների հիման վրա ստացվում է, որ երկրի բնակչության գրեթե կեսը 0-17 տարեկան է, կամ այլ կերպ ասած, Ազրբեջանն ունի ոչբերրիտաաարգ ազգաբնակչություն: Միև նման ցուցանիշները ճշմարտացի լինեն, Ազրբեջանը կարող էր մրցակցել անգամ աֆրիկյան մայրցամաքի շատ երկրների հետ, որոնք ունեն աշխարհում ամենաերիտասարդ ազգաբնակչության պատկերը, որտեղ ժնջիությունն անվերահսկելի է, իսկ մահացությունը բարձր, եւ որտեղ 18 տարեկանից ցածր բնակչության տեկոսային կշիռը կազմում է ընդհանուր բնակչության 48-56 տոկոսը³:

Ազրբեջանում, <http://tu.president.az/articles/26998>; Президиет Илхам Алиев Демографическая ситуация в Азербайджане очен позитивная, <http://www.1tvnews.az/tvnews/president-il-ham-alev-demograficheskaya-situaciya-v-azerbaydzhanе-ochen-positivnaya>

¹ Azərbaycanın demografik vəziyyə, 2018-02-15, <http://www.azat.gov.az/news/index.php?id=3759>

² Azərbaycanın seçilərin sayı artırıldı, <http://www.apa.az/video/47057>

³ 8th/ 30 countries with the youngest populations in the world, <http://www.worlddata.com/articles/the-youngest-populations-in-the-world.html>

Մակայն տարիքային խմբերի միջև քանակական եման հակայնոս տարբերությունների մասին խստոր ժողովրդագրական ցուցանիշները դրանց հաճախությունների վերաբերյալ շարք կասկածի անգիշ են տալիս:

Տվյալ կասկածները հիմնավորվում են եույն պետական պաշտոնական տվյալներով:

Ազրբեջանի Պետական վիճակագրական ծառայությունը ժամանակ առ ժամանակ հրատարակում է 0-17 տարեկանը ներառյալ բոլոր երեխաների կամ նույնն է, թե անշտփահաս անձանց թիվը: 2018 թ. տվյալները դեռ չեն կամ հրատարակվել, սակայն անկող են 2017-ի տվյալները, որոնք չեն կարող հակահարեն տարբերվել 2018-ից: Եւ տյուպես, 2017 թ. Ազրբեջանում անշտփահասաների թիվը կազմել է 2,607,700 մարդ¹: Այս թիվը շարք 2,1 միլիոնով փահասաների թիվը կազմել է 4,7 միլիոնից, որը ենթադրվում էր առանտ² ամբողջ բնակչությանից հանելով ընտրողների կամ չափահաս ազրբեջանցիների թիվը: Տե՛ս աղյուսակ 7. - Վ.Գ.

Աղյուսակ 7.

Ընդհ. բնակչություն (2018)	0-17 տարեկան (2017)	Ընտրողներ 18+ (2018)
9 398 085	2 607 700	5 182 042

Ավելցուցիկին կամ անհայտ բնակչությունը = 2 100 600

Համանման տվյալներ էին եուն 2016 թ. Ազրբեջանում սահմանագրական հանրաքվեի ժամանակ: Պետական վիճակագրական կոմիտեի համաձայն՝ 2016 թ. հուլիսի դրությամբ Ազրբեջանի բնակչությունը կազմում էր 9.747.400 մարդ³: Սեպտեմբերի 26-ին կառուցած սահմանագրական հանրաքվեին նենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի հրատարակած ցուցակներով մասնակցելու իրավունք ուներ 3.270.613 անձ³: Սահմանագրուցակներով մասնակցելու իրավունքի սկզբունքը, ինչ թյան գեպում էլ գործում է նույն ընտրական իրավունքի սկզբունքը, ինչ որ Ազրբեջանի նախագահի ընտրության պարտաշարում: Ուստի Ազրբեջանի անշտփահաս բնակչությունը պետք է կազմեր մոտ 4,476,787, որը եւս, եր անշտփահաս բնակչությունը պետք է կազմեր մոտ 4,476,787, որը եւս, ինչպես նախորդ գեպում, բազական տարարինակ ցուցանիշ էր Այս գեպ-

¹ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanla uşaqar, rüsmi nşar, Bakı, 2017, s.19.

² Azərbaycanla demografik vəciyyat, 2016-07-14, <http://www.stat.gov.az/news/?id=3296>

³ Azərbaycan Respublikası 26 sentyabr 2016-cı il şavestruşın nşicaltıni haqqında Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki (Referendum) Komitəşinin protokolu, Bakı, 2016.

չում 0-17-ի փոփոարեն մեզ հասանելի են 2016 թ. 0-19 տարեկանը ներառյալ անձանց քանակական ամյալները: Պետական վիճակագրական կոմիտեի ամյալներով այս տարիքային կազմի անձանց թիվը 2016 թ. դրությամբ 2.879.900 էր¹: Այսինքն՝ 2016 թ. անգամ 18 եւ 19 տարեկանների հետ միասին Ազրբեջանում անշափահասների թիվը չէր հասնում նույնիսկ 3 միլիոնի, իսկ Պետական վիճակագրական կոմիտեի եւ Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի ամյալների տարբերությունը կազմում էր շուրջ 1,6 միլիոն: Տե՛ս աղյուսակ 2. - Վ.Գ.

Ընդհ. բնակչություն (2016)	0-19 տարեկան (2016)	Ընտրողներ 18+ (2016)
9 747 400	2 879 900	5 270 613
Ավելցուկային կամ անհայտ բնակչությունը = 1 600 000		

Հստահարար կարող ենք եղել, որ եթե հասանելի լինեին 18 եւ 19 տարեկան անձանց քանակական ամյալները, ապա մեր կողմից պայմանականորեն ավելցուկային նշված բնակչության թիվը նորից կկազմեր մոտավորապես 2,1 միլիոն մարդ:

Պետք է հաշվի առնել, որ եթե չափահաս բնակչության զեղջրում մենք ունենք երկու տարբեր կառույցների իրար հակառակ ամյալները, ապա 0-17 տարեկանը ներառյալ կամ անշափահաս բնակչության զեղջրում առկա են միայն ակնհայտ սփեակագրական նկարչությանը զբաղվող Պետական վիճակագրական կոմիտեի ամյալները: Հետևաբար՝ չափահաս բնակչության նմանությունը չափազանցված է նաև Ազրբեջանի անշափահաս բնակչության 2,5-2,8 միլիոն թիվը:

Հարկ է նշել նաև, որ բնակչության վիճակագրական ամյալները կեղծելու պրակտիկան իր բնույթով Ազրբեջանում եղանկի չէ: Նույն կերպ պետությունը կեղծում կամ թաքցնում է տարբեր ժամանակ կրած սոցիալական կորուստների իրական վիճակագրությունը, սրուց մի մասը բացահայտվում է Ազրբեջանից վտարված ալլախո՛ւ ազրբեջանցիների եւ նրանց հիմնած կազմակերպությունների կողմից²: Նույն տրամաբանությամբ

¹ Azərbaycanın demografik göstəriciləri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2017, s. 48.

² Այս առումով Քառակուսու Զեյնալիսի նմ Պրեմաճիալում գործող եւ Ազրբեջանում արգելված ընդդիմադիր Meydan TV լրատվական գործակալության ամյալները, որը պարբերաբար քրաաբարկում է ազրբեջանական լրամատի թաքցվող կորուստները:

իշխանությունը ուսճացված է ներկայացնում էրկրի ամենամյա տնտեսական ցուցանիշները, ընդհանուր և սազմական բյուջեները:

Այսպիսով, համադրելով և ամփոփելով վերջին երկու տարիների վերոնշյալ հակասական տվյալները՝ կարող ենք պնդել, որ Ազրբեջանի իրական բնակչությունը աատանվում է առավելագույն զեպքում 7-ից 7,5 միլիոն մարդու միջակայքում: Չնայած այն հանգամանքին, որ Ազրբեջանը հանգրտանում է բավական փակ, ոչ ժողովրդագրական և ևերքին ուժեղ վերահսկողությամբ երկիր, որանը աեղեկատվության և հետազոտական ալընտրանքային ինստիտուտներ չկան, այնուամենայնիվ նույնիսկ նման պայմաններում պետության վարած կեղծ ժողովրդագրությունը ակամա բացահայտվում է նույն այդ պետության՝ տարրեր գործառույթներ և տարրեր խնդիրներ լուծող պաշտանական կառույցների գործունեության արդյունքում:

Մասնավորապես Տեղեկոց TV-6 2016 թ. արիելից բացամադոնց, որ Ազրբեջանի ՊՆ Տալտարարած 36 զինվորականը կորտի փոխարին, ազրբեջանական կողմը կորցրել է առնչազն 100 զինվորական:

Վրաստանի Ձեռագրերի ազգային կենտրոնի թվագրված հայերեն Ավետարանները

Վրաստանի Ձեռագրերի Ազգային Կենտրոնում պահպանված են հոր
րուստ եւ բազմազան հայերեն մեռագրեր: Դրանց հավաքածույում կան
ինչպես կրօնական, այնպես էլ պատմական բնույթի մեռագրեր, նամակա-
յին ժառանգութիւն, բանաստեղծութիւնների մողոլածոներ, բժշկարան-
ներ, աստղագիտական գրքեր և այլն: Մեր գնկույցը վերաբերում է Ձեռա-
գրերի Ազգային Կենտրոնում պահպանված հայերեն Ավետարաններին:
Դրանց ընդհանուր քանակը 37 է, որոնցից 25-ը թվագրված է եւ ընդ-
գրկում է ՏԴ-ԺԸ դարերի միջև ընկած ժամանակաշրջանը:

Մեր կենտրոնում պահպանվում են ինչպես համեմատ ձեւավորված եւ
ներքին օգտագործման համար նախատեսված, այնպես էլ հատուկ պատ-
վերով, շքեղ ձեւավորված հայերեն Ավետարաններ (Արմ 108, 109, 110,
111, 112, 113, 121): Ձեռագիր գրքի ստեղծման մասին ամենահավաստի ու
կարեւոր տեղեկութիւնները հանդիպում են մեռագրերի հիշատակարան-
ներում: Հենց հիշատակարանների միջոցով ենք իմանում, թե որտեղ, կրք,
ուժ կողմից կամ ուժ պապերով է ընդօրինակված այս կամ այն մեռա-
գրերը: Ձեռագրերի Ազգային Կենտրոնում պահպանվում են ինչպես Հայաս-
տանի տարածքում գտնվող եկեղեցիներում ու վանքերում, այնպես էլ
երկրի սահմաններից դուրս (Վրաստան, Ազգանք, Աղթամար, Սպահան)
ընդօրինակված մեռագրեր: Հետաքրքիր են նաեւ հիշատակարաններում
անվանված տեճիքը: Այստեղ հանդիպում են ինչպես Արեւելյան Հայաս-
տանի, այնպես էլ Կիլիկիայի, Վրաստանի, Երուսաղէմի եւ Կոստանդնու-
պոլիսի հայրապետների անունները, ինչպես նաեւ Կարինի ու Բարերդի աբ-
շեպետակազմների եւ առանձին վանքերի վանականների անունները:

Մեր կենտրոնում պահպանված ամենահին թվագրված Ավետարանը
(Արմ 18) պատկանում է 1307 թվականին: Հիշատակարանի համառայն
մեռագիրը ընդօրինակված է Մկրտիչ քահանայի կողմից, Քաշքերուների
գավառում, Արենջի Երնամեջ գյուղում: Արմ 18 մեռագիրն ունի երկու
ստացող՝ Անդրեանս ու Լովհաննես Սարկավազը: Մեր ֆոնդում պահպան-
վել է Քաշքերուների գավառում ընդօրինակված եւս մեկ հայերեն Ավե-
տարան (Արմ 112), որը թվագրվում է 1495 թվականով, Ավետարանի ընդ-
օրինակողն է Բարսեղը, իսկ պատվիրատուն ու ստացողը՝ Բարուեակը:

Մագրութեան ծագման և տեղորոշման խնդիրները

Ինչպէս յայտնի է, մագրութիւնները (մասկութիւնները) յիշատակուած են հայ մատենագիրներին երկերում սկսած և զարից, մասնաւորապէս՝ Փառասոս Բուզանդի, Մովսէս Խորենացու և այլոց գործերում: Մագրթաց երկրի բուն տարածքը, ըստ սկիզբ. Ս. Սրեմեանի, կաշուած էր Զողայ երկիր և, ըստ երա տեղագրութեան՝ գտնուած էր ժամանակակից Ադրբեջանի Լան-րապետութեան Դուրա-Նաշմուսի տնտեսական մարզի տարածքում՝ Նախ-կին Կուտարի, Խուզաթի, Նաշմասի, Դուրայի և Դեռաղքեղի շրջաններին տեղում: Աշուած շրջաններին սփամեքն ատարածքները հայ մատենագրութեան մէջ կաշուած էին Կարգանեան կամ Կատեան գաղտ ընդհանուր անուամբ: Աշոինքն՝ մասկութիւնների բուն երկրորդ հարաւից Նաշմասի շրջանով անմիջականորէն սահմանակից էր Երուան ազգագրաւանին, որը մատարապէս համապատասխանուած էր Երեկայիտ Եարրանի (Նախկին՝ Դիւիշիի) շրջանին՝ Դիւզիլ գետից հիւսիս:

Յատկապէս նշանատր է Մասկթաց Մանեան Արշակունի թագաւորի արշավանքը Մեծ Լայք Գ գ. 30-ական թուականներին սկզբին: Մասկութի Արշակունիների թագաւորութիւնը գոյատեւեց մինչեւ 428 թուականը, երբ Սասանեանները վերացրեցին այն: Սակայն երբ է ստեղծուել Մասկթաց թագաւորութիւնը, որտեղից են եկել մասկութիւնները՝ հայկական ազգիւր-ները որեւէ յստակ տեղեկութիւն չեն հազարդում:

Վաղուց ի վեր գիտնականները ենթադրել են մասկութիւնների և մաս-սագեանների նոյնութեան մասին: Վերջիններս յիշատակուած են անտիկ պատմագիրների երկերում: Յատկաւշական է, սակայն, որ եթէ մասկութի-ները յիշատակուած են Կասպից ծովի արեւմտեան ափերին, ապա մասսա-գեանները՝ արեւելեան:

Ա զարի հոռմէացի հեղինակ Պլինիոս Աւագը ոչ շատ մանրամասնորէն նկարագրում է Թաքսարտէո գետից այն կողմ բնակուող ցեղերին: Լե-տազօտառզները գրեթէ միակարծիք են այն հարցում, որ Թաքսարտէոյ հա-մապատասխանում է ժամանակակից Սիր-Դարբո գետին՝ Դազախաստանի և Ուզբեկստանի տարածքում: Ըստ Պլինիոսի՝ Թաքսարտէոյց այն կողմ բնակուած են սկիւթական ցեղեր: Պարսիկներն առհասարակ նրանց անու-անում են սակեր... Սկիւթական ժողովուրդների քանակն անսահման է—

Նրանցից ամենանշանաւորներն են՝ սակերը, մասսագետները, զօտները, իտեղոսները... արիմասպները: Նշուած ցեղերից իտեղոսների եւ արիմասպների մասին կան շատ սուղ տուեալներ եւս ալ անտիկ աղբիւրներում, զօտների վերաբերեալ գիտենք, որ նրանցից էր սերում պարթեւ Արշակունիների արքայատոհմը, իսկ մասսագետները, թերեւ, սակերի շակունիների արքայատոհմը, իսկ մասսագետները, թերեւ, սակերի կենտրոնական ցեղերից էին, որոնք հնում բաւական հզօր թագաւորութիւն էին հիմնել Գասպից ձոփից արեւելք եւ կարողացան պարտութեան մատենել անգամ Պարսից Աքեմենեան բազմաքանակ զօրքերին:

Հնդհանրապէս, պարսից սեպագիր արձանագրութիւններում Գասպից ձոփից արեւելք բնակուող բոլոր ժողովուրդները կաշում էին սակա: Գրանք քոչուտը կամ կիսաքոչուտը իրանալեզու ցեղեր էին, որոնք խօսում էին ոչ թէ արեւմտափրանական բարբառներով, որոնց պատկանում են ինչ որ արեւմտափրանական բարբառներով, որոնց ներկայիս մտանագներից են պամիրեան լեզուները եւ փուշտուն: Գեռես նախքան պարսկական սեպանշան վիճագրերի շատ նուէլը, Աւեստայում սականերն իրենց քոչուտական կենցաղի եւ արտաշարժութեան համար անուանում էին արարողակա Եօյզներով տուրեր, իսկ անից ուշ մէկ այլ անուանքով անակտեղի կաշում էին ասու (ասեր), որը Եոյնպէս նշանակում էր արագաշարժ:

Գրեհ՛ Ա-ի Բեհիսթունեան հանրայայտ արձանագրութեան մէջ (Վ. թ. ա. 2 դ. վերջ) յիշատակում են երեք տեսակի սակեր՝ սակա պարտաւարական զօրքովեան սակեր, սակա համալստղա Վաոմա ըմպելիքը պատրաստող սակեր, եւ սակա տիգրախաւստղա արտաւար խոյրերով սակեր: Սակ ցեղանունը ստուգաբանօրէն կապում է սկիւթական ակնա- արմատի հետ, որը նշանակում է «եղջերու», այլ մեկնաբանութեան համաձայն՝ սակա ցեղանունն անշուտ է իրանական ակ արմատին՝ «այր, քաղ մարդ» իմաստով: Առաջին ստուգաբանութիւնը հիմնաւորում է նրանով, որ եղջերուն համարում էր սկիւթական ցեղերի ստանձական կենդանին: Այսպէս կարծուք կենտրոնական անդ է գրաւում: Բացի այդ, նորթեան Հյուսիսում բոլոր զինուորական-հերոսների նախամայրը՝ Սաթանան, մուտ է եղջերուականից կենցից, իսկ 505-105 բառն օտերէնում նշանակում է «կարծ», քաղ: Օտերէնում պահպանուել է նաեւ 505-505 արարողակա, որն«Սաղ» բառը, որը բառացիօրէն նշանակում է «եղջերուներ հետապնդող» եւ առաջացել է եղջերուների որսի նկարագրութիւնից: Հ. Բեյլին, սակայն,

սակա ցեղանուց յանգեցնում է անասերէնում պահպանուած թմբայարմատին, որը նշանակում էր «կարողանալ, ի գորտ լինել»:

Քեւն հինպարսկական արձանագրութիւններում բոլոր սկիւթական ցեղերը կոչում են սակա, առանկ նեղ իմաստով սակերը, մասսագետները՝ Նեա միասին, ճամբարում էին սկիւթների արեւելեան ճիւղը: Չինական աղբիւրներում սակերը կոչում էին սէ: Հին յունական աղբիւրները սակերին անուանում էին ասիական սկիւթներ: Սակայն, ի տարբերութիւն հիւսիս-սեւեռփեան սկիւթների, սակերի ու մասսագետների նիւթական մշակոյթում չեն նկատում հելլենիստական ազդեցութեան հետքեր:

Առաջին պատմագիրը, որ տեղեկութիւններ է տալիս մասսագետների վերաբերեալ, ընդ որում՝ յաւանակներն մանրակրկիտ ազգագրական բնութի տուեալներ, պատմաճաշը Հերոտոտոսն է: Ըստ նրա՝ արեւելքից Կասպից ծովին յարող եւ անմայրածիր տարածութիւններն ձգուող ընդարձակ հարթավայրի զգալի մասում բնակում են մասսագետները, որոնց զէմ է կատարել իր վերջին ռազմարշաւը Արեւմտեան արքայ Կիրատը: Ուշագրաւ է, որ Պատմագիրը հաղորդածում, զուս պատմական եւ ազգագրական տուեալներից զուս, կարելի է առանձնացնել նաև վիպական ստեղծիքի բնորոշ գծեր: Ըստ երեւոյթին, այլ էպիկական պատմութիւնները տարածուած են եղել հին Արեւելքում: Մասսագետների Քազուհի Տամիրիսի անունն իսկ զիցարանական լիցք ունի եւ ասուգործուած է որպէս անբունդներ սփռող՝ կամ օգերգաստան սկզբնաւորող (Իրան. ԽՈՒՄ եւ Ին արմատներէց), առէլ է թէ՛ անախամայր: Մրանով նրա կերպարը շատ է մօտենում Նարթեան էպոսի նախամայր Մաթանային: Ըստ Հերոտոտոսի՝ Տամիրիսը մերժում է Պարսից արքա Կիրատի ամուսնական առաջարկութիւնը՝ հասկանալով, որ նա ցանկանում է ամուսնանալ ոչ թէ իր, այլ իր թագաւորութեան հետ: Դրանից պատերազմ է սկսում պարսիկների եւ մասսագետների միջեւ: Այս մտաբեր յիշեցնում է Ասորեստանի Քազուհի Շամիրամի անպատասխան սէրը Հայոց արքայ Արա Գեղեցիկի հանդէպ (որը Դրոպորոս Միկիլիսացու երկում նշում է սկիւթական Բարզանէս անունով): Վիպական նշուած սիւժէների տարբերութիւնը նրանում է, որ պարսկական-միջինասիական պատմւածում յարձակուող կողմը արականն է, իսկ հայկականում՝ իգականը: Այնուհետեւ Հերոտոտոսի վիպական շարգրանքում ակնյայտ են զուգահեռները հայ-առանական վաղմիջնադարեան էպոսի հետ, մասնաւորապէս՝ այն վիպական շարքի, որը պայմանականօրէն կոչում է Վարազման եւ Սաթանաս կամ Վերտաշէս եւ Սաթիւնիկ: Եթէ մեր տարբերակում հայկական եւ ալանական հակամարտող

էին, նրանց գերագոյն աստուածը կուլում էր Քանգրի խան, որին զօ՞ւարե-
րում էին նժուգներ: Ահեկայտ է, որ Քանգրի-խանը, որի անունն ունի
Յիւրը-Մոնղոլական ծագում, իր գործառոյթներով՝ իբրեւ աստուածա-
ցուած երկերի անձնաւորում, յիշեցնում է մասսագետների արեւի աս-
տուածութեանը:

Մասսագետների լեզուի մասին գրեթէ ոչինչ յայտնի չէ: Այն, որ հին
Վեդինակները նրանց դասում են սկիւթական ժողովուրդների Ֆուին, գնա-
չի նշանակում, որ սկիւթներն ու մասսագետները խոսում էին նոյն լեզուով
(կամ նոյնիսկ՝ ցեղակից լեզուներով): Լեբոզոստսը, ոչինչ չընչելով մասսա-
գետների լեզուի մասին, գրում է միայն, որ կենցաղով նրանք նման են
սկիւթներին: Գառեբազմում են թէ՛ Տեծեալ եւ թէ՛ Տեղեւակով, կուում են
նետերով ու նիզակներով, պիսուած են սակրերով: Նրանց ձօս բոլոր
առարկաները սեկուց եւ պղնձից են. ինչ որ անհրաժեշտ է նիզակների,
նետերի եւ սակրերի համար պատրաստում է պղնձից, իսկ սաղաւարտ-
ները, զօտիներն ու շանջափոկիքը զարդարում են սեկով: Պղնձից են
սարքում նրանք նաեւ ձիերի զրահները— նրկաթ եւ արծաթ նրանք բա-
ցարձակ չեն գործածում, քանի որ իրենց երկրում այդ մետաղներից չկայ,
մինչդեռ սեկին եւ պղինձը առատ են: Լեբոզոստսի տեղեկութիւնները
հաստատում են Տեպֆրտական տուեալներով. իսկապէս, երկաթէ գարը
կասպից ծովի արեւելիան տափաստաններում սկսուել է 200-300 տարի ա-
ւելի ուշ, քան մերձսեւծովեան սկիւթների ձօս:

Մասսագետների ցեղանունը (յուն. Μασσαγέται) ստուգարանորէն կապ-
ւում է սակ ցեղանուան հետ. —(C)Ն վերջածանցը արեւելաիրանական լեզու-
ներում յոգնակիրակերտ իմաստ ունի, որը տուեալ գէւրքում վերաննչ է հա-
ւաքական-ցեղանուանական իմաստի: Ինչ վերաբերում է Ինձ- արմատին,
այսպէս իրանական լեզուներում նշանակում է «նեծ», այդպիսով մաս-
սագետ բառը պէտք է որ նշանակեր «նեծ սակեր»: Լայկական ագրիւրնե-
րում վկայուած մասնոր անուանածուը կարելի է բացատրել նոյն մաս ար-
մատով եւ սկիւթական արքաէ կամ արքա բառով, որը նշանակում է «այ-
ծեան»: Հաս մէկ այլ ստուգարանութեան՝ մազուր ցեղանունը բխեցում է
Յիւրքական արքայի, որը նշանակում է «միջահասակ պեղակազմ
մարդ». ստերէնում այս բառը հնչում է արքա կամ արքայ եւ նշանակում է
«պեղակազմ, թիկնեղ, յաղթանցամ»:

Սյունիք-Արցախի առևտրային ուղիների որպես Գայաստանի և
Մերձավոր Արևելքի ճանապարհագիտության հետազոտման մոդուլ

Պատմական ճանապարհացանցների, զբոսնային մեթոդական շարժընթացի, առանձին մայրուղիների գործարկման նպատակային ստատիստիկայի վերջին տասնամյակներին նշանակալիորեն բնութային է իր ակադեմիական բնույթը և կիրառական արժեքի մասին ուսուցանողը: Դեռևս 19-րդ դ. կիրառող կենտրոն, գերազանցապես ազդարարական հենքի վրա կենտրոնացած այս հետազոտական ուղղությունը¹, ենթարկվելով որակական փոփոխությունների՝ վերաճել է ուսուցանողի (Roadology) և ներկայիս պատմա-քաղաքական, պատմա-տնտեսական, պատմա-աշխարհագրական ու մշակութային (հողմուրթի և նյութական) մի շարք հիմնախնդիրների լիարժեք լուսարձույթի առարկայորեն կապակցվում է ճանապարհագրատվությունից քաղվող տվյալների հետ:

Հետազոտական հնարավորությունների ընդլայնման ու խորացմանը հարմարացնող օրինակաբարձի փոփոխվել են նաև պատմա-տնտեսական վերջինիս թեմատիկայի գործիքակազմի նկատմամբ: Սակայն, հիմնախնդիրն նվիրված արդի աշխատությունների զգալի մասում ակնհայտորեն դասարկվում է նոր աղբյուրների տեղեկատվական ներուժի և զբոսնային վերլուծության մեթոդաբանության միջև առկա դիսբալանսը: Դրա ստորաբաժանիս գրեթե բոլոր դասերից են. ա) հետազոտությունների մեթոդական տարալեռությունը, բ) ներգրավված աղբյուրագիտական հենքի ակադեմիականությունը և արհեստական ընտրանքայինությունը (արդյունավետ)՝ նույն աղբյուրների տարարկումից մեկնարկությունը (գ) ստատիստիկայի անբավարար գիտական համակարգավորությունը (անստատիստիկական ճանապարհների լուսարձույթի խնդիր): Վ) հետազոտողական զգրոցների մեկուսացվածությունը (առկա է գրեթե բոլոր ընդհանրացնող լուսարկային ներգրավությունը (առկա է գրեթե բոլոր ընդհանրացնող աշխատանքներում): Ե) ընդամենը վերջին ժամանակներին նկատվող որոշ

¹ F. Richtshofen, China. Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien. Bd. 1-4. Berlin, 1877-1883. F. Hirth, China and Roman Orient. Leipzig-Moskau-Shanghai, 1883.

² М. О. Заргарян, Восточный Исламский путь истории, географии, этнографии. — ИЛК. № 4(5), 1999.

զրական շարժերին¹, վերահիշյալ համակարգային արատները գեոևեո հազվահարմար չեն²:

Ավանդական հանապարհագրատիվյան հայկական դպրոցի ձևավորումն ու զարգացումը գեոևեո անցյալ դարի 30-ականներին ապահովեցին Հ. Մանանդյանի և Ս. Արեւիյանի աշխատությունները: Նրանց և հաջորդ ուսումնասիրողների շնորհիվ ուրվագծվեցին պատմական Հայաստանի ճանապարհացանցի ընդհանուր պատկերը, նրա կորելորագրային նյութերը³: Այդուհանդերձ, առկա բարձրարժեք ուսումնասիրությունների շարունակական կախվածությունը պատմական, պատմաաշխարհագրական աղբյուրների տվյալներից՝ որշակիորեն անցրտագործել է ինչպես պատմական հանապարհների իրական հետազոծի վերականգնման նշղրատության, այնպես էլ զրանց վերլուծությանից բխող պատմա-տեսաեական և այլ եզրահանգումների ամբողջականության վրա:

Արդի հանապարհագրատիվյունը, ձևոք բերելով միջգիտակարգային չափում, պատմա-աղբյուրագիտական տվյալներից բացի, իր վերլուծության ոլորտն է ներառել անընկառտվության բազմաթիվ այլ աղբյուրներ: Կլիմայագիտական, աշխարհագրական (տոպոգրաֆիկ, լանդշաֆտային), քարտեզագրական, Նեագիտական, ազգագրական, տաղանթմիկ (տեղանվանագիտական) և այլն: Նույնքան բազմաատար է նաև նրա անխնդրական զինանոցը. տարարելիք արբանյակային լուսանկարներից՝ մինչև գեոֆիզիկական, հնարասարանական, հեակենդանարանական, հետաշխարհագրական և այլ հետազոտությունները: Տեղեկագրական հենքի և վերլուծական հնարավորությունների նման ընդլայնումը նպաստում է խնդրո առարկայի լուսարանումն ուղղության մակարդակից հասցնել մինչև բուն ճանապարհը, բացահայտել նրա հետազոծի մանրամասները, շահագործման աստիճանն ու ժամանակագրական պայամները:

Ճանապարհագրատիվյան հետազոտական հնարավորությունների ընդլայնմանը զուգընթաց, կատաելի է նաև ներգիտակարգային թեմատականում, ինչպես օրինակ՝ Silk Roadology, Amber Roadology և այլն:

Գիտական այս ուղղության ոլորտում նշված արմատական փոփոխությունների պարագայում, առավել ակներև է գրանորդում այն անհամա-

¹ Space Archaeology. 1995; T. Higuchi, T. Izumi, 1994.

² Որպես դրա օրինակ՝ տե՛ս P. E. Zimonsky, 1985 և տվյալ թեմայի շուրջ հեղինակի այլ աշխատությունները:

³ Հ. Մանանդյան. 1936; Я. А. Мананян, 1936; С. Т. Ерванд, 1939; Ս. Ս. Արեւիյան, 1963; Ս. Ս. Արեւիյան. 1969; Բ. Հարությունյան, 1968; Վ. Փափազյան. 1990 և այլք:

պատասխանությունը որև առկա է վերջինին նոր՝ միջգիտակարգային բնույթի եւ նրա հետազոտման ավանդականացած մեթոդաբանություն միջեւ: Եւ նման իրավիճակում, որեւէ հետազոտման մեջ առանձին (առավելապես՝ տեխնիկական) նորամուտության մեխանիկական ընդգրկումը, վերածում է «հին սայլին նոր գրաստ լծելու» հերթական մի փորձի, իր կանխատեսելի արդյունքով:

Պատմա-աշխարհագրական եւ մասնավորապես՝ հաղորդակցման ուղիների հետազոտության տեղեկատվական հենքի վերահիշյալ ընդլայնումը ենթադրում է նախեւառաջ՝ այդ երևույթին հարիչ հետազոտական մեթոդաբանության ծշակում եւ կիրառում:

Ճանապարհագրության արդի ներուժի լիարժեք օգտագործման համանպարհագրության արդի ներուժի մտածելու էն որոշակի մտածելուներ, սրանց մար հեղինակների կողմից ծշակվել էն որոշակի մտածելուներ, սրանց շրջանակներում անհրաժեշտ է ներկայանում: 1) գիտակոն դարձրելների, շրջանակներում անհրաժեշտ է ներկայանում: 2) հետազոտման մեթոդաբանության օղակների համագործակցություն; 3) հետազոտման մեթոդաբանության (մեթոդների) ընդհանրականություն (առնվազն՝ հարաբերակցելիություն); 4) համալիր հետազոտություն՝ առկա բոլոր աղբյուրների ներգրավում; 5) այս տվյալների հիման վրա՝ հաղորդակցանքների առաջնական ուսումնասիրություն (ենթաշրջան - շրջան - մակրոշրջան); 6) նման ուսումնասիրությունների արդյունքների համահարաբերակցում եւ ընդհանրացում՝ հաղորդակցման համակարգի հետազոտման համակարգերի համալիր հետա-

կցման ներկայացնելը հաղորդակցման համակարգերի հետազոտման կոնսեքստում:

Վստման առաջարկվող հիմնական փուլերը:

- Աւսումնասիրության ամենարկային կետի՝ որոշակի մոդուլային շրջանի հիմնավորված ընտրություն;

- Հետքված շրջանի ֆիզիկա-աշխարհագրական (տոպոգրաֆիա, օրոգրաֆիա, հիդրոլոգիա եւ այլ) եւ բնակլիմայական (էկոլոգիական) ուսումնասիրություն (Նկ. 1, 2);

- Շրջանի մշակութային ուսումնասիրություն, հնագիտական եւ ճարտարապետական հուշարձանների, հնագիտական ու գրամատչիտական գտածոների համալիր ընդգրկմամբ (ժամանակագրական լայն շրջանակներում, Նկ. 10, 11);

- Պատմա-աղբյուրագիտական, պատմա-աշխարհագրական բնույթի, տարածմանակյա օղջ տեղեկատվության ընդգրկմամբ (Նկ. 3);

- Ազգագրական եւ առարկայի ուսումնասիրություն;

- Կուսակցված տվյալների ողջ համալիրի խմբավորում եւ համակարգում՝ տեղեկատվական շահմարանի ստեղծում (թնճաստիկ, վիճակագրական եւ այլ)։

- Առկա տվյալների բոլոր խմբերի միջանցիկ եւ ժամանակագրորեն առանձնացված (փուլային) վիճակագրական քննություն եւ քարտեզագրում։

- Տեղեկատվության համալիրի համահարարբերակցված վերլուծություն, նրա աշխարհագրական, պատմական, տնտեսական, մշակութային արժեւորում։

Վերջ բերվածն առավել լավներն է դարձնում այսօրինակ աշխատանքների մեծ ծավալն ու բազմատարրությունը, ինչպես եւ հետազոտության ըստ առանձին պատմա-աշխարհագրական շրջանների (մոզուլների) անցկացման արամարանակաությունը։

Ճանապարհացանցների, տնտեսային ուղիների աստիճանակարգված համալիր ուսումնասիրության շրջանակներում՝ առանձնանում է վերջիններիս հնագիտական քննությունը, որն, ըստ էության՝ նորույթ է առնվազն հայագիտության մեջ։ Այս աշխատանքը ձառնավորապես ընդգրկում է.

- Հետրված տարածքի համապատասխան հնագիտական, ճարտարապետական եւ այլ հուշարձանների, ճանապարհահատվածների դաշտային եւ կամերալ ուսումնասիրությունն ու քարտեզագրում (ընդհանրական եւ փուլային)։

- Հումքի, հանածոների (օբյեկտան, մետաղներ եւ այլ) արհաճանման ուղիների լարբրատոր եւ քարտեզագրական հետազոտություն (հանքավայր - օգտագործման արածք)։

- Ներմուծված հնագիտական նյութերի ծագումնային ու վիճակագրական ուսումնասիրություն եւ քարտեզագրում (դիախորն եւ սինխորն)։

- Իրամագիտական նյութերի ծագումնային ու վիճակագրական ուսումնասիրություն եւ քարտեզագրում (դիախորն եւ սինխորն)։

- Ճյուղային ուսումնասիրությունների արդյունքների ամփոփում եւ քարտեզագրում։

Համալիր հետազոտության վերջ ներկայացված հաջորդական քայլերից առաջինը՝ ոմեկնակետիս ընտրության առումով՝ Հայաստանի պատմական Մյուսիք եւ Արցախի ծահանգները գնահատելի են սրպես երկրի ճանապարհացանցի ուսումնասիրության շահեկան մոզուլներ (ավելի ստույգ՝ մեկ միացյալ մոզուլ)։ Այստեղ պահպանվել են որոշ հին ճանապարհների բավականաչափ երկար հատվածներ (Նկ. 4), քարավանատներ

Մանր 1, 2. Արտադրված հարկերի փոխարինումը 1. Բնի
 Օլիվ Ը Բնի փոխարինումը 2. Բնի

Նկար 3. Պետկեղերյան բարձրի "Հալապտունի հատվածը"

Նկար 4. Մյակիք, Բշիսեհատայ գոտի մատուցներում գտնվող և՛ Վահագնի և՛ Նահապետի հատված

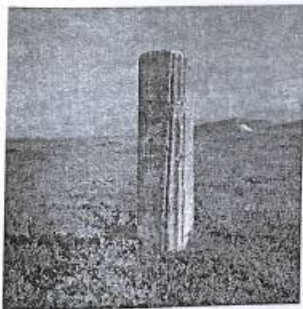
Նկար 5. Շարժիս.
"Շարժիս բերդախանութ", XIV դ.

Նկար 6. "Շարժիս-2"
բերդախանութ.

Նկար 7. Սիխնի բերդախանութ. XIV դ.

Նկար 8. 9. Արքային և Մառնիկն ճանապարհատեղի վրա

ԱՐՄԱՅԻ ԱՆՎՈՐՈՒՄԻՆ ԸՆԴՈՒՐԱԿԱԿՆ ԵՎ
ՔՐԻՍՏՈՒ ՄԱՍԻՆՈՒՄԻՆ ՈՒ ԲԱՐՍԻՆՈՒՄԻՆ

Նկար 11. Արցախի ֆեոդալիստ շրջանային վարչակազմի տարածքային կառուցվածքը

Հայոց այբուբենի Ճ տառի ծագումը

Հայոց մաշտոցյան այբուբենը բազմաշերտ է: Իմ նախորդ հետազոտություններում¹ ես ցույց եմ տվել որ զրա կարիզը կազմում են հյուսիսսեմական (կամ արեմատասեմական, փյունիկյան) զտական գրային համակարգի 22 գրանշանների արագազրահյան ձևերից՝ հետագա կաթողայնաչման ճանապարհով զույգած առանբը: Դրանք ու ես երկուսը՝ ե-ն, ես Փ-ն, որոնք հաճանարար ունեցել են տեղական՝ հայկական զտափարազրահյան ծագում, կազմել են Դանիկյան գրեր կուլված հաճարածուծ, որոնք հաճելիով ես 12 գրանշան մաշտոցը կազմեց հայոց արգի այբուբենը:

Այս 12 գրանշաններից էլ մի քանիսը փոխառություններ են այլ գրային համակարգերից, մի քանիսն էլ Դանիկյան գրանշաններից ես նոր փոխառվածների փոփոխություններով կազմված առանբ: Այս փոխառվածներից մեկը Ճ-ն է, որի նախորդը ամենայն հաճանականությունը զտական Զանշա՝ Ճ առան է:

Նշտական ձևեր

¹ P. X. Turyanin, *Восточные корни письма на формирование графем и происхождения алфавита*, – *Albania Caucasica*, I, Ответственные редакторы: А. К. Амишеров, М. С. Гаджиев, ИБ РАН, Москва, 2015 <https://booklive.ru/e/albania-caucasica/m2015.pdf> (дата обращения: 2018.04.18); Ռ. Հակոբյան (Յարունան), Հայոց տառերը: Ձիւսկոյրացման համեմատական քննարկում, Եր., 2017; Ռ. Յակոբյան, Սկզբից էր տառը, Եր., 2004; Ռ. Յակոբյան, Հայոց տառանկարը տառարանործան տեսակետից, – ՀԱ, Վիեճճա-Եր., 2005:

դեմեւ ժՔ դարում Յ. Լազարզի¹, Ֆ. Կուպֆ², Մ. Կյապրոֆֆ³ գործերում: Այդ հեղինակների կարծիքը Լ. Աճառյանը շրջադասեց⁴, քանի որ ըստ նրա զգաստական տառն ունի [ʃ] արժեքը եւ ոչ թե՛ [ɟ]:

Սակայն սա շատ թույլ փաստարկ է: Այս հնչյունները հաճախ են փոխարինում միմյանց հայոց տարրեր քարքաաներում: Քա երևում է իր իսկ Արմատական բառարանից: Սրբինակ՝ շորի բառի զիմաց Աճառյանը տալիս է. Վե. Նորի, Գոր. Լձշ. Նորի, Ղրբ. Նո՛րե, Եժ. Սլմ. Նէօրի, Զթ. Նրէէ, Մկ. Նիւրճ', շուր բառի զիմաց՝ Լձշ. Նուր, Գոր. Ղրբ. Մկ. Մրզ. Եժ. Սլմ. Վե. Նիւր, Զթ. Նու, քաշ բառի զիմաց՝ Մշ. քան, Տփ. քա՛նկիր եւ այլն, մինչդեռ մենք չենք կարող հաստատական իմանալ, թե ինչպիսին էր այդ հնչյունների ընկալումը Մաշտոցի օրոք, եւ հասկացես ի՞ր անհաստական ընկալումը:

Բացի այդ, պետք է հիշել նաեւ, որ այդ տառի հենց զգաստական արժեքն էլ հստակ չէ: Այսպես, Ք. Լամբրդիքը նշում է, որ «X-ն պայմանականորեն (ընդգծումը՝ Ռ. Ք.) արտասանվում է որպէս *judje*-ի յ-ն: Իրականում այն հաճախաբար ազնիյի մաս է կղել *juce*-ի [ʃ]-ին»⁵: Ջ. Զոնսոնը «Դեմոտական գրի ներածական քերականութեան» մեջ նշում, որ **Ⲭ** նշանը, թեւեւ ներկայացնում է **Ⲅ** հնչյունը, սակայն երբեմն գործածվում է նաեւ պատմական չ-ի համար⁶: Այսպիսով այնօրվա եւրոպացի մասնագետների զերականգնումների երկակիությունից հետեւում է, որ մեծ հաճախականությամբ X-ն համապատասխանել է հենց [ɟ]-ին: Կարելի է նույնիսկ ասել հակառակը (ինչպէս հաճախ վարվել է ինքը Լ. Աճառյանը այս կամ այն տառի պատմական հնչումը որոշելիս): Հենց այն փաստը, որ X-ն Մաշտոցը կիրառել է [ɟ]-ի համար թույլ է տալիս իմանալ այն դարերում այդ տառի հնչումը զգաստներում:

Նս նաեւ բերում է Մարկվարտի կարծիքը, որ Ե գարում հայոց եւ զորտիների միջեւ հարաբերություն չկար: Սակայն սա էլ թույլ փաստարկ է: Եթե մեզ հայանի չեն շփումների մասին որոշակի փաստեր զա զեռ չի

¹ P. Lagaede, Gesammelte Abhandlungen, Leipzig, 1866, S. IX-X.

² U. F. Kopp, Bilder und Schriften der Vorzeit, Volume 2, Mannheim, 1821, S. 365.

³ M. Klaproth, Aperçu de l'origine des diverses écritures de l'ancien monde, Paris, 1832, p. 69.

⁴ Լ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Սբ., 1984, էջ 538.

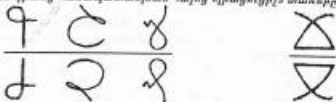
⁵ «X is conventionally pronounced like the j of judje. Its actual pronunciation was probably closer to that of the [ʃ] of juce». T. O. Lambdin, Introduction to Sahidic Coptic, Miscon, 1983, p. xi.

⁶ J. H. Johnson, Thus Wrote 'Omchabeshonqy — An Introductory Grammar of Demotic, Chicago, 2000, p. 4.

քերում է սասանյան գրի մեկ այլ մեկ եւս, որն իրեն ծանոթ չէ. Ը՛, եւ հնթագրում, որ էթն կան նույն գրի չորս տարբեր մեներ, զուցն ա...սրանց հետ գանձիրն նաեւ սրբիչ միջին մեներ, որոնք ազնի նման կլինենին հայերէն Ճ-ինս:

Կարծում եմ, այս դատողութիւնները համոզիչ համարել հնարավոր չէ: Եւ ամենակարեւորը. նա չի բացատրում, թե ինչ գործոնների ազդեցութեամբ պետք է տեղի ունենային նշված փոփոխութիւնները:

Կա եւս մի հանգամանք: Հայոց տառերի շարքում կա Յ զույգ Գ-Ճ, Ե-Ձ, Ծ-Ց, որոնք հայելային նկարվածք ունեն (հորիզոնական ստանցքի նկատմամբ) եւ մտտ են նաեւ հնչուեարանական հասկանիչներով: Այստեղ զննելի շարքում փյունիկյան կորիզից սերված տառերն են, միեւջեւ ստորին շարքում դրանց համապատասխան հայոց սլրացուցիչ տառերը:

Փաստորեն այս գրանշանները ստեղծվել են հիշտ նույն սկզբունքով, որով եւ մեր օրերում ստեղծվում անհրաժեշտ գրանշաններ, օրինակ՝ Միջուզգույնի հնչուեային այբուբենի համար:

Այսպես. Ռ նշանը պատրաստված է հայտնի ռ տառից, զրա 180°-ի տակ պտտելու միջոցով, իսկ Ց նշանը պատրաստվել է հայտնի ց տառից, ուղղվածից առանցքի նկատմամբ զրա հայելային արտապատկերմամբ:

Եւ ահա, ինչպես երևում է պատկերից, Լույնպիտի զույգ են կազմում նաեւ Մ-Ձ տառերը (աչից), ինչը հուշում է, որ սրանցից երկրորդը՝ Ձ-ն պատրաստված է առաջինից հայելային արտապատկերման միջոցով:

Անշուշտ, Մ-Ձ զույգի փոխադարձ համապատկերուելը նույնքան ակնհայտ չէ, որքան, օրինակ, Գ-Ճ-ի դեպքում է: Բունն այն է, որ Ձ-ի սեմափորման վրա ազդել է Ձ-ի կառուցվածքը. հատկապես զրա ստորին մասը, իսկ տառի գլուխը այսօր էլ հաճախ իրագործվում է նույն՝ անկյունավոր մեղով: Եւ ազնիւն, այս տառի գլխի անկյունավոր (թեկուզ եւ որոշ չափով բթացված) մեղը հիմնական տարբերիչ հատկութիւնն է:

¹ F. Müller, Über den Ursprung der armenischen Schrift, Wien, 1865, S. 8.

զրացաշտական սուրբ գրքի տառ: Դա հակառուժ է թե՛ սղիբը հեռուում է կրոնին» սկզբունքին և թե՛ պարզ արամարանությունը: Նույնիսկ Հայաստանում եպիսկոպոսն զործածված և արդեն հայկական ընկալվող զրային համակարգը սգտագործելու իրավունք մեռք բերելու համար անհրաժեշտ եղավ հիմնովորել զա Դանիել եպիսկոպոսի հեղինակությունը: Այնպես որ, ավեստյան նշանի գործածումը պարզապես բացառվում է:

Զարմանալի է նաև, որ վրաց համապատասխան տառը մեր տառի հետ կապելիս 2. Անտոյանը գտնում է, թե զրա ու...ծոճոճված մեկը համապատասխանում է մեր Զ-ի ծուռ ու մուռ գլխին: Պարզ չէ, թե մեր Զ-ի գլուխը ինչու է ես համարվում «ծուռ ու մուռ», սակայն ավելի մեծ զարմանք է առաջացնում, այն, որ ես, կարծես թե, համեմատում է հայոց տառը ոչ թե վրաց գլխատառի՝ «Անտժիավրույի» Դ-ի, այլ «Ախեկրույի» Խ-ի հետ, որը հայանի է միայն ժ գործից:

Այսպիսով, հայ և վրաց համապատասխան տառերի զրական և անփանկան առանձնահատկությունների վերլուծությունից ելնելով կարելի է եզրակացնել, որ զպատկան Զանչա առաջ ներառվել է հայոց այբուբենի կազմում, որպես մէ տառը, իսկ հայկալային տեսքով՝ որպես հայոց Զէ, և վրաց Զան: Բայ է մեռւմ այն հարցը, թե ինչու վրաց այբուբենում [ն]-ի համար գործածված նշանը զպատկան տառը չէ: Դա կարող մի շարք բացատրություններ ունենալ, սակայն զրանք այլ հետազոտություն խնդիր են:

և զՋրաբաշխիս և զՅուս դուխ, ամենայն գաւառակոքն հանգերձ, նոյն պէս և յայնց նախարարացն՝ յնծամեն պարգեւաւ¹:

Յիս դուխը Լ. Ղ. Ալիշանը համարել է այն վայրն, ուր տեղի է ունեցել մաքրութեան, զիմ Լայսց գորքի ճակատամարտը², իսկ անգրագագանալով Օշակահի տեղագրութեանը՝ նա գրում է. «Մի ի նշանատր վայրաց սահմանաց Օշակահի, ըստ պատմական կարգի, որ և սկզբնապիս տէրութեան Ամատունեաց տեսնի է Առապար գետինն յարեւելից գեղքն, որ զոյգն ընդ միջութեանը կամ յալայութեանը խոնարհեալ ձգի մինչ ի սահմանս Վաղարշապատու³: Պատմահայր Մովսէս Խորենացին նույն մաքրութեան (իր «հրախակահանների») զիմ Լայսց գորքի հողթեանակի առիթով հրատակում է Վահան Ամատունուն. «...Վասն Վահանայ քաջութեանց և արարքի կրօնի գրգռածոյն: Վասն որոյ պարգեւ է նմա արքայ գանգի ճակատուն զՕշական, ուր ինքնակամ զիմացրու նահատակն եղաւ»:

Բ. Լարութեանյանի կարծիքով՝ Վաչն Մամիկոնեանի տեսնը Պատմահոր կողմից այնքաթող է արված նախ իր վերաբերմունքը Մամիկոնեանների հանդեպ ջույց տալու, այդա Բագրատ Բագրատունու զործունեությունը չմթացնելու համար⁴:

Իսկ Օշակահից բացի թե որ տարածքներն էին Ամատունիների տիրույթութեան տակ, սկզբնաղբյուրները չունեն: Այդ բացը լրացնում է Օշակահի վաղ եկեղեցու (որ նորոգվել է 1639 թ. Փրիլպպե Ազրակեցի կաթողիկոսի կողմից) հարավային ավանդատան ներքին պատին փորագրված արձանագրությունը. «նա իշխան Յահան Ամատունի յազգէն շայնց եղի սահման գաւառիս իմոյ յՕշականայ, հասանի մինչ ի բլուրն էջմիածնի. և անտի վայր՝ մինչ ի Քասախ գետ. հրախոյ կուտ գետն Փարպու՝ մինչ ի Քասախ համակ պողոտայն և անտի վեր Կարբու դարեան (ստորագրատարացն)»: Ցարեւելից կուտ է՝ ճանապարհն Նղեվորդայ աստի մինչ ի էջմիածն: Ով որ այս ցանկն պատռէ, սեւերեւ լինի արաջի Աստուծոյ,

¹ Պատմոսի Բիզանդալաց Պատմութիոն Լայց (Եմազիր) Բ. Պատկանեանի, Ա. Պետերբուրգ, 1883, գլ. Ը, էջ 16:

² Լ. Ղ. Ալիշան, Արարատ (Բնաշխարհ Լայատաւնաց), Վննեթիկ - Ս. Ղազար, 1890, էջ 191, 193-194:

³ Լ. Ղ. Ալիշան, ԶԶՎ, աշխ. էջ 194 (194):

⁴ Մովսէս Խորենացու Պատմութեան Լայց (Եմազիր) Մ. Արեղեանի և Ա. Ցարեւիկեանի, Եր., 1981, գլ. II, Թ, էջ 319-320:

⁵ Բ. Լարութեանյան, Մագրոսցայ Սամնան թագաւորի արքայանքը Լայատան, - ԼՀՂ, 1981, 8* 6, էջ 72-73:

Սկզբնաղբյուրների լուսթյունը խորհել է տալիս, որ Ք դարում Ամասուն-
երկերը պատմության ասպարեզից հեռացել են, և մինչև ժՔ զարը չկան
հաճառի հիշատակություններ տեղանքը կառավարողների և Երանց
կարգավիճակի բնույթի վերաբերյալ¹:

ԺԺԺԳ զարերում Արագածոտն զավառ գտնվել է Զաքարյանների տե-
րապետության սահմաններում և հայտնի է «Ամբերգոյ երկիր» անունով:
Այն ենթակա էր նաև 1026 թ. Վահրամ Պահլավունու կողմից կաթողիկո-
սական և հայրապետական աթոռի օրինական կարգադրություններին:
Մաղկման շենին կանգնած տարածաշրջանի մասին հայտնի վկայություն-
ներին կարելի է ափելացնել Ախթամիրի (Սակեվադի) պեղումների ժամա-
նակ 1994 թ., զուգի կենտրոնական մասում Ս. Լովանենու եկեղեցուց 250-
300 մ արևելք 0,5 մ խորությամբ վրա բացված ուղղանկյուն հաստապատկով
կառույցը, որի պատերի պահպանված մասերը սրբատառ տառի քարից է-
ին, իսկ հատակը զետաքարերով էր լուարկված: Երևության կենտրոնում,
որը համարում ենք խոհանոցի բաժանմունքը, փորված հորը ծածկված էր
միակտուր մեջտեղում անցք ունեցող ալաքարով: Հորի շրահեռացման
նպատակին ծառայելու գործառույթը հաստատում են բացված կազմ փոզ-
րակներից (ազ. 2, նկ. 14) բաղկացած շրատարը: Երշակայքը հարուստ էր
ԺԺԺԳ զզ. վերաբերող խցնչնչնի մնացորդներով (ազ. 1, նկ. 3, 4, 12, 13,
15, 16, 18, 21, ազ. 2, նկ. 2, 3, 4, 12)²:

Սելուկների և Արագածոտնից վտարելու գործում իրենց հաճառարմու-
թյամբ աչքի ընկած Վաչուտյանների Զաքարյանները նվիրեցին ընդար-
ձակ հողատարածքներ: Այդ մասին Զաքարիա Քանաքեռցին գրել է. «Ես
ես եմայ մեծութիւն և իշխանութիւն ամենայն Արագածոտն, Երբակոյ,
Նգալ Ամբերգոյ և ամենայն եզերաց նոր»՝ ցմբասխանոր³, մի ձևաչափ,
որը չի ընկալվում է. Մարգարյանի և Վ. Պետրոսյանցի կողմից: Նրանք
Վաչուտյաններին հատկացված սահմանային ստրածքային նոր ձևակեր-
պումներ են սահմանել, որոնք վարկածային բնույթի են ու բանավեճի
առարկա, և այս պահին դրանց անգրագանալը մեր նպատակից դուրս

¹ Է. Ոսկան, Ուսումնասիրություններ հաջ նախարարություններու մասին, Ա. Խորհուրո-
մից, Դիմարմանք, Ակելագք, Անճնապք և Ամասունք, Վիտճու, 1955, էջ 117-118:

² Է. Միժոնյան, Է. Փաշ, Ա. Փավրյան, Թ. Վարդանյան, Ս. Լուսակյան, Ի. Կարա-
պետյան, Գ. Ավետիսյան, Հայ բնագիտական համալսող պեղումներ Սակեվազում. -
Հալաասունի Հանրապետության 1993-95 թթ. Ցնագիտական հետազոտություններին
նվիրված X գիտական նստաշրջան (Ջեկուցումների դուրքներ), Եր., 1996, էջ 68-70:

³ Զաքարիա Մարկատգ. Պատմագրություն, հտ. Գ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 12:

հուան այլ զինչ լինի ...»¹ Ծովհ. եպ. Եանջաթունեանցը վերծանել է Օշականի եկեղեցու պատերին արձանագրված մի քանի հիշատակագրություններ 29հ^Գ (1295), 29լ^Է (1255) թթ. և համաժամանակյա այլ վիճագրերը, որոնք վերաբերում են զուղացիներին հարկերից ազատելու եւ եկեղեցուն նվիրատուություններ կատարելուն՝ նպատակ ունենալով նպաստել ավերված զուղական տեսնությունների քարգույճանմանը²:

1356 թ. Լենկ Քեմուրի հրոսակախուսուհը Կարբի - Մուղնի - Աշտարակ - Օշական ուղեգծով արշավում է Արացածառն գավառը, որն արժանանում է այլ տարածաշրջաններում նրա պատճառած ձգձագտեղին: Ժողովրդի արթուն հիշողությունը պահպանված ավանդապատումը Ախթամիր (Ախթամիր) անունով պահպանվել է մինչև երկրի խորհրդայնացումը, վերանվանվելով Ոսկեվազ:

Լեզնեղի բովանդակության համաձայն՝ աշտարակեցիք կարբեցիները հետ միարանված Լենկ Քեմուրին այնքան են նեղել, որ նա ոտքից ծանր վերաձորվելով՝ փախչում է, որն էլ առիթ է հանգիստացել նրան կազ Քեմուր անվանելուն: Ախթամիրում թյուրքախոս այդ ցեղերի կեցություն լուսվկան է Քոխար-Քիմուրի (1338-1351) տեղում պեղումներով հայտնաբերված դրամը, որը շրջանառվում էր այդ ժամանակ նրանց տիրապետության տակ հայտնված երկրներում (աղ. 2, նկ. 8)³: Այդ տիրազուտով դրամները հատվել են Մուլխանարացում, Ատարաբազում, Քավրիդում: Կարծում ենք, որ հիշյալ զուղա Քավրիդի դրամահատարանի կտրվածք է, որովհետև ժամանակի թելադրանքով աշխուժացած էր Քավրիդից Կայոցձորով Երևան ու երկրորդական ճանապարհով՝ Աշտարակ, Կարբի, Ուշան, Ապարան եւ զեպի Երբակ ուղղվող ճանապարհը⁴:

Ախթամիրի պեղումների շնորհիվ ամբողջացած հավաքածայի թննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ մետաղե, խեցեղեն, ապակե եւ այլ հումքից պատրաստված զարդերն ու աշխատանքային գործիքներն իրենց պատրաստման պարզուեսկ հնարներով մշակվել են տեղում՝ բավարարելով ներքին շուկայի պահանջները (աղ. 1, նկ. 6, 9, 11, 15, 16, 17, 19, 20,

¹ Մ. Ազիզյան, ԶԳՎ. աշխ., էջ 94:

² Ծովհ. եպ. Ծախարտունեանց, ԶԳՎ. աշխ., հտ. Բ, էջ 258:

³ Ա. Ղանալանյան, Անվանդապատում, Եր., 1969, էջ 165 (424):

⁴ М. Сейфелдин, Монетное дело в армянском обращении в Азербайджане, Баку, 1981, с. 41. Ոսկեվազից հայտնաբերված երկու դրամների քննությունը է դրամագետ պ. գ. թ. Ա. Չոխրաբանը, որին հայտնում ենք մեր շնորհավարտյունը:

⁵ Վ. Փափազյան, Հայաստանի անկտրական ուղիները միջազգային ամենաթի ոլորտում XIV-XVII դդ., Եր., 1990, էջ 123:

Իսկ առեւտրական երկրորդական ճանապարհներով նա հազարակցել է սարածաշրջանի այլ կենտրոնների հետ: Սա Քափրիզ Ջժուռներա առեւտրական ժայռագույն զուգահեռ գիծն էր, որի միջոցով Արեւելյան Հայաստանը եւ Արարատյան նահանգի մյուս զավտաններն, ըստ Ջաքարիա Ա գույնցու՝ Երեւանից ելվարդ - Ապարան - Արագածի հյուսիսային գիծերի ուղղվածով կապվում էին Ախուրյանի, Կարսի, այդա Հասան Ղալայի հետ՝:

Գոյություն ունեն Ծշականի միջով Սուկեվադի հազարակցման մեկ այլ ճանապարհ, որը տեսանելի է Երեւանի խանութային արեւմտյան եւ կենտրոնական շրջանների թեմերին նվիրված քարտեզում (նկ. 1)¹:

Ամփոփում

Մատենագրական աղբյուրները միջնադարյան բնակավայրերի տիպականացման օտոմանումներ չեն պարունակում: Նույնիսկ խառնաշփոթ գոյություն ունի Լաղամազյուղ եւ զյուղավան (գեղջւտան) հասկացություններում, երբ միևնույն բնակավայրը մեքթ հիշատակվում է իբրև զյուղավան, մեքթ զյուղաքաղաք, երբեմն էլ զյուղ եղբույթում: Սա բխում է օտջիւղ-անտեսական կյանքի լափանիշների անտեղյակությունից եւ կառուցապատման օրինաչափությունների ոչ հստակ պատկերացումներից:

Միջնադարյան փոքր ժառուարի բնակավայրերից որոշ լափով պեղված են Արուճը, Քալինը, Մրենը, Երբակավանը, Ջաքարի բերդը, եւ միայն վերջինիս նշումներն են հրատարակված²: Իսկ Գանի զյուղաքաղաքի հանգամանալից ուսումնասիրությունն առայժմ հայտգիտությունն այդ կարևոր հիմնահարցի միակ ամբողջական հրատարակումն է՝ Ախթամիրն այդ առումով համեստ մի լրացում կարող է զառնալ միջնադարյան Հայաստանի ոչ մեծ բնակավայրի՝ զյուղավանի տիպը մեկնաբանելու համար: Տեղին է հիշել, որ Ամատունիներն իրենց ժաղաղած հայրենանվեր գործունեության համար հողակտորներով պարզեցնաարվել են սակավին Արուաշեսի ժամանակներում: Այդ ժամին Մոզեսն ետրենացին գրել է. «...այլ պատուին յԱրուաշեսի գեղիք եւ զաստակերատաք, եւ տեսանեն Ամատունիք որ»:

(վերջինս ժՅ դարում արդեն անմարդաբնակ է եղել): Տե՛ս Սիմոն Կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբո, Եր., 2003, էջ 407-491:

¹ Ջաքարիա կաթողիկոս Ազուլեցու օրագրից, Եր., 1938, էջ 21:

² Սիմոն Երեւանցի, ՇՂՎ. աշխ., երկրորդ քարտեզը:

³ Տե՛ս. օր.՝ Պատմություն Գևորգիայ Մեծի վարդապետի Հազոց, Ս. Պետերբուրգ, 1857, էջ 147:

⁴ Է. Աստրոս, Զաքար Եթր, Եր., 2005:

⁵ Լ. Պետրոսյան, Գամոսից IX-XIV դարերում, Եր., 1988:

ևամիներէից քայքայված տնտեսութիւնը վերականգնելու համար ինչպէ՛ս
 Հայաստանի այլ գյուղեր, այնպէ՛ս էլ Ախթամիրն ու Օշականը ապահարկ-
 ման են ենթարկվել, որի ծախն հաճախում են Օշականի եկեղեցու
 պատերին անվտանգ արձանագրութիւնները: Ախթամիրը նաև արհես-
 տագործական փոքր կենտրոն էր, ներքին շուկայի պահանջները բա-
 վարարելու՝ մարզկային զբաղվածութիւն մակարդակով: Տեղում խեցե-
 գործական արտագործակերի խոտանված բեկորները արձանագրում են այդ
 նշուղի արհեստագործական լակոլ առկայութիւն փաստը: Քերի են մնում
 Ախթամիրի բնակարանաշինութիւն վերաբերյալ պատկերացումները,
 քանի որ միջնաբերդը տեղանոց պեղվել է 1,8 մ հզորութեամբ շերտով ի
 հայտ բերելով մաքած քարերով ուղղանկյուն հատակաքոփ համակա-
 ույցների ավերակներ, իսկ երկային գոյուղը ետամ է միջնադարյան կա-
 ույցների վրա, եւ խիստ բնակեցվածութիւն հետեւանքով անհնար է կա-
 ուցտապատման վերաբերյալ ուսումնասիրութիւններ իրականացնել:

Հուշարձանի սպաղապ տեղումները, անշուշտ, կոր նյութեր կտրամա-
 գրեն այս գոյուղական վերաբերյալ լիարժեք զազափար կազմելու համար:

Եկ. 1

Μεγιστάκη 1

ունեցած հսկայական դերակատարությունը, դերակատարություն, որն օրվելի ուշ փորձեցին կատարել արարները:

Քաղաքական առումով ասորիները գտնվում էին չափազանց անբարենպաստ պայմաններում: Քրիստոնյա Բյուզանդիան ձգտում էր ձեռք բերել ասորիների աշակցությունը, ինչին Իրանը հակադրում էր ասորական քրիստոնեության զավանսարանական հակասությունները Կասսանդրուսի եկեղեցու հետ: Շահնշահի կառավարության համար նախընտրելի էր, որ Իրանի քրիստոնեական եկեղեցին տեկախ լինի բյուզանդականից, իսկ զավանանքն էլ ասորերովի բյուզանդական ուղղափառությունից:

Մեր Բվականության սկզբնական դարերում քրիստոնեությունը, տարածվելով ասորիների շրջանում, որոնք հին ժամանակներից սկսած ունեին այնպիսի կարևոր ժաշկություն կենտրոն, ինչպիսին Անտիոքն էր, ներթափանցում էր կայսրության սահմաններից գեղջի Իրան: Մակայն Իրանում նոր կրոնը սկզբում չի զբաղում պետական կառավարման և քրմության ուշադրությունը և միայն Մասսեյանների կրոնական քաղաքականության հետեւանքով է սկսում ենթարկվել գաժան հալածանքների ու ճշռումների: Վերջին շրջանի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ առաջին Մասսեյանները, որոնք իրականացրած էին նաև քրմական գործառույթներ, այլազավանների բռնությունները զրազաշտական էին զարձնում և արգելում պետության ներսում մյուս կրոնները¹:

Քրիստոնեական առաջին համայնքների Իրանում վերին Միջագետքում, գոյություն ունեին գեոնու Արշակունիների ժամանակ²: Եգեպիան քրիստոնյաների կարևոր կենտրոններից մեկն էր: Քրիստոնյաների տեղաշարժը դեպի Միջագետքի տաճաասանները հիմնականում տեղի էր ունենում քրիստոնեական զաղափարախոսությունը քարոզելու, նրա սահմաններն ընդլայնելու նպատակով: Հնաազաշում Մասսեյան առաջին հզոր արքաների ուղմական հաղթանակները և Հռոմեական կայսրության տարածքներից բնակչության վերաբանակցումը, որոնց մեջ կային մեծաթիվ քրիստոնյաներ, վերջիններիս տոխում է ինքնակազմակերպվել պարտից պետության մեջ, որն էլ սկսում է ասորերի ժամանակներում քրիստոնյաների նկատմամբ վարել համապատասխան քաղաքականություն³:

¹ A. H. Колосников, Сасанидский Иран: История и культура, С.-Петербург, 2012, с. 446.

² J. Wiesehöfer, Ancient Persia from 550 BC to 650 AD, London–New York, 2001, p. 201; The Church of the East: A Concise History, ed. W. Baum, D. W. Winkler, London – New York, 2003, p. 7–8.

³ M. Brosius, The Persians, London and New York, 2006, p. 192.

ազգեցություն ենթադրելու համար անհրաժեշտ է օգտվել միջնադարյան երկրագրագիտության և հակաբյուզանդական թեմին պաշտպանության ասկ վերջնական խորն անջրպետ ասեղծել, և զա հաջողվեց, մանավանդ է զարից սկսած: Նեստորականները, վաստակելով Բյուզանդական կալոսությունից, եկան պարսկական տիրապետության մեջ մտնող երկրները, և օգտվելով իրենց նկատմամբ պարսիկների ցուցարեքած բարյացակամությունից՝ հակաբյուզանդական գործունեություն ծավալեցին:

431 թ. նոյեմբերի 2-րդ Տիեզերական ժողովում բանադրվեց նաև Նեստորը, նաև նեստորականությունը և ընդունվեց նյուրեղ Ալեքսանդրացու աստվածաբանական այն բանաձևը, որը Փրիստոսի մեջ ընդունում էր ՎՄԻ բնութիւն, բանին մարմնացելու սկզբունք¹, այսինքն՝ մարմնացած Բանը՝ «Լոգոսը», անբաժանելիորեն միացած նաև աստված էր, նաև մարդ: Նեստորականներն իրականում նորից վերահենդանացեում էին Փրիստոսի բեքած առաջավոր սկզբունքը, և ամենից կարևորն այդ հարցում այն էր, որ ըստ նեստորականության՝ յարը հավերժական չէր, և այն հնարավոր էր վերացնել՝ պայքարելով նրա դեմ, այսինքն՝ ըստ այդ սկզբունքի, տիրող կարգերը, օրենքները հավերժական չեն և չեն աստվածացվում: Սակայն նեստորական այս առաջավոր մտքերը ևս մնացին թղթի վրա, որովհետև նեստորականները, հասկացեա պարսկական տիրապետության հովանավորությունից օգտվելով, ունեցան պետության սահմաններում իրենց համար կաթողիկոսական աթոռ ստեղծելուց և եկեղեցական իշխանություն ունենալուց հետո հեռացան պաշտպանած դիրքերից, և ինչպես մեզ հասած փաստաթղթերն են վկայում, համազործակցելով այս անգամ արդեն պարսկական պետության հետ՝ իրենց ևս եզան տիրող կարգերի փոփոխությանը:

Արևելե Գ. գ. վերջը - Ե. գ. սկիզբը Իրանի ջրիտանեական եկեղեցու և պետության միջև զեռուս փակ հարաբերություններ էին². 410 թվականի ժողովից հետո Մասանյանները ճանաչում են ջրիտանեական եկեղեցին, և ջրիտանյանների վիճակն որդեն չի կարելի անորոշ համարել:

¹ Կ. Միլիցյան, «Nestacio de Rebus Armeniae» խղ-քաղիկոսական երկը վաղ ֆեոդալացիական ժամանակներից պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, Եր., 2007, էջ 28
² T. Daryace, The Idea of Eccliahr Jewish, Christian and Marichazan Views in Late Antiquity, Roma, 2010 (Orientalia Romana, 9), p. 94.

առարկա: նրանց ինքնություն, զրազաշտական քրմությունից անկախ հոգևորական կազմակերպությունը վերանշյ էջ մի կազմակերպության, որի հետ հաշվի էին նստում պետական շահերից էլնելով, քանի որ այն կատարում էր նաև աշխարհի գոյծաույթները:

Իրանի քաղաքային կյանքում ասորի արհեստավորները և անևարականները զգալի դեր էին խաղում՝ համախմբվելով միությունների մեջ, որոնք ունեին համքարային կառուցվածք և ղեկավարվում էին ավագի կամ էլ արհեստագործական այս կամ այն նյութի ղեկավարի կողմից՝ ընտմ և միջնադարում էթնիկական պատկանելությունն ուղղակիորեն կապված էլ, գավանվող կրանի հետ, ասորիները քրիստոնյա էին, իսկ պարսիկները՝ զրազաշտական: Այս հանգամանքը ստիպում է ասորիներին ունենալ իրենց հաստատությունը, որի հովանու տակ նրանք կկարողանային գոյատևել, նրանք համախմբվում են էկեղեցու շուրջ, իսկ արհեստագործական միությունն ապահովում էր նրան տնտեսական աշակցություն: Արհեստագործական և տնտեսական միությունների ղեկավարները ստրաղրում էին էկեղեցական ժողովների ընդունած որոշումների տակ: Իրանում քրիստոնեությունը լեզվով ասորական էր: Այդ լեզվով էին կարգում Սուրբ Գիրքը և կատարում ժամերգությունը: Նոր հովանոն ընդունող պարսիկները հարմարվում էին գոյություն ունեցող կրեական միության մեջ, գառնում էին նրա անդամները:

¹ Н. В. Пинуглевская, Культура сиринских в средние века, Москва, 1979, с. 197.

կան անգնելութիւնները քաղուած են Ղ. Ալիշանի այս աշխատութիւնից ու կից հրատարակուած յիշատակարաններէրց:

1884 թ. Կար. Եզնանցի թարգմանութեամբ հայերէն հրատարակուեցին մի քանի շափեր հեղինակների երկեր, որ որոշակի կենսագրական անգնելութիւններ կան Յակոբ Գրիգորեանց հայ քահանայի մասին¹, բայց գրանդ մասնաւոր քննութեան շարժանացան հետագայ հետազոտողների կողմից:

Ստորեւ փորձ ենք անում Հոսմի Հաւատաստփիւս ժողովի գիտնի փաստաթղթերով ուրուագծել ժ՛կ գ. այս հայ մասնակագրի կենսագրութիւնը:

Առաջին վկայութիւնները Յակոբ Գրիգորեանցի մասին

Կղեմէո Գալանոսի ետրամանութեամբ Հոսմում, 1850 թ. ամռանը, թէպէտիւնների S. Andrea della Valle մայրավանքում, բացուեց ուշայոջ վարժարանօր (Collegio antico) և հայոց Ս. Մարիամ Եղիստացի եկեղեցուց այնտեղ տեղափոխուեցին առաջին հինգ աշակերտները:

Գ. Գալանոսը 1850 թ. Դեկտեմբերի 14-ին, տեսնելով, որ իր սինարանութիւն հայոց սուրբ եկեղեցուց ընդ մեծի սուրբ եկեղեցուց Հոսմում գրքի Բ հատորի Բ մասի ազգագրութիւնը ստորոց անելի ընդհատուած է, Հաւատաստփիւսի ժողովի քարտուղար Ալիքերիչին է ներկայացնում մի ընդարձակ գրութիւն՝ «Տեղեկութիւններ Հայ ազգին օգտի մասին, գրուած Հայր Գալանոսից: Ես ետի անգնելութիւններ է հարգուած իր նոր բացած վարժարանի խնդիրների մասին, ապա գրում է. «Անցնելուս ն. Բահանայագետերը շատ տանջուեցին Հոսմի եկեղեցուց միացնելու համար այս ազգը, որ սրեւելքի միւս քրիստոնէայ ազգերից ամենանշանաւորն է ամենաունենորը, ամենատարածուածը, շիրմուտանց ու բազմամարդը (...) Միշտայ քահանայագետերի շանքերն ու աշխատանքները գրեթէ միշտ արգիւնարքեր եղան, որովհետեւ շատ անգամ յաջողեցին նրանց կաթողիկէութեան դարձնել և միացնել մեր սուրբ եկեղեցուն, սակայն յաջողութեամբ նա [գերա]դարձաւ իր առաջին զատանանքին երկու պատճառով: Առաջին, [քանի որ] նրանց մեարձում թողեցին շատ մուտրական գրքեր, որոնք չէին վարդապետական անտրդապաշտութիւններով, Քաղկեդոնի և ու Աւստի պատի դէմ ասու պատմութիւններով, առանց տալու [նրանց] ուրիշ գրքեր, որ իրենց լիզուով հերքուէր իրենց սխալները և

¹ Տե՛ս Լեօ. Հայոց պատմութիւն, հտ. Գ, էր., 1969, էջ 404-407:

² Տե՛ս Լ. Ա. Ղազնիճեան, Հայկական ճոր Ժամանակաշրջանի մասին իմ փորձերը, Առաջին պրակ, Վննութիւն - Ս. Ղազար. 1909, էջ 509:

³ Տե՛ս Բոսի փորձի Հայոց Լեւոնաստանի ընդ եկեղեցուց Հոսմայ. Ժամանակակից յիշատակարանը, ՍՊԹ., 1884, էջ 21, 35-36, 56, 59-61, 63, 111, 116, 123, 180 նւ:

Դէպքերի հետագայ ընթացքը ցոյց է առաւ, որ վերոյիշեալ գրագրութեան արդիւնքում Յակոբ Գրիգորեանը Ասաքի Եռսթեցոց ստացել է սարկաւազական ձեռնագրութիւնը, ինչպէս վիճարում է 1679 թ. իր եամտիւներից մէկում (տե՛ս ստորեւ):

Կ. Վարանոսի բացած շէնքի վարժարանէ-ի փակուելուց յետոյ Յակոբը 1662 թ. Յունիսի 20-ին մտնում է Ուրբանեան վարժարան: Այստեղ տեղա-տրուելու համար իր ներկայացրած խնդրագրում պարզաբանում է իր կա-ցութիւնը, որի էութիւնը հետեւեալն է՝ չի կարող առանց կեանքը փոխելու իր կաթողիկէ լինելու պատճառով եւ չի կարող առանց կեանքը փոխելու վարել քահանայական պաշտօնը, որ է՝ անշքախառն պատարագել եւ քարոզել եկեղեցու խորհուրդները: Ապա հրաման է խնդրում ժողովուրդը թէ՛ օթիւնեաններէ միաբանութիւն, որպէսզի ապագայում կարողանայ Կրտսանի քարոզիչ գտնուել, որ փոխեմտեւել էր տեղի միսիոներ կարագետ վարդապետը՝ Յակոբի խնդրագիրը զեկուցուում է Լուսաւասափիւ ժողովի 1662 թ. Լեկտեմբերի 3-ի նիստում, որ բացառապէս հրաման չի տրուում ան-զամակցելու թէ՛ օթիւնեաններէ միաբանութեանը, այլ՝ «զործի իրաւունքի հա-մաձայն»¹: Մէկ ամիս անց, «ճշմ. Յակոբ սարկաւազըս Լուսաւասափիւից խնդրում է թոյլտուութիւն՝ քահանայ ձեռնադրուելու Յովհաննէս եպ. Կիւր-տուսի-ից իր 24 տարեկան գտնուելուց երեք ամիս առաջ»²: 1662 թ. Նոյեմ-բերի 18-ի նիստում Լուսաւասափիւի ժողովը հրաման է առաւ թահանա-յական ձեռնադրութիւնը ստանալու Ար. Մարիամ Եփրատացի եկեղեցում³:

Քահանայական ձեռնադրութիւնը ստանալուց յետոյ, Եփրատացում ա-պտտանում քուր հայ հոգևորականների նման, Յակոբի առաջ կանգ-նում է գլխաւոր հարցը՝ «պարուտի միջոց գտնելը»: 1663 թ. Ապրիլի 10-ին, Յակոբը, շեշտելով որ Կ. Պոլիս վերադառնալու գոտարութիւններ ունի, թէ՛ օթիւնեաններէ միաբանութեանն անզամակցելու իր խնդիրը կրկնում է Լուսաւասափիւ ժողովին⁴: Հետագայ գրագրութիւնից երևում է, որ Յակո-բի անզամակցութիւնը թէ՛ օթիւնեան միաբանութեանը աննպատակաշար՝

¹ Տե՛ս SOCG, vol. 223, է. 135. Իմա՛ կարողութ Վրո. Մրեանցի, որ Յայնկնում աշակեր-տել էր Պօղոս Փորձալում ու հրա մտ միասիլ լցել էր Մրեանը, խոսափելով հա-յանակցներից: Կ. Պոլիս Կիրանոս պատրիարքի նշանով էր: Հոտում 5 տարի Գազա-Տոսի ճատ աստուածաբանութիւն ուսանելուց յետոյ, Լուսաւասափիւի ժողովի 1651 թ. որոշմանը, որպէս միսիոներ ուղարկուել էր Կրտսում՝ Մրեանցի:

² Տե՛ս Acta, vol. 31, fol. 249, n. 22.

³ Տե՛ս SOCG, vol. 223, է. 135.

⁴ Տե՛ս Acta, vol. 31, fol. 268, n. 8.

⁵ Տե՛ս SOCG, vol. 111, է. 79.

պահանջում է կրկնել իր առաջարկը արքեպիսկոպոսին իր անունից, խնդրելով նրան՝ առանալու մի քանի օրուայ համար կաթողիկէ ձէտով պատարագելու հրաման, որպէսզի Հուով վերադառնալով կարողանայ վկայել, թէ պատարագել է: Նրկոյ Քորսուսիլը մատուցելով գծուարութեան, բայց մի օժամանակ յուսալով, թէ ի վերջոյ Յակոբը մեկնելու է քաղաքից եւ Հուով վերադառնալու, թշուարում է նրան պատարագել:

1664 թ. Յուլիսի 5-ից սկսեալ՝ 2 օր տէր Յակոբը պատարագում է չբխառն եւ Պապի անունը յիշատակելով: Գալանոսի իսկ հազարգումը որ քաղաքում պատարագը, հակառակ Նրկոյ արքեպիսկոպոսի կամքի, կատարում էր ժողովրդի եւ աւագանու ներկայութեամբ, որոնք բարեհաճութեամբ էին ընդունում այն, եւ սա համընկնում էր իր՝ Գալանոսի, Անուայիս հասնելուն: Սրբ Գալանոսը փորձում է աւարկել Նրկոյ արքեպիսկոպոսին: ստանում է պատասխան, թէ ինքը չէ, որ վտարում է տէր Յակոբին քաղաքից, այլ ես կամովին է ուզում հեռանալ: Գալանոսն առաջինն ինքն էր, որ ցանկանում էր տէր Յակոբի մնալը Անուայում, այն յոյսով, որ պատարագելու այդ կերպը, որի թշուարութիւնը ստացել էին, օրինակ կը ծառայէր քաղաքի մնացած «ներծուածող հայ քահանաներին» եւ եղևը կը խժրուէր նաեւ նրանց մէջ: Այս յոյսով՝ Գալանոսն իրեն սեղանակից զարմրեց տէր Յակոբին, որը պարզուպէս չերմեռանցութեան համար էր պատարագում, առանց համապատասխան ողորմութիւն գտնելու, մանաւանդ որ էր կիրն էլ ուղքատացել էր եւ տեղացի միւս քահանաներն էլ հագիւ էին առում: Այս յոյսով Գալանոսն առաջարկում էր Հաւատաստիւթի քարտուգարին, որ տէր Յակոբի համար սահմանափ ածուական երկու հունգարական (սոկի, դուկա՞տ), որպէսզի սկսուած կաթողիկէ շարժումը (իմա՞ պատարագելու այս ձևը) տարածուի նաեւ տեղացի հայ քահանաների մէջ՝:

Սոյն օրերին ծուալուած դէպքերի մասին Գալանոսին լրացնում է Պրդոն. «Այլ իրրն ժանէար՝ թէ յամբարար յոյժ յառաչէ գործն եւ ոչ համախոհք են մեզ լայց ի զօրժ րարեփոխութեանցն, որպէս երեւցուցանելին գանձինս՝ խորհեցար թէ վասն ածելոյ զարքեպիսկոպոսն զխրազոյն եւ ի հաւանութիւն՝ հարկ էր մեզ վարիլ ի ձեռն Յակոբայ քահանային, որ կաթողիկ էր կատարեալ եւ ձեռնադրեալ ի Հուով՝ քաղաքի յեպիսկոպոսն Բոզդանիոյ, Յովհաննէ Կերնովիլի: Սոյն այս քահանայ ժամանեաց ինչով յառաչ քան զմեզ եւ արքեպիսկոպոսն ոչ ես թալ՝ զի կամէրն՝ մատուցէ պատարագ ըստ արարողութեան լատինացոց, խառնելով չաւր ի քա՞

¹ Տե՛ս SOCO, vol. 225, f. 182.

Անթաքոյց է Գալանտի գահակալութիւնը, երբ 1665 թ. Հոկտեմբեր 15-ի նամակում՝ էջի հասցեագրուած Հաւատաւորութիւնի ժողովի քարտուղարին, գրում էր. «ամբողջ Ահաատանի թագաւորութեան մէջ հայ կաթողիկէ ուրիշ եկեղեցական չկայ, որի վրայ այդքան վստահութիւն ունենանք, ինչպիսին է աէր Թակոթ կրօնաւորը, որ բնակում է այս վարժարանում եւ աէր Թովհաննէսը՝ ՀԱՅՈՍԸ ժողովրդագեղար իր մէկ կղերիկոսի հետ»:

Գալանտի մահուանից (1666 թ.) յետոյ, նրա գործի շարունակող Պիղուն 1667 թ. Ծաւնուարի 24-ին գրել է մի ընդարձակ տեղեկատուութիւն՝ եկեղեցիների միութիւնն իրագործելու համար Ահաատանի քաղաքներում Նիկոյ արքեպիսկոպոսի հետ կատարած հովուական այցելութեան մասին: Գրութեան մէջ Պիղուն անուանալու թուարկում եւ բնութագրում է Աւալոյի բոլոր հոգեւորականներին եւ շարունակում. «Վ վերայ այսոցիկ քահանայից է եւ այլ ոմն քահանայ, զոր ոչ եզի ի կարգս, քանզի ոչ է ընդ իշխանութեամբ արքեպիսկոպոսին, այլ ի զգրածոցի անդ է եւ ըստ կարի իւրում ծառայէ ըստ յանձնարարութեան Ա. Ժողովոյն, որ ի հերուն ամին, յորժամ գնացեալ էր նա ի Հասով՝ կարգեաց թողակ 12 արծաթոյ (սկուզից) ամի ամի: Այժմ ամաց 24-ից է. ոչ բազմածիր, այլ հրեշտակային ունի առքինութիւն, փութալան եւ կաթողիկ անգէներ, որ օժանդակութիւնս մեծամեծս ծառայց առաջելութեան մերում, զի յետ գալուտան մերոյ ինքն առաջինն եղի, որ իբրեւ հեռակա ինչ առնելով կամաց արքեպիսկոպոսին կատարեաց զկարգս աստուածաշարութեան ըստ արարչութեան կաթողիկաց եւ օգնական եղի մեզ եւ լինի բազում իրս. 4. Պոլսեցի է ծննդեամբ եւ ամս հինգ աշուկերտեցաւ Գարանոցին Մաւալման հաւատոյ (Congr. de propaganda fide), առ ոսու Հ. Կղեմենտեայ, վասն որոյ եւ կարի հմուտ է գրոց լեզուին հայոց եւ քարոյտական աստուածաբանութեան: Անուն նորա կոչի Թակովր Գրիգորիս կամ Գրիգորովիչ, զի անուն հօր նորա էր Գրիգոր, եւ քանզի լուծին Հայք զսեփական ազգանունս՝ վասն որոյ ի կնքահարց առնուն զանուանս եւ կամ ի հաւուց...»¹: Նայն Տեղեկագրում Պիղուն հազորում է, որ 1666 թ. Ծախիսի 27-ից Հոկտեմբերի 16-ը տեսած այս այցելութեան ընթացքում Աւալոյի վարժարանի ամբողջ հոգար յանձնուած էր Թակոթ Գրիգորեցին, շնայած աշակերտներից չորսն վերցրել էին իրենց հետ ժողովրդի մէջ առանել յաչոյզ ընդունելութիւն գտնելու համար²:

¹ Տե՛ս SOCG, vol. 225, f. 271.

² Բոնի միութիւն Հայոց Ահաատանի... էջ 20-21:

³ Տե՛ս SOCG, vol. 224, f. 180. Պիղոսի գնամատուցանք Թակոսի մասից հետեւեալից է. «քանանանց Թակովր Գրիգորեան, զայն հաւատացեալ յուր սրտն խրով... եւ վա-

զրգումով նոյն եամակի ասկ զրել է իր շտելումը. սեա աէր Յակոբը, ժառայ արքազան կօնկրկացիօնի, եկի Ահաջ երկրէն Ալեկտիկ, տեսանելով զնաշատուր կաթաղիկոն, անց մնացի ութ օր, մինչեւ տեղեկանայ զնորս ներքուստ հակառակութիւն ընդդէմ հաւատոյ եւ յեա այնորիկ եկի Լիփօհա, այնքան շարութիւն լսկցի, որ ամենեւին ոչ է պարտ նորս ողորմիլ: Ըվ որ նորս ողորմի՝ կօնկրկացիօնի զէմ է: Ես առտել ասա Լիւսանա մէկ ուղղափառ կայ, զեա եզովչը է, որ կոյի անուն սորա տօն Ճուլօն: Ահա ես շուտով կու գամ եւ մի ըսա միտչէ ծանուցանեն:

Յակոբ Գրիգորենց քահանայէս՝:

Լիւսանոյից Լուսմ հասնելով, Յակոբ Գրիգորենցը մի խնդրագրում ենթկայացնում է իր կացութիւնը, թէ Աստուած եզել է Գալանոսի հեա միասին, ուր ոսցնել է որ հերետիկոսները դարձի գան եւ ընդունեն կաթողիկէ հաւատքը: Գալանոսի մահից յետոյ թէպէտները չէին ուզում իրեն օգնել պատճառարանելով որ Ա. Աթոսից ոչ հրահանգ օւնեն եւ ոչ էլ թողակ, չէին օգնում նաեւ քաղաքի հայերը՝ կաթողիկէ ձեռնադրութիւն ստացած լինելու պատճառով: Արդ, մի քրիւէ պաշտօն է խնդրում կամ նրիթական օգնութիւն, որովհետեւ Լուսմ հասնելուց ի վեր գրաւ է զրել իր գրքերը ութ սկուռ պարտք վերցնելու համար¹, Այս խնդրագիրը գնկուցում է Լուսա տապիրուի Ժողովի 1667 թ. նոյեմբերի 28-ի նիստին: Վերջինիս արձանագրութիւնը հազորդում է. «աէր Յակոբը միակն է, որ մտացել է [Լուսմի] հայոց վարժարանից, 1663 թ. Ա. Ժողովի հրամանով մեկնել էր Լեհաստան, ուր վարժարանում օգնում էր Գալանոսին եւ Եպստանց եկեղեցիներին միութեանը՝ հայոց մէջ համարկակ կերպով պատարագելով կաթողիկէ ձէսի համաձայն: Սրա համար սահմանուել էր իրեն ամսական 2 օւնկարի (հունգարական)՝ մէկ տարուայ համար—:» Ժողովը որոշում է Յակոբին տալ ութը սկուռ իր պարտքերը փակելու համար ու պահանջում է վերադառնալ Աստուսի վարժարան՝ ամսական մէկ սկուռ վճարով: Թէեւ որոշում է, որ Յակոբը վերադառնայ Աստուսի վարժարան, սակայն վերջին պահին ետճանապարհաձախոսի համար նոր խնդրագիր է ներկայացնում² ու Լուսա տապիրուի Ժողովի 1668 թ. Յունուար 23-ի նիստին որոշում է նրան մէկ տեղամուայ համար յատկացնել 12 սկուռ որպէս նախապարհի թողակ³:

¹ Տր'ս SOCG, vol. 222, f. 116.

² Տր'ս SOCG, vol. 224, f. 229.

³ Տր'ս Acta, vol. 36, fol. 247, n. 10.

⁴ Տր'ս SOCG, vol. 224, f. 234.

⁵ Տր'ս Acta, vol. 37, fol. 6, n. 13.

Վասն զի գպրատանս ըրելուսն՝ ապականեալ գտայ. խնդրեմ տէրութենէզ ի հասանել թուղխտուջս առաջին հոնկրհացքոսի բարհիբոս լինիք եւ մէկ ըսէք թոր թէ թէաթին իցէ, թէ բրէտի՞ շուս շուս իբրեւ թաշուս հասուցանէք. եթէ կամիք այս գպրատուսն հաստատուս մտա. ի հարկէ պիտի որ մէկ ըսէքթոր ուղարկէք, որ պատուզ լինի վասն սղգրմելի ազգին մերայ: Այս բաթէր Ալեքոն հաշիբն լաւ գիտէ, եւս լաւ կ'աշխատի ուսուցանելոյ, բայց ասեմ հոգուգո ըսէք թոր պիտայ է, այժմ կամք ձեր որհնեալ է. հրամանքնիդ լաւ գիտէք: Թէ գրեմ զայս եթէ փառաս լինիմ ի ձե՛նշ, կամ ոչ թէ սորս զիս ոչ սիրեն եւ ոչ թէ ես ի սոցանէ խաղմեայ եմ, այլ կամիմ պարզ երես լինիցիմք առաջի Աստուծոյ եւ առաջի ձեր տէրութեան, եւս առաջի հակառակորդաց սուրբ եկեղեցւոյ: Թէ գրիցի այլ ինչ, վասն զի նախ՝ որ ո՛չ գիտեմ լաթիներէն գրել, երկրորդ՝ որ ես ոչ եմ եկեալ վասն այսպիտի՞ բանի. միայն գրեմ վասն այսմ պատճառն՝ որ ես անպարտ լինիմ այս կողմանէ: Ողջոյն մատուցի ձեր հրամանուացն ձառայ, բաթէր Մուստատին, խնդրեմ ի նմանէ աղօթա արասցէ, վասն մոր հակառակորդացն: Այժմ ժի [15] որ է այսպէս Ա [1] զիր գրեցի, ծոծոխոս սէքըտար՝ Պալատշհիբն՝, խնդրեմ ձեր տէրութենէն վասն այսմ բանի խախք ընդ նմա: Անմեղազիր լերուք կարծարթոս գրելոյս, խնդրիմ թազութին արա հրամանքո՞ւ ինդրեմ հրամանուցոց տէրութենէն, որպէս որ զիս արարիք լիշատակ ձերոյ սրբութեան, նշնայէս եւս խնդրեմ այս մէկ բանս եւս արազցիք առաջին կեանքկացիոսի. Աննետի ի հարկէ Ա [1] քահանայ պիտի. ինդրեմ վասն սիբոյ հաւատոյ՝ առաքէք, ի հասանել թուխտուջս, եթէ կամիք կամք ձեր որհնեալ է, մէկ սակաւ թուխտուգ ծանուցումն տե՛ք. վասն զի յարժամ տեսանեմ այս գպրատանս, որ ոչ լանի ըրելուս, լոյժ տրամիմ, ո՛չ գիտեմ զի ոչ ասեմն միայն յոյս իմ առ ձեր սրբութեանն [1]անմեմ, գուք լաւ գիտէք: Երես որ ոչ գտանի մարդ ուղղարկելոյ Ա [1] մագաղաթի վրայ գրեալ ըսկեալ որպէս է փրօթապանֆրեան. թէ չէ հրամանքնիդ լաւ գիտէք:

Միայն այս տարի Գ [4] անզամ կամէտիին արեր են. պիտա փոքր գնացիք է. ե[40]ասուն սակի, քարասուն փողի տեղ ո՛չ տեցանէ, եւ բազում հայք կայ թաղկին. ոչ լինի պատուզ այսպէս. վասն այսորիկ խնդրեմ Ա[1] մեծաւոր հոս լինելը լաւ էր, զեւ այս մէկ բան է որ ծանուցանեմ հոգուգո, զայն՝ սորա երժամ ծանիք. ողջ լերուք ի Տէր:

Գրեցաւ զիրա Աւորոյի, Յանոր անարժան քահանայէ:

1 Ըրելույս (լաւ. ոցան) – կամեմ:

2 Բրէտի (բուս) – քախախայ:

3 Խմա՝ Baldinchi (Ubaldo) Federico – 1668-1675 թթ. Հաստատութիւն Ժողովի շարտուղար:

ևս այս ձեր մեծուոր Հուպէլի՝ վարդապետն տեսնելով զիմ ակարութիւնս եւ յունայն հաց ուսելս եւ զիմ սաստիկ ցանկութիւնս, որ կամիմ ամենեւին Հոռոմ գալ, վտանորոյ ողորմեցաւ ինձ եւ գրեաց առ ձեր ակարութիւնն, թէ կարասցեմ լինիլ արձակ այսմ զգորստանէս, առաջին կօնկրկացիոնի խնդրեմ պատասխան:

Նստի գիրս Քրաքով: Թվին 1673 փետրվարի 18:

Յակոբ Արէկօրիիս
հայոց քահանայէս
եւ ալլուննուս P. Բիճե՛

«Գերարանուագոյն իշխանացի խոնարհագոյն մատուցի

Հնազանդագոյն արդեակս ձեր, երես անկեալ խնդրեմ, որպէս որ յառաջ խնդրեցի փետրվարի 5, եւ փետրվարի 19, գրեց ակը Լուպէլի վարդապետն ձեր, սակայն եւ յետոյ իմացայ, թէ որպէս որ խնդրեցի ի նմանէ, ոչ է գրեմ պնդել: Գրեմ է թէ եւ հարկուոր եմ ետցաւ եւ ոչ կամիմ ընդ ետցաւ տխրողին առնել եւ քաղել զպուտուղն այգեստանեայն Քրիստոսի, որ քաւ լիցի սանձ: Թէպէտ ոչ յունիմ ընտան իմաստութիւն, սակայն սառապէս արարի ըստ կարի իմոյ: Թերեւս այժմ սմար էի հոմքերել, քայց ոչոքոյսի հրատեղութիւնս զոր յունիմ, որ ըստ օրէ առատանայ, վտան ոչսմ պատճառի եւ այլ: Ենզորեմ կօնկրկացիոնի արձակումն շնորհեցէ ինձ, եթէ կամիք կոչիցէք կուգամ Հոռոմ, եթէ ոչ ըստ հրամանու զնամ խաղաղութեամբ զիմ հաց խնդրել: Ասեմ վտան իմ խղճի մըտանաց, թէ ասա աւելի ոչ եմ հարկուոր եւ ոչ կամիմ կրտթիս հաց ուտել սրբազան կօնկրկացիոնի: Ահա ասացի, անպորտ եմ առաջի Քրիստոսի այժմ արտասովոր աչոք ծրելայ պաղատանաց իմոց պատասխանն ավէջ առ մօտսիմօր եօնցիոն, որ ես առաջէ ինձ: Հանապաղ հնազանդ եմ սրբազան կօնկրկացիոնի հրամանին մինչ ի մահուան իմում:

Գրեցի գիրս այս Քրաքով, Թվին 1673 Մարտի 4:

Յակոբ Արէկօրիիս հայոց քահանայ
եւ ալլուննուս բրորակաւորայ Բիճե՛

Ո՛վ բարի թարգմանիչ, բարի մանքա վան փառացն Քրիստոսի, թէ կարացեմ գամ Հոռոմ, թէպէտ աղքատ եմ՝:

Այս զոյգ համակները գեկուցում են Հաւատաստիւոսի Ժողովի 1673 թ. Յունիսի 13-ի նիստին, ուր այս առիթով Երկայացում է ակը Յակոբի կեն-

¹ Իմա՝ Լ. Աւգոստինոս Լորէլ, Լեւոնիս Ժամանեչ 1671 թ. Յուլիսիմ Նեապոլից, Ժուլիստ 1674 թ. Մալտից (Բոնի միութիւն Հայոց Լեմաստանի... էջ 213- 220, 243-245):
² Տե՛ս AP, *Scripture eifinite nei Congressi* (արտասխնէ՝ SC) Armeni, vol. 2, է. 161.
³ Տե՛ս SOCG, vol. 440, է. 559. Նոյն թովանդակութեամբ եւ վերնում յիշումս 1673 թ. Փետրվար 5-ի գրութիւնը տե՛ս Յոյճ տեղում, vol. 440, է. 560.

նի էջանոց բառացանկը, զուգահեռ եզրերի լատիներէն թարգմանութեամբ: Ճեռագրի վերջում գտնուում է 1674 թ. Դեկտեմբերի 23-ով թուարգրած Ցակոբ Գրիգորենցի թագած հետեւեալ յիշատակարանը.

«Նա՛ տէր Ցակոբ բահանաս զրեցի զայս Օրսֆորթ, Թվին ոգԾԿդ [1674], Դեկտեմբերի ԵԳ»¹:

Նայն Մարշալի համար զրուած Ազոթագրքում Ցակոբը թագել է մի այլ յիշատակարան. «Նա՛ Տէր Ցակոբ Գրիգորենց Լալոց բահանայս զրեցի սահարկ տարրիկս ի խնդրոյ լուսարխինս արարտոր Մարշալին, ի բազմ Օրսֆորթ, Թվին Փրկչին ԹՁԸԸԵ [1675], Յունվարի Ը [8] օրն ուրփաթ»²:

Բողոչեան գրագործանում է պահում հասել Ցակոբ Գրիգորենցի 1674 թ. գրած «Դո՛վք Պրիթանիոյս Էրկը, որը 1852 թ. պատճենուում եւ ապա 1875 թ. հրատարակում է Լ. Նեւոնց Այիշանը»³:

Ցակոբ Գրիգորենցը կայացրիւմ եւ Քիզրաղում

Ուսումնասիրելով երազացի հայաչեւ Յ. Շեւոզերի գիտական գործունէութիւնն ու օգտագործած ազգիրեններ՝ Գրիգոր կալաթեանցը ուշագրութիւն է հրատիրում վերջինին զիւանում յիշատակագր Վեաւեալ փատի վրայ. «Շեւո՛թի Ս. Մարիամ եկեղեցում գտնուած ծառենեղագրանում պահվում է մի մեծագիր հայ ձեռագիր՝ սկիզբով կոզերով, որի հակատի՛ն գրում է. Ego Crtacy Armenorum presbyter, Arakel vocant me, nomine Jacobus de Gregoriis, veni huc Berolesium et habitavi aliquandiu ut irem ad... et multos habens libros non potui eos portare mecum, prae paupertate hunc librum vendidi Sacerdoti (Andree Musero), 1674»⁴: Այս ձեռագրից Շեւոզերը երիթեր է թագել իր գեներա տնտիպ «Հայկա-լատին բառարան»-ի համար:

¹ Համալուս նկարագրութիւնը տե՛ս F. C. Conybeare, A Catalogue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London, 1913, p. 351. Ցագմում ենք մեր խորին շնորհակալութեան Սեպու՛ս Աջանեանին՝ մեր խնդրանքով Բրիտանական թանգարանում պահուող Ցակոբ Գրիգորենցի ձեռագրերի պատկերների համար:

² Ազոթագրի նկարագրութիւնը տե՛ս Sudeas Baronian and F. C. Conybeare, Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library, N 34, p. 75: Հմմ. Լ. Պ. Այիշան-Հաղարան, հո. Ը, էջ 1085 (անոխյա):

³ Տե՛ս Sudeas Baronian and F. C. Conybeare, Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library, N 39, p. 80-81.

⁴ Պ. Խաչատրեանց, Յովակիմ Շեւոզերի թղթերից (մրա «Արամեան լեզուին գաննի» 200 ամեակի առթիւ). – «Յուշարձան» գրական ժողովածոյ՝ առթի 100-ամեաջ յոբելիմի՝ հաստատման Միխրսրեան միարանութեան ի Վիեննա (1811-1911), Վիեննա, 1911, էջ 184: Գեներալացի առաջին հայաչեւ Անդրեաս Ակոլոյոսի մասին տե՛ս Յան Մ. Մ. Անանեան, «Արդիսա հայերէն», «Փորձ», Թիֆլիս, 1877/1878, 6^ր է, էջ 348-351: Լ.

«Բարձրագունեզ և զերազանցալունեզ իշխանաց մեռոց. որ է՛ սրբազան կօնրկրօցիոնի աէ բրօբազանսա ֆիտէ. որչոյն մատուցի անարժան և անպիտան ձեր ասոյ փոշի և աշխարհէ անտօրոցնդ ամենեւ»

1. Սրբազան իմաստութեան ձերօմ լլխայո լիցի, թէպէտ տեղբառն է՛մ և թէպէտ ամենեայն իբրք անարժան է՛մ, սակայն ձեր բարկութեան հրամանօք որ՛նեմոյ շահանայ եմ, մի զարժանայք արժակիրս աէ բրօբանդանայչն, եւ մահուան վարձապետաց մերօք. թէ երանելոյն Կղճճար և թէ բաթէր Յուզէփ Փարաշուշոյին:

2. Անտէր եւ տնեարակ մնացի ի ձեռն ժանկամարդ մուտունարաց, զտան որոյ անևս առի, շամենայն շոր վըշտօր, ժարահարզօ՞ զհաց իմ ծառայել սուրբ հաստոյ: Յունիմ վկայ զԱստուած և զամենեայն սուրբքն. և եւս առաւել միտթարի մուտեարքն ձեր, որք սաւ շարշարին, Տէր համբերութիւն տաղէ՛ նոցա և ձեզ. տնանեն զձեզ զմեր նեզութիւնն:

3. Ա՛յ կամիմ պարծենեալ թէ զԳ՛լէք զիս, ըստ լիցի, կամ թէ ինն ողորմութիւն առաջէք, երես անկեալ խնդրեմ իշխանութիւնն ձերօ՞ւ ազօրից մի՛ ծոռանայք:

4. Լեհաց ուղղափառ թագաւորութեան մէջ մուտունարութիւն անեւել կամ ՂՆէտի կամ Լիփտեա, այն մեծ զիմօվարութիւն է. քան որպէս որ մարդ Լոսմոյն Յրըշկաթ՛ վնայ, ըտուրչարցիւն տանել. պատուելի եղբարք մեր կի՞ն կամին հաստոյ օգնեակն լինիլ և հաւասոյ ծառայել, թոչ զան սաս, առանց ունոյն և արծաթոյ հաց մուրանայո՞ւ, և ապա կարնն իմանալ, թէ զինչ է համբերութեան երիթ և տեսակ. ամէն երեկոյ ի ներչւոյ իմ գորութիւն տամ Աստուծոյ, սառչ մնալոյս և սա՛յ:

5. Վասն Աստուծոյ սիրոյն խնդրեմ ի ձէնչ մէկ մէկ պատարագացոյց առաքելք ինն, Սպարճոն թուղարն ուր շահն ետախ: Թէ աարի է՛ շահանայ որ՛նեցիցի զիս, շնորհակալ եմ զնց միտայի փոխելիք, հինգերորդ անգամ փոխալ միտայիմ պատարագ՛նն եւս. այդ զոր այժմ արարեալ էք, կի՞ն կրկին փոխելու չէք. խնդրեմ շուս ուղարկեցէք մէկ մի իննի, թէ զայդ եւս փոխելու էք սպասեմ ձեր հրամանի:

6. Սաքբա կօնրկրօցիոնից այդ լիցի այս Մակեդոն թագաւոր տէր նիկողայոս առաջերէց հայոց շահանայն թէպէտ վարդապետութիւն շուրն սակայն տէր ուրի և իբր ուղղափառաց միտքան ձեւանոյ, սակայն Աստուած գիտէ զիս միտքն և զխորհուրդն: Այս տէր նիկողայոսուն տեսի թագում հնազանգութիւն. ետի և առաջին... Մատի մէկ պիտի նկոյ՛նն զսուրքն Լեւ. իրեք որ առաջ սնչուս խաօր ընց իւր, ո՛չ հակառակեցաւ և ո՛չ երգեց զայն իրեք տունն: Երկրորդ՝ մեր սրբազան միտալօ՞ թողու զիս պատարագել և տանեմին ետ ինն հրաման շոր արկանել թաժանի: Երրորդ՝ թագում բան ասացի վասն պատուանց լլխայո՞մուտորքի, ոչ հակառակեցաւ եւս զտան զերչիին սծման, նմանապէս ունեղունեաց: Եւ կարծեմ, թէ ճշմարիտ ուղղափառ իցէ, կի՞ն ո՛չ թոչ արտաղէ որքան որ կամ, ձի՞ն եւ երկնչէ՛մ

1 Իմա՛ Գրաստութի (Frascati) – 21 կմ Լոսմոյց Տնտ, ուր գտնուում էր պապական Տնտավայրերից մէկը:

2 Իմա՛ Recruiting – հաւաքագրում:

երա՝ Բելգրադից Ջուզա այցելելու գիտատարութիւնը Սակայն շարտագելով այդ առաքելութիւնը՝ Յակոբը վերագտանում է Լեօպոլիս, որտեղից Լաւոյ վարժարանի տեսուչ D. Francesco Boneseze-ն՝ 1680 թ. Փետրուար 1-ի նա՝ մականվ Լաւառասափիոսի Ժողովին տեղեկացնում է հետեւեալը՝ որոշ պատճառներով բերելով. «Լաւառասափիոսի վարժարանի աշակերտ Տէր Ծաղկոս Գրիգորին... Լոսն վերագտանալով հրաման ստացաւ առաքելութեանմ կրթելու Արեւելը, Լաւառասափիոսի կաթողիկոսի աթոռը, սակայն Բելգրադի մէջ իր հերձուածողներէրց հրաժարելով ընթացապա իրագործել, ուստի վերագաղթել է Լեօպոլիս եւ խնդրում է Լաւառասափիոս Ժողովից տարեկան 20 սկուդի նպաստը»¹:

Զգիտե՛ք պատճառը. թէ ինչու Լաւառասափիոսի ժողովը չի ընդառաջել այս առաջարկին, այնպէս որ 1683 թ. Սեպտեմբերի 30-ին Յակոբն անձամբ էլ գրում Լեօպոլիսից՝ խնդրելով, որ վերջապէս իրեն արտի տարեկան 20 սկուդը, որովհետեւ խիստ կարօտ ունի դրա եւ նախկինում կարող էր ինքն իրեն ապրիցնել²: Ստորեւ բերում ենք բնագիրն ամբողջութեամբ.

«Պերարտեւագումնող եմնախօնելոյից սրբազան կոնկրկացիոսի տէրօրհնականա Ֆիաւ, սնուցչաց մերոց առ ռոս ամենեցունց. անաժման ամենն մատուցի երկրպագութիւն

Պերարտեւի իշխանաց յատուցի. երեք անգամ երգումնեցուցիք զիս թ, Լոսն բազում բանի եւ ստացիք եթէ անենա ջեղ բաւական ինչ ապրիւոյ, մի խնդրէք մենէ հաց. վասն որոյ բոս իմ խղճմտանաց բազում անգամ գրեցի՝ թէ ո՛չ կամիմ եւ միշնմ ա[1] անգամ ի[20] ոտակուիթ ուղարկեցիք. ոչ կամեցայ երգուիսու եւ ոչ անուս, զի [յ]այնժամ կարէի ապրիլ առանց օգուսթեան: Այժմ ջաճանայք բազմացան, պատւոյւցմի պատճառաւ ժողովուրդ աղքատացան վասն այտորիկ եւ նա մարացեկան եղայ:

Վասն որոյ ես, Յակոբ Գրիգորեանց, ձեր հրամանուցն հաշոյց ջաճանայս երգուիսուն ամենասուրբ Երրորդութեան, թէ Ա[1] տեղաց Ա[1] կացրին շունձմբաց ի պատարագ եւ պատարագի ոգորմութիւն հանապազ չի գտանի. մտրկեմ մեղաւոր, անմարմին չեմ որով ապրիմ, ոչ կարեմ վասն հացի գնալ իմ երկիրն. եզմարեքներուն հնազանդիլ, վասն այտորիկ իրբու որդիս ձեր գրեմ լաւով. ամէն տարի քանական ոտակուիթ շնորհեցէք, այժմ ի[20] տարի է ինչ քահանայութիւն շնորհեցիք, թէ ի ժամանակս Գլէմէնթօ Գալանօ վարպետին իմօր:

¹ D. Francesco Boneseze-ն Լաւոյ վարժարանի տեսուչն էր 1678-1688 թթ.:

² Տե՛ս SOCG, vol. 493, f. 338.

³ Տե՛ս SOCG, vol. 488, f. 142.

1686 թ. Փետրուար 10-ին, աէր Յակոբը, համբերութիւնը սպասակ, կրկին է գիմում Հաւատաստիւնի ժողովին, պարզաբանելով իր կացութիւնը, որդիական զգացումին խառնելով սպանանալիքի եւ յանդիմանութեան շեշտ: Այս վերջին համակը, որի Քարգմանութիւնը հրատարակում ենք ստորեւ, ակնյայտօրէն վկայում է Հաւատաստիւնի աշակերտ Յակոբ Գրիգորեանցի խոր առուսպանելի մասին:

«Արջազան կանկրկացիոնի մատուցի հնազանգուրին»

Ձեր բարձրութեան գրեցի Անպտեմբերի 18. ո՛չ գիտեմ հասա թէ ոչ: Թ՛՛մն Փրկչին 1681 Դեկտեմբեր] 16 հասա հոս հրաման ձեր բարձրութենէ, թէ ինկն բաթէր Պոնազանան՝ քուն ուսուցի առջ. իմանայք եւ շատի գայն ըստակն. ո՛ր ես կամէր առանց ձեր բարձրութեան հրամանի, կրկին երգմեցուցանել զիս. իւր կամաց հնազանգելու: Ես երգուցեալ եմ իրեք անգամ ի Հոսմ, սրբազան կանկրկացիոնի հնազանգել, եթէ այս բարական չէ, պատրաստ եմ հանազապ երգելու առաջի մոնսիտը նուցիտյի կամ առաջի մեր եպիսկոպոսի: Վասն այ սորիկ հանազապ գրեմ, եթէ լու էր որ ես առաջ մեռանէի քան թէ կղէմէս զայ յանոյ վարդապետն իմ մեռաւ եւ այլ: Վասն սիրոյն Քրիստոսի աէրութիւն տրէք. ժ՛՛ր առի է Ա[1] ըստակ չեմ աւեր, եւ բարական շարչարիմ ի մէջ մեր հաշոց, եթէ կամիր ձեր բարձրութիւն, զիս աշաց ձեզ: Երես ժանր լինի ինն է՛ր կու կողմանց անորդի: Վասնորոյ երես անկեալ խնդրեմ, ողորմեցէք անհարկիս այն քան ուսուցի շնորհեցէք ինն ձեռամբ յոնսիտը յոնցիտյի կամ ձեռամբ մեր եպիսկոպոսի, եթէ չի հասնիր թէ հոս մեռմ, ո՛չ կարեմ սորի գալ միշտ հրանդութիւն յունիմ: Եթէ այս երկու խնդիրս մինն հանոյ չի լինի ձեր, չեմք անէր, որ ես գեամ յույով զանէ ի գոտ մուրաւ անելով, թէ քրոջս կանտայէ օրհնեալ քահանայ եմ, ողորմութիւն շնորհեցէք, այս երկոյ առաջապ կութեանս, զորն կու հասնիր, միտն պատասխանատուութեան արժանի անելով, որք անկեալս միտիտիւնով, ուրտիտացուցէք վասն սիրոյն Քրիստոսի. ամէն:

Նաու Իչով, Թ՛՛մն Փրկչին 1686, Փետրվարի 10

Հնազանգուցուածէ

Jacobus de Gregorij քրոջականայէ՛

ձեռնադրեալ հայոց քահանայէ՛

Այս բոլորից յետոյ Յակոբ Գրիգորեանցի մասին ունենք եւս երկու վկայութիւն: Առաջինը Հաւատաստիւնի ժողովում 1690 թ. Յունուարի 23-ին

¹ Իմա՛ Հայոց վարժարանի տնտէ՛ր D. Francesco Bonese.

² Ss'u SC Armeni, vol. 3, f. 430. Լատիններէն թարգմանութիւնը տե՛ս նոյն տեղում, f. 431:

**Աղվանից կաթողիկոսության Ներքին խնդիրներն ըստ
Մատենադարանի ԺԸ դարի պարսկերեն վավերագրերի**

Աղվանից կաթողիկոսությանը և նրա հոգատակներին ժԸ դարում անհանգստացնող որոշ խնդիրներ արժարժվում են Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակներում ու շարիաթական-նոտարական ժազիրագրերում: Այդ խնդիրներից են ժԸ-ԺԹ դարերում մզկող թե՛ժ պայքարը էջմիածնի ու Աղվանից կաթողիկոսությանների միջև: Երբվանի թե՛ժի համար, նաև հակաթու կաթողիկոսների գոյությունը և շարունակարար տեղի ունեցող աթոռակոտիվները Գանձասարի ու նրանց հակաթու կաթողիկոսների միջև: Թե՛ թե՛ժների և թե՛ կաթողիկոսական աթոռի համար պայքարող կողմերից յուրաքանչյուրը շանում էր իր իրավունքները հաստատող շահական հրովարտակ ստանալ: Իսկ շահական հրովարտակի հրապարակման համար անհրաժեշտ էր ոչ միայն շահին փիշրաջ¹ վճարել, այլև ունենալ հրովարտակի հրապարակման իրավական հիմքերը: Այդ իրավական հիմքերից էին ինչպես նախորդ տիրակալների համապատասխան բովանդակության հրամանագրերը, այնպես էլ տեղի ժողովրդի ընդհանրական կամքն արտահայտող համախոսական վկայագրերը՝ կամ ժահգրները, որոնք հայկական ազդյուններում կոչվել են «մահներ», «մահաբա», «մահ սարական»²:

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ք. Կոստիկյան, Մ. Խեչո, Մատենադարանի պարսկերեն շարիաթական-նոտարական փաստաթղթերը (ԺԸ-ԺԸ դարեր), Եր., 2018, էջ 29-32:

² Ստորագրապից վերադասին տրվող Եզերները ազդյուններում առավել հաճախ նշվում են փխջաղ անվամբ: Այն զանազան ստիճանում բնակչության կողմից գնողային կամ պետական արաշտոցանկով նվերների անվան տակ հատուցվող տուրքն էր. ինչպես նաև տուրքայան պաշտոնյաների կողմից իրենց վերադասին, կամ խոջո փնդոյների կողմից՝ շահին հատուցվող Եզերը (Հ. Փախազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. I, Հովարտակներ, պրակ Ա, Եր., 1956, էջ 122): Սեֆյան շքանուն փիշրաջ էին վճարում նաև հաջող կաթողիկոսները իրենց կաթողիկոսական իրավունքների հաստատելու համար: Կաթողիկոսական փիշրաջը, որ Սեֆյան շքանուն կազմում էր 50 թուման, որպես պարտադիր Քարկ գրանցված էր Քարկաճառյաններում (Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, պրակ Գ, Եր., 2005, վավ. 65, էջ 149-152):

³ Սիմեոն Կաթողիկոսի Յիշատակարան, մասն Բ, Դիան հայոց պատմության, գիրք Ը, Թիֆլիս, 1908, էջ 175, 296; Գիլան հայոց պատմության, մտք շարք, գիրք առաջին,

Հազարի չբշարի), Հարակո և Խոզարեթ (Խծարեթ) գավառների բնակավայրերինը: Բացառությամբ ևն կազմում Արցախի լեռնային հիկ միջբնակների բնակավայրերը, որոնք նշված չեն, թեև փաստաթուղթը հաստատված է ի թիվս Արևելյան Այսրկովկասի բարձրատիճան պառնայաների, նաև այնտեղի հայ մեյրենների մի քանիսի կողմից:

Փաստաթղթի գրության իմաստը նշված չէ: Մակայն ելնելով նրանում առկա ստորագրություններից ու վավերացումներից կարելի է ենթադրել որ այն գրվել է 1720-ականների սկզբից մինչև 1725 թվականն ընկած ժամանակահատվածում: Այդ չբշարի օգտին են խոսում նրա ամբաստանը: Նախ, որ Նսայի Հասան-Ջալալանը Գանձնատարի կաթողիկոս է եղել 1701-1725 թթ., և որ մահաբար հաստատել են Գիզակի Մելիք Եզանը, Քալիք Մելիք Քամրազը, Հարանդախի Մելիք Բազրը և Չելեբերցի Մելիք Մեծ Նուր (կամ Մեչում):

Մելիք Եզանի կնիքը Մասնազարանի պարսկերեն վավերագրերում հանդիպում է սկսած 1718 թ.՝ մինչև նրա մահը 1744 թ.՝:

Հարանդախի Մելիք Շահնազարյաններից Մելիք Շահնազար Ա-ի որդի Մելիք Բազրի կամ Բազրի մասին պատմական աղբյուրներում հիշատակություն կա սկսած 1722 թվականից, իսկ մահացել է նա հաճախաբար 1730 թ.՝: Մելիք Բազրը սկզբում առավելապես հակված էր իրանական կողմի հետ համագործակցության, որի մասին փաստում են հայ մեյրենների 1724 թ. նամակները՝: Մակայն որոշ ժամանակ անց նրա գիրքորոշումը փոխվում է հօգուտ ռուսների՝: Մասնավորապես 1726 թ. Մելիք Բազրը Պետրոս Ա-ի պատվերակ եղան կարապետի միջոցով հաճատարություն էրգում է ամել Ռուսաց կայսրը՝:

1720-ականներին Գյուլիստանի մելիքն էր Մելիք Արսլը, որը մահացել է 1728 թ.՝, սակայն նրա անունը չկա այս փաստաթղթում, առկա է նրա եղբոր՝ Քամրազի անունը: Ըստ ամենայնի Մելիք Բեղլարյանների տահմիթ

1 Ք. Կոստիկյան, Ղարաբաղի հայ մելիքները Նազիր շահի իշխանության տարիներին, - ՄՄԱՆԺԺ, հոտ. XXVI, Եր. - Աստղիկ, 2007, էջ 257:

2 Ա. Մաղալյան, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Եր. - 2007, էջ, էջ 205:

3 Նույն տեղում, էջ 165, 168:

4 Армяно-русские отношения в период трети 18-го века, сборник документов, т. II, ч. II, сост. П. Арутюнян, С. А. Тер-Акопянова, Ер., 1967, с. 56, 63, 72.

5 Армяно-русские отношения в 1-ой трети 18-го века, т. II, ч. II, с. 92, 187, 250, 287, 291.

6 Ա. Մաղալյան, Եզլ. աշխ., էջ 167:

7 Նույն տեղում, էջ 87:

երկուսի՝ Վարդանաշենի և Նիգի բնակիչները ըստ 18-րդ դարի սկզբի մեծ աչլ ցարսկերեն վավերագրի մահմեդականացուցի էին համարի հարկից, կամ ինչպես իրենք են նշում «արբիշում-ն գինի» (համարի մետաքս) հարկից խուսափելու նպատակով Այդ ժամին փաստում է նրանց բնակիչները գրեթե մահմանաչ՝ ազդված Հովհաննես արքեպիսկոպոսին, իշխան Գ. Օրբելիանիին և կոնս Ի. Գուղադիշին՝, Վովերպարի գրույթյան ժամանակներում գնուես հայադավան էր նաև Քոնքուզը՝, որի բնակիչները Մ. Բարխուդարյանցի համատեմամբ իրենից 130 տարի առաջ մահմեդականորթյուն էին քնդունել:

Ներկայացվող փաստաթղթում հիշատակվող հայկական բնակավայրերից են Մ. Բարխուդարյանցի օրոք ահհայտ պատճառներով ավերված օլթված Գարբանդի Ճզրաց գավառում գտնվող Այվարիկ՝, Շաքիի Հոդի գավառում Ձաղարուրի հարևանությամբ Նշվող Բարաբը (կամ Պարդիկ), Շաքիի երեք գավառում Նշվող Նարուշան՝ և Քուլուզաղը (Պիլլու-գաղ):

Ազվանից կաթողիկոսների հաստատման հարցում ի թիվս այլ փոստարկների, թե՛ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսները և թե՛ Երանի գահակալները հաշվի էին առնում նրանց ենթակա տարածքների բնակչության, նրանց աշխարհիկ և հոգևոր տերերի կարծիքը, որն ինչպես վերը նշեցինք, արտահայտվում էր մահգար տեսակի համախոսական վկայագրերով: Արցախի, Գանձակի, Շաքիի ու Երզրվանի բազմաթիվ հայկական բնակավայրերի և նրանց հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդների առուններն են Նշվում Ազվանից կաթողիկոսներ Հովհաննեսի ու Մարգար՝ կաթողիկոսական իրավունքների հաստատման նպատակով կազմված համախոսական վկայագրերում:

Ուշագրավ են Մարգրիս Հասան-Ջալալյանի կաթողիկոսության հաստատման նպատակով 1794 թ. գրված համախոսական վկայագրի ստեղծման հանգամանքները: Ազվանից կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանի սպանությունից (1786 թ.) հետո կարճ ժամանակ անց Ղարաբաղի

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քղթ. 1ր, վավ. 1526:

² Մ. Բարխուդարյանց, Գշվ. աշխ., էջ 137:

³ Կոպն տեղում, էջ 80:

⁴ Կոպն տեղում, էջ 116:

⁵ Կոպն տեղում, էջ 121:

⁶ Կոպն տեղում, էջ 121:

⁷ Տե՛ս Ք. Կաստիկյան, Մ. Քե՛ն, Մատենադարանի սպանված շարիաթական-ճշտարական փաստաթղթերը 1818-1819 թթերի, վավերագրեր 24, 25:

իրրահմա խանի կողմից ու հայ մելիքներ Արսօյի, Մելչունի եւ Շահնազարի աշակցությամբ Ազգանից կաթողիկոս էր հաստատվել Թարաշիկ¹։

Ղարաբաղի խանը ժրածամանակ ազատ է արձակում Հովհաննեսի կրտսեր Սարգսին եւ հաստատում նրան իսազենի առաջնորդի գիրքում²։ 1791թ. Սարգիս կախկապուց ապահովության շահանշիվ Գանձասարում փախչում է Գանձակ³։

1787 թ. Հերակլ Բ-ի դեպի Ղարաբաղ կատարած անհաջող արշավաշար փն վրացիների կողմում հանդես գալուց հետո Մելիք Արսօյն ու Մելիք Մելչունը ստիպված տարազրվել էին Ղարաբաղից⁴։ Նրանք ու երանց հյուսիսկայան Հաճազ խանը ձգտում էին վերացնել Գանձակի խանության տարածքի թեմերի նույնիսկ անվանական ենթակայությունը Ղարաբաղի խանի գրածո Թարաշիկ կաթողիկոսին։

1794 թ. այս մահաբարձ գրվել է ստանալու համար Գանձակի խանի հրովարտակը Սարգիս կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքների հաստատման մասին։ Համախոսակառնում նշվում է էջմիածնի կողմից Ազգանից կաթողիկոսի հաստատման անկարելու օրոքները եւ որ այդ ժամանակ Ազգանից կաթողիկոսության ամուրջ թափուր էր. հանդամանքներ, նաև Ազգանից կաթողիկոսության ամուրջ թափուր էր. հանդամանքներ, նաև Ազգանից կաթողիկոսության լեն համապատասխանում Այդ ժամանակ Ազգանից Թարաշիկ կաթողիկոսը դեռ հինգամբ էր, մինչդեռ Գանձակ անդադրուկ էր հայ մելիքները լուրեր էին տարածում նրա մահվան մասին⁵։

1794 թ. Գանձակի խանի ու այնուց հաստատված վերահրչայ հայ մելիքների գործուն աշակցությամբ Սարգիս կախկապուսն օձվից Ազգանից կաթողիկոս⁶։ Համախոսական վկայագրում Սարգիս կաթողիկոս հաստատելու, բացի Գանձակ գաղթած Հրաբերդի մելիք Մելչունից ու Թալիշի Մելիք Արսօյից, իրենց համաձայնությունն են տվել նաև հյուսիսային Արցախի ու Արսօյից, իրենց համաձայնությունն են տվել նաև հյուսիսային Արցախի ու

¹ Մամրաման տե՛ս Լ. Մկրտումյան, Ազգանից (Գանձասար) կաթողիկոսությունը XVII-XIX դարերում, Եր., 2006, էջ 174-176. Նաև Դակոս Կարճեցի, Դիվան Հայոց պատմության, Կազմեց Վ. Ֆրիդրիանը, գիրք I, հո. Ա, Բ, Եր., 1984, էջ 220։

² Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 177։

³ Նույն տեղում, էջ 178։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Տե՛ս այն հրատարակված Ք. Կոստիկյան, Մ. Խեչո, նշվ. աշխ., վավ. 25։

⁶ Այդ շրջանում Ազգանից կաթողիկոս էր Թարաշիկ Հրաբերդի, որի մահվանամեծ Այդ Գանձակ տեղափոխված հայ մելիքներ Սարգիս կաթողիկոս հաստատելու մասին տվելու կողմ լուրեր էին տարածում (մամրաման տե՛ս Լ. Մկրտումյան, նշվ. աշխ., էջ 181-183)։

⁷ Նույն տեղում, էջ 180-181։

Գանձակի շրջանների գրեթե ողջ աշխարհիկ ու հողեւոր վերնախավը, ենթադրյալ՝ Դեոտաշենի Մելիք Սարգիսը, Գանջարասանի՝ Նախկին մելիք Մելիք Մատուրը, Քյուրաքրասանի՝ Ճահալի մելիք Մելիք Բարսեղը, Սեղազարազի կամ Ոսկանապատի Մելիք Յուսուֆը, Դեոտաշենի, Գանջարասանի, Քյուրաքրասանի և Ոսկանապատի այս մելիքները հանդիսանում են թերևս ամենամեծ ժամանակահատվածում Ա. Լալայանի սուսումնասիրության մեջ որպես Ոսկանապատ, Միրզիկ, Մաուսի և Բրաշչուր գյուղերին ախրոզ մելիքական տուն հիշատակվող Մելիք Շահնազարյանների և Քյուրաքրասանի Մելիք Մնացականի առնմերի շառավիղները¹, որոնց վերաբերող փաստագրական նյութերից են Կրաստանի Կ. Գեկեղիձձի անվան ինստիտուտի արխիվում պահպանվող Նադիր շահի երեք հրովարտակաները՝ հրապարակված Գանձակի Քուրակրասանի Մելիք Մնացականի անունով:

Ներկայացված երկու փաստաթղթերում էլ հայկական քնակավայրերը, ելվում են օտարահունչ անվանումներով՝ ձեռագրով, ինչպես օրինակ Կարազանը Հաճախան ձևով, Պայկիչ Բարսը, Ուլվարին Ուլվարի ձևով, Ղուբգաշներ Ղուբրաշի, և միաժամանակ զբանց առկայությունը փաստում է նրանց քնակչության հայկական կամ ուղղակի հայազգական լինելու մասին, թեև որոշ գծավորություն է հարուցում նրանց նույնացումը հայկական աղբյուրներում առկա տեղանունների հետ: Հայկական տեղանունները վավերացրում էրբեմն այնքան են ձեռագրով, որ գրեթե անճանաչելի են. մասնագորագեա խոզարիցը (խձարից)՝ ելվում է խոզավարց ձևով, իսկ Գանձակի Նահանգի մեջ ժտեոզ Հազախի շրջանի

¹ Ղուկաս Կարմեցիի Գանջարասանը համարում է Գանձակ քաղաքի շրջակա ճամանգ (Գեղվան Հայոց պատմություն, Սոր շարք, գիրք Ա, Ղուկաս Կարմեցի, հուն. թ. 1756-1792 թթ., Աջնասո. Վ. Գրիգորյանի, նր., 2003, էջ 241):

² Ջյուզակ-Ռասանը ելվում է Գանձակի քաղաքի մերձակայքում դեպի արևելք: Որպես հարաբնակ գյուղ այն հիշատակվում է իր Ար. Աստվածամեծի նկերգով և Օճան Տեր-Անաղիբյան քաղամարտի 1839 թ. (Մ. Կարապետյան, Հրատեսիլից Արցախ, Նո. 2004, էջ 419):

³ Ե. Լալայան, Գանձակի գավառ, Ա. Ռատոյ, Ռիֆչիս, 1901, էջ 38:

⁴ Վավերացրում խոզավարցը ելվում է Հարանի Տեո. թերևս նրան կից լինելու պատճառով, որից հետևում է, որ դա նույն խձարիցն է, որի անվանումը հայտնի է նաև Օճարից, խոզարից, խոզարից, խոզարից մեներով (Ա. Յակոբյան, Պատմա-աշխարհագրական և վիճակագրական հետազոտություններ, Վիեննա՝ Նր., 2009, էջ 103):

Ունենալար բնակավայրը, որը հայտնի է նաև Անխիփարա անվամբ¹, վաղ-
բազրում գարձել է Աղջափարա, որը «Ոսկեպար» անվան ազգագրագետ
«Անխիփարա» տարրերակի իմաստային երանգավորում ստացած ձևն է,
որակը ազելի փոքր գրամական միավոր հանդիսացող ֆուրքերեն ուտարա-
* խո - սմանբազրամա-ի ազգնցությունը, առաջին բաղադրիչ աղկախ-ն փո-
խարհել է և թուրքական «ազա» «զն» «արծաթյա գրամ» բառով և գարձել
հորեան թյուրքերի համար ազելի իմաստային անվանում²։

Այսպիսով, կարելի է ամփոփել, որ ներկայացված երկու պարսկերեն
վազերագրերը ոչ միայն անդրազանում են Ազվանից կաթողիկոսության
ներքին խնդիրներին, այլև արտացոլում են հայագիտության ու նաև
կովկասագիտության համար խիստ կարևոր իրադրություններ, բովանդա-
կում արժեքավոր տվյալներ, որոնցով լրացվում ու հարստացվում է 18-րդ
դարի Արեւելյան Այտիւղիկաւի պատմությունը՝ հայ աշխարհիկ ու հոգե-
ւոր վերնախավի, հայկական ու Հայոց Առաքելական Եկեղեցուն պատկա-
նող սեղանական բնակավայրերի և նրանց օտարահունչ անվանումների
մասին բազմաթիվ նոր տեղեկություններով։

¹ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Ռաձիշյան, Լ. Թ. Բարսեղյան, Հայաստանի ու Ռու-
սական շրջանների տեղանունների քտարան (Ռեուպոստ' ՀՀՕՏՔ), թ. 4, Ար., 1998,
էջ 174-5; Մ. Կարապետյան, Ջշվ. աշխ., էջ 438:

² Կովկաս իմաստային երանգավորումը ուղեկցվող տեղանվանական օտարաձունչ ազ-
նուարքերակների ծածկն տե՛ս Ք. Կոստիկեան, Հայոց վանքերի ու քնակավայրերի ա-
նուանումները պարսկերէն վանքագրերում. - «Հայկազուն Ռաբաթիսական Ժան-
դեւ», Ալեքսոպ, 2017 (թ. 37), էջ 131-133:

Բրդանորի մեծ կոթողի պատկերազրական շարքը

Բրդանորի մեծ կոթողը, որ Գուգարքի խմբի քառակուսի կոթողների շարքին է պատկանում, զանվում է Քրիյիսի Արվեստի պետական թանկարանում: Այն մեզ հայտնի վաղմիջնադարյան ամենաբարձր կոթողն է՝ բարձրաթյունը 8 մ: Վրացի մասնագետները այն համարում են վրացական, իսկ մենք՝ հայկական: Կոթողը պատմական Բրդանոր (վրաց.՝ Բրդանորի) բնակավայրից է՝ հարավային Կասսանի Մարնեուլիի շրջանից, որը վաղմիջնադարյան Գուգարաց նահանգի հայկական բնակավայրերից էր և պահպանել է իր պատմական անվանումը, շնայած այսօր փաստացի բնակեցված է ազրբեջանցիներով: Բրդանոր անվանումը մեկնաբանվում է որպես շրբրգ և ռորգ, և իսկապես բնակավայրը բարձրացրել է խոյ կիրճին դիմահայաց: Բրդանորի հարեանաթյամբ է գտնվում Խոստանի գյուղը, որը ի տարբերություն Խոստանի գեղան հայաբնակ է:

Առաջին անգամ կոթողի մասին տեղեկություններ է հայտնել Գարնգին Լուսնեփյանը (1944): Հետագայում կոթողը փաստագրվել է վրաց հնագետների կողմից և 20-րդ դարի 50-ական թթ. ևհռնարկված գիտարշավի արդյունքում տեղափոխվել Մանգարան, ույժմ զրգված է նրա ներքին բակում: Չնայած որ կոթողը վաղուց հայտնի է, բայց վերջինս պարմանալիս թեև զուրս է մնացել քառակուսի կոթողներին նվիրված ուսումնասիրություններից (մրայն, թերևս, թուրքիկ հիշատակվել է), որը պարմանալի է, քանի որ կոթողը ունի հարուստ պատկերաշար: Այս անտեսվածություն պատճառով կոթողի արևմտյան նիտի քանդակների խիստ վնասվածությունն է: Ուստի սա առաջին անգրազորման է կոթողի պատկերաշարին: Նաև Եղնեց, որ Բրդանորի կոթողը, ինչպես և ընդհանրապես վաղմիջնա-

1 Գ. Կ. Լուսնեփյան, Արտեր և ուսումնասիրություններ Քոզարվանի և մշակույթի պատմության, Է. Գ. Արտ-Յոց, 1944:

2 Լ. Գ. Կոնստանտինով, Խոստան (Проблема рельефа на примере одной группы древних скал степи поздней четверти V века, VI и первой половины VII века), Կնիսնս, 1972; Լ. Ա. Աջաախշինսն, Գրունսնսն սեղան ընսնթոզանսնսն սերնսն ԵՃանսն, 1998, Է. 49-50 (սո գրն, Է, Է Գր, և սնս, Էսոնսն):

գարչան կոթողները մեր կողմից թվագրում են 7-րդ դարով և այս խնդրի եզրբաժան են առանձին ուսումնասիրություններ¹:

Բրդանոսի մեծ կոթողի հարավային, արևելյան և հյուսիսային նիստերին առկա են զարդարանգակ սղզգահայաց գտտիներ՝ բաղկացած մեծ արմավանյուզի, գայլարձող արմավիկների և խաղողի որթի պատկերներից: Տարբեր զարդամտիվներով է հարդարված նաև կոթողի պատվանդանը: Աշագրություն ենք հրավիրում այն հանգամանքին, որ կոթողի այս երեք նիստերը լավ են պահպանվել, զարդարանգակները գրեթե իդեալական վիճակի են, ի տարբերություն խիստ եղծված արևմտյան կողմի, որը վհայում է միաուժնավոր միջամտության մասին և, մեր կարծիքով, տեղի է ունեցել արարական գերիշխանությունից շրջանում (եղծված օրինակներից է Գնդի կոթողը):

Ենդրս առարկա արևմտյան նիստի պատկերաշարը բաղկացած է գնկորատիվ շրջանակների մեջ առնված 13 սեպմենտներից, որոնցից 5-ը կրկին զեկորատիվ բնույթի են, իսկ 8-ը ներկայացնում են սյուժետային կամ Ֆրիգուրատիվ պատկերներ, որոնք ունեն ինքնուրույն նշանակություն, հորինվածքային և սյուժետային առումով իրար հետ կապված չեն, իսկ շրջանակների մեջ առնված լինելը նրանց հազորդում է արթապատկերային բնույթ: Գրտարկենք շարքը վերևից:

1. Առաջին զրվագի կենտրոնում ետև է՝ կողերից խաչքր շուշանածաղիկներ: Հակիրճ լինելու համար եշենք միայն, որ շուշանածաղիկը Գրտարտի սրժվոյներից է՝ և լայն կիրառում է ունեցել վաղմիջնադարյան հայկական և հարավգոպկայան քանդակում (մի շարք եկեղեցիներ, Բջինի և Կողքի կոթողները):

2. Երկրորդ սեպմենտը նույնպես զեկորատիվ է, ներկայացնում է հյուսածո զարդակներից մեկը՝ այսպես կոչված օմֆալը, որի երեք տարաանակները առկա են նույն այս արևմտյան նիստին: Այս զարդակեր քաջ հայտնի է վաղմիջնադարյան և՛ քանդակում ու եկեղեցիների հարդարանքում, և՛ նկարազարդ ձեռագրերում:

¹ Ջ. Հակոբյան, Հայկական քառակող կորողների թվագրման հարցի շուրջ, - Երիտասարդ հույ արվեստարանների գիտական առաջին մատուցրումի հյուրեր, Եր., 2005, էջ 103-108; Առլոն՝ Հայկական վաղմիջնադարյան քառակող կորողների ուսումնասիրության աղբի խնդիրները (ազգեստարանական տեսանկյուն), - ԲԱԳ, 21, Ար., 2014, էջ 341-350:

² P. Donabedian, Les metamorphoses de l'acanthe sur les chapiteaux romains du Ve au VIIe siècle, L'acanthe dans la sculpture monumentale de l'Antiquité à la Renaissance, Paris, Sorbonne, 1993, p. 147-173.

3. Երրորդ գրվագում, դասելով հորինվածքային առանձնահատկություններից, պատկերված է «Մոզերի երկրպագությունը»․ աչից Աստվածամայրը մանկան հետ, ձախից՝ նրան սուզված ձողերը։ Ի տարբերություն կանոնիկ օրինակների, այստեղ երկու ձողեր են պատկերված, որը ասկայն զարմանալի չէ, քանի որ վաղ պատկերազրական տարբերակներում այս տեսարանում հանդիպում ենք ինչպես 2, այնպես էլ 4 ձողերի։

4. Առավել վաղ պատկանված չորրորդ գրվագում հավանաբար ունենք «Քրիստոսի Մնունզը», որի մասին է հուշում Աստվածամայր կիսապառակած ֆիգուրը եւ քարանձավը պատկերող կամարիկների շարքը։ Այս հորինվածքին շատ մտա տարբերակ ունենք Սաջիսենիսի կրթողի վրա¹, Ի եկտաի ունենալով վերը ներկայացրած երկու գրվագները կարող է հարց առաջանալ ավետարանական տեսարանների պատմական հերթականության կապակցությամբ՝ «Մնունզը» արված է «Մոզերի երկրպագությունից հետո»։ Սակայն եշենք, որ նման ոչեզուծները՝ եզակի շեն միջնագարյան հուշարձաններում, մանավանդ երբ տեսարանները հանդես են գալիս որպես պատկեր-սիմվոլներ։ Եւ այս առումով ցայտուն օրինակ է Օմունի կրթողի հայտնի պատկերաշարը, որտեղ «Մնունզը» նախորդում է «Ավետման տեսարանին»²։

5. - Եորից զեկորատիվ օձֆալ է։

6. Հաջորդ գրվագում պատկերված է Ս. Զինվորը՝ հեծալ, լուսապսակով, խաչագավազանով, ոտքերի տակ վիշապօձ։ Ավանդաբար այս պատկերը նայնացնում են Ս. Գեուրգի հետ, բայց նայն հաշտությունից այն կարելի է ներկայացնել որպես Սբ. Քեոզորոս, քանի որ սուրբ զինվորների շարքում հայտնի են միևնույն անցած երկու վիշապասպան Քեոզորոսներ՝ համաձայն նրանց վարքի։ Եւ այս իմաստով կարիւրում ենք Ազիմամարի եկեղեցու քանդակների երեք Ս. Զինվորներին, որտեղ հենց Սբ. Քեոզորոսն է (կան անվան մակագրությունները) հանդես գալիս վիշապասպան³։ Կարելի էր ենք համարում եշել նաեւ, որ քառանիստ կրթողներին Սբ. Զինվորների պատկերները հայտնի են երկու պատկերազրական տարբերակներով՝ ե՛ւ հեծալ, ե՛ւ ոչ (Օմուն⁴, Խոժոռնի, Դպին)։

¹ Դ. А. Давидкишвили, Грузинские сфалы. . . ՈԱ. LXXV.

² Զ. Հակոբյան, Օմունի կրթողների պատկերների մեկնարանման հարցի շուրջ. - «Եջմիածին», 2005, № Ա, էջ 75-87:

³ Բ. Մնացականյան, Աղթամար, Եր., 1983, թկ. 48:

⁴ Զ. Հակոբյան, Օմունի կրթողների. . . էջ 79:

հենց 7-րդ դարի մի շարք զոնասորական հորինվածքներին, որ հայտնի են կենդեցիների ճակատներին (Մրեն, Զվարի):

10. Հաջորդ սեղմննաում կենդանու պատկեր է՝ արմավենու ճյուղերի խորքի վրա: Այն հիշեցնում է ձի, բայց հաշվի առնելով գնասվածությունը: կարելի է նույնացնել, օրինակ, եղջերուի կամ ցուլի հետ, ժանազանջ որ թվարկած այս եւ նմանատիպ այլ կենդանիներ բավական հաճախ են հանդիպում վաղմիջնագարջան արվեստում, հատկապես հայկական¹:

11. Սա երրորդ զեկորատիվ օձֆայն է:

12. Հաջորդը՝ «Արրահամի զոհարերությունն» է եւ այստեղ պատկերագրական եւ հորինվածքային տեսանկյունից ամեն ինչ հստակ է. Արրահամը, Իսահակը, զոհասեղանը, գառը, երկնքի ֆոնի վրա Աստծո աշը՝ «Արրահամի զոհարերությունը» հայտնի է մի շարք քառանկյ կոթողների վրա եւ շատ սիրված թեմա է եղել վաղ միջնագարում²:

13. Շարքի ավարտում է տարեմանածու հիմքի վրա բարձրացրած խաչի պատկերով՝ որպես Գողգոթայի խաչ՝ հարգարված շուշանածաղիկներով:

Տեսարանների, ինչպես նաեւ զարգատարբերի քննությունը ցույց է տալիս, որ Բրդաձորի կոթողի սրմնաքանդակները զուգահեռներ են գտնում պատմական Գուգարքի՝ այսօրվա հյուսիսային Հայաստանի եւ հարավային Արաստանի (Կվեմս Քարթլիի) մի շարք կոթողների հետ՝ այն է Գեղի, Արղվիի, Բոլնիսիի, Բրդաձորի, Կողքի, Սացխենիսիի, Գմանիսիի եւ այլն, ինչպես նաեւ վաղմիջնագարջան մի շարք կենդեցիների՝ Մրենի, Կոչի Սր. Սոսփանես, Մժիսեթի Զվարի եւ այլն: Հատկապես զարգատարբերի պատկերագրությունն ու զեկարվեստական մշակումը, ինչպես նաեւ գրանջ գասակարգումը խոսում են տարածաշրջանում գեղարվեստական ընդհանուր ավանդույթի առկայության, ինչպես նաեւ քանդակագործական ընդհանուր արվեստանոցների գործունեության մասին: Հղանցիկ անդրադառնալով միայն երկու տառնմահատիկություններին՝ Մեկը այսպես կոչված Վուլուխագարգն է, որն ունի անտիկ ակունքներ եւ հայտնի է

¹ Բ. Ասաբեկյան, Հայկական արտակրթագրականները 4-7դդ. Սր., 1949, նկ. 72-73:

² Գ. Գեֆգորյան, Հարստուանի վաղ միջնագարջան քառանկյ կոթողները, Սր., 2012, էջ 56-57:

³ 3. A. Асютян, Столы Армянши и Грузии. К вопросу о культурной общности в раннехристианский период, - ВОН, 2010, № 1-2 (627-628), с. 403-418; Z. Hakobyan, Les stèles d'Arménie et de Georgie : retour à la question de l'atelier de sculpture de Gougarene (Gougark), - REArm, Paris, 2014-2015, vol. 36, p. 131-146.

մի շարք կոթողների՝ Բուխիսի, Գսեզ, Գմանիսի, ինչպես նաև Օձուսի եկեղեցու քանդակներից մեկի շրջանակին, բոլորն էլ պատմական Գուգարքից: Հաշտրզը խազոզի պատկերն է, որը Բրզգանորի մեծ կոթողի վրա ունի ինքնատիպ լուծում. տերեւները հասնաւ իսկ սցիւլպտները կոնի ձևով սրված: Նման լուծում կարելի է տեսնել Մծխեթի Ջգարի եւ Կոշի Ար. Ստեփանոս եկեղեցիների վրա¹, ինչպես նաև Կոզդի կոթողի վրա: Հասնակաշտփան է, որ կոթողների եւ 7-րդ դարի եկեղեցիների հարդարանքում հանդիպող խազոզի պատկերները ձևավորում են մի քանի խումբ եւ Բրզգանորի սրիկակը գրանցից մեկն է, որը սերում է ընդհանուր նախատիպից:

Մեր կողմից նշված այս առանձնահատուկությունները գտլիս են կրկին անգամ հաստատելու մաս 20 տարի առաջ Նիկոյ Քիերիի կողմից առաջ քաշած այն տեսակետը, որ պատմական Գուգարքի տարածքում առկա էր ընդհանուր մշակութային միջավայր եւ գործում էին ընդհանուր քանդակագործական գոյրոցներ²: Այս տեսակետը ժամանակի տեսակետից էր հույսահան զրոսական միջավայրում, իսկ վրացի մասնագետները այն խիստ ընենդատույն են ենթադրել:

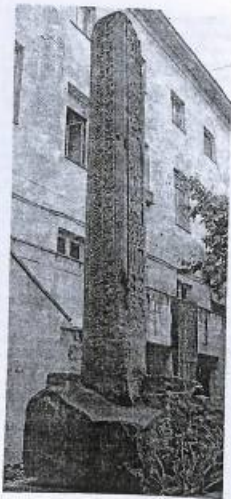
Բրզգանորի մեծ կոթողի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ունի մի շարք ընդհանրություններ վաղմիջնադարյան Հուլաստանի եւ Կրաստանի տարածքում գտնված թե՛ կոթողների, թե՛ եկեղեցիների քանդակային հարդարանքի հետ եւ միայն գրանց համայնք ուսումնասիրութունը կարող է պատասխանել այս հուշարձանների հետ առնչվող մի շարք բարդ հարցադրումներին:

Եկարների ցանկ

1. Բրզգանորի մեծ կոթողը, հս.-արմ. կողմ (լուս.՝ Պ. Տանապետյանի)
2. Բրզգանորի մեծ կոթողը, արմ. կողմ (լուս.՝ Պ. Տանապետյանի)
3. Բրզգանորի մեծ կոթողը, արմ. կողմ, Արքանամի զոհարհրությունը, Գրվազ (լուս.՝ Պ. Տանապետյանի)
4. Բրզգանորի մեծ կոթողը, արմ. կողմ, գեկորատիվ օձֆայ (լուս.՝ Պ. Տանապետյանի)

¹ А. Ю. Казаков, Архитектура стран Закавказья VII в.: фортропосные и религиозные сооружения, т. 3, Москва, 2012, ил. 2123.

² N. Thierry, Essai de Définition d'un Atelier de sculpture du Haut Moyen-Age en Gogérites, Revue des Etudes Géorgiennes et Caucasiennes (REGC), 1985, vol. 1, p. 190-192.

бф. 1

бф. 2

Նկ. 3

Նկ. 4

Նորահայտ բուրվառ Անիից

«Նառ ունիմ հեղեկե,
Բուրվառ ունիմ քոցեղեկե,
Ամեն րեզն է լսսեղեկե»¹:

Արարողական սպասքի ուշագրավ նմուշներից են պատկերաքանդակ բուրվառներն ու խնկամանները՝ պատրաստված ձուլման եղանակով, հատուկ կազապարներում, Թուկարժեք մետաղներից (սուկի՝ բուրառն ի մաքուր ոսկույ ի ձեռին իւրում, արծաթ, բրոնզ՝ արտրուսոսացն պղնձեայ)՝ հարգարված Քրիստոսի վարքի զրվագապատումներով:

Խնկարկման անոթները Հայաստանում գործածական են եղել տակավին վաղնջական ժամանակներում, Մեծամոր (Ք. ա. երկրորդ հազարամյակի վերջ), Քելշերախի (Կարճիր բլուր, Բիաջնական ժամանակաշրջան) մառաններից մեկում, կալի զոհասեղանի մոտ, օրարտական աստվածների արձանիկների հարեանառությամբ զրված են եղել խնկարկման սկահատիպ անոթները²:

Քրիստոսնեռթյունը մի շարք ավանդույթների և սովորույթների հետ միաժամանակ ժառանգեց և բուրավառ յուզերի, խեժերի ու անուշաոհոս բույսերի ծխարկումը կամ խնկարկումը: Այդ նպատակով սղասագործում էին մարեժա, կնդրուկ, հալվե և մուշկ՝: Վերջիններս կոչվում էին անուշխունկ և ծխարկվում էին հատուկ անոթներում սզկնոթ սրբոյ պատարագին զունակ բուրման անուշ խղնկինե³:

Հայոց մեջ իբրև խնկարկման անոթներ օգտագործում էին բուրվառներն ու խնկամանները (կամ խնկանոց), որոնք մի առանձին շուք էին հազորգում արթազան արարողություններին:

¹ Մ. Արեղյան, Երկեր, հտ. Է, եր., 1975, էջ 36:

² Համբարսում Հիմ և Նոր կտակաբանաց, Աջի. Քաղ. Վոյ, Աստուածատրութեան Արուակերցոյ թիարանութեմէ Սրբոց Ծակոթեանց, Երուսաղէմ, 1895, էջ 305:

³ Moutonnet Z, La nécropole, vol. 1, Les tombes du bronze moyen et récent, Les tombes du bronze moyen et récent, par E. Khanaatian, Paris, 1995, p. 43, fig. 16; Ե. Ե. Թորոսեան, Կարաթ Երբ, տ. 1, Եր., 1992, с. 23, рис. 8, с. 34, рис. 17:

⁴ ՆՐՀԼ, հտ. 2, եր., 1981, էջ 4, 500:

⁵ Ներսես Ծնորձալի, Ողջ Աղետիւ, եր., 1963, էջ 77:

եկեղարկման նպատակը ոչ միայն եկեղեցիներին, աանարներին, սր սե-
զաններին, խորաններին եւ եկեղեցական սպասքի օծումն էր մեռանով (սր
իշն օծութեան ի գրոշմէն զմկրտեալս. յօժանել զքահանայս եւ զսր սե-
զանն եւ զսր սպասս ... օծանելն զքարինս ասուծացօքն մեռանալ)՝, այլեւ
օգի հեղուան ու մաքրուել խնկի անուշահոտ բույրմունքով:

Եկեղարկման անոթները կիսազնգածնէ իրանով՝ «հրօ ընդունարան»¹
փոքր թասեր են, նստած քարէն սուր-պատմանդանի վրա, որը մեր ժառան-
գադրութեան մեջ հայտնի է «կառույց» անունով²:

Շուրթի հատվածում «հրօ ընդունարան» ավարտվում է զարդադեզ
մաշակենագոտիով շուրթով, որի վրա տեղադրված են երեքական զեկո-
րասիվ ելուստածնէ եւ խկական ունկեր: Ունկերից յարտարանշուրթ «կախ
ուներ մէկական անբառնախի»՝ կամ շղթա: Շղթաներն ազույզվում էին վե-
րին ազույցին կամ կափարիչին. ոչուշտն կամ վերին ազույցն, որոյ վերնէ
կտր որմարանիքն ի վերին ծայրին»³: կափարիչն ուներ փոքրիկ բունկ՝
«Ըմբանիչ»՝ ձեռքում պահելու համար:

Հաշոց եկեղեցական կանոնակարգի համաձայն՝ բուրվատ պահելու եւ
խկարկելու իրավունքը վերապահված էր սարկավաղներին. «նախ սար-
կաւազքն ունիցին զկենտարանն եւ զբուրվատն ... առնօ գրուրվատն եւ
իխքին խկարկել շուրթ զարքով սեղանովն»⁴:

Հատուկ մտերի, սրբազան արարօգութեաններին ժամանակ, բուրվատ
պահել եւ խկարկել կարող էին նաեւ եպիսկոպոսներն ու քահանաները.
«Ու առեալ խունկ ի ձեռս քահանային, ինքն առնեմիք կալով ունելով
զբուրվատն. եւ նա առեալ մատուցանել խկելով ... եւ զնէ խունկ խաշա-
զներէ երիցս անգամ երկրպագեալ, եւ ապա արկանէ շուրթ սեղանովն հա-
րատեալարար եւ խնկէ ամենայն բազմութեան ժողովրդեան վերտին զառ-
նայ շխորանն սուրբ, զարձեալ արկանէ սեղանոյն, եւ ապա գրուրվատն ի
սարկաւազեալ»⁵:

¹ ՎՌՀԼ, հտ. 2, էջ 252:

² Վարդան Հազունի, Պատմութիւն Ռիմ Յայ տարազին, Վենետիկ, 1923, էջ 344:

³ Մաղաքիա Արքեպ. Օրփանեան, Մշական բնագրան, Ամսօխիա, 1956, էջ 92, 98:

⁴ Յովնանու Իմաստասիրի Ամննցոյ Մատենադարան, Վենետիկ, 1833, էջ 141:
Արարչան պատմութեամբ Հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 98:

⁵ Վ. Հազունի, նշվ. աշխ., էջ 354-355:

⁶ Սրբոյն Կերեսի Համբրոնագոյ Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցոյ եւ մեկու-
թիւն խորհրդոյ պատարագին, Վենետիկ, 1847, էջ 92:

⁷ Աճօ, էջ 197-198:

Անբնիտ խեղճանքների հայաստանյան համալսարանի հոգևորականությանը բարձրագույն (անձ վերջում, տախտ. I), որը Մայր Աթոռին նվիրաբերել է լիբանանցի մի հայ: Նվիրատուի համաստեմամբ՝ բուրժուան ունի անխափան ծագում, գտնված է քաղաքի ավերակներում:

Այն աշմ ջուրացրվում է Մայր Աթոռ Ս. էջմիածին վանքի թանգարանում: Բուրժուան խաթարված է, պահպանված չեն ունեկրից երկուսը եւ իրանի նշանակալի մի հատված, որի արդյունքում հասակ եւ որոշակի շնն զրվագնեկրից մի քանիսը:

Բուրժուան ունի կիսազնգածն իրան, ժողովանազարդ շուրթ, վարդակավոր հորինվածք՝ նստած բարձր սուգ-հենակի վրա, հատակին ութ թերթանի վարդակ: Շուրթը եզերող ժողովան հարգարված է փորագրված ձվածիր շրջանակներով ու զծիկազարդերով, որոնք իրենց նմանակը չունեն նմանորինակ բուրժուանների հարգարանքում: Զափերն են. բարձր՝ 8,5 սմ, բերանի տր.՝ 9,5 սմ, նստուկի տր.՝ 4,6 սմ, իրանի շրջանագիծը՝ 31 սմ:

Իրանը հարգարող ավետարանական պատումներն են. Մնուեղը, Մկրտությունը, Խաչելությունը, էջը (խաչից իջնցնելը) եւ Քաղզումը, տրոպեոս եւ յառաջն ասացաք, զոր գուշակեցին մեզ մարգարեքն գծեաննն ասեմ եւ զմկրտելն, զարշարենն, զխաչելութիւնն, զՔաղզումն, զյարութիւն, զհամբառնաւ յերկինս ... Ենտային իտում է նրա ծննդյան մասին, Երեմիան՝ մարգկանց մեջ շրջելու, Դավիթը՝ շարշարանքների եւ թաղման, Եզեկիելն ու Ուզնեն՝ Հարություն, - գրում է է. Գ. սկզբներին Կրթանես Քերթազը իր «Մաղազ պատկերամատենից» թղթում: Նշանակում է՝ հայկական միջովայր գեոուս եւ զարում ծանոթ է եզել Քրիստոսի վարքագրությունը եւ գրանց պատկերագրական զրվագապատումներին:

Ասավել ցայտուն եւ որոշակի են Խաչելություն, էջը եւ Քաղզման անսարանները: Խաչափայտին խաչված Քրիստոսն է, զլիխն՝ լուսապսակ, աշ եւ լախ կողմերում՝ նրա հեա խաչված ավազակների գլուխները, թեկերի տակ՝ Տիրամայրն ու Հովհաննես Ավետարանիչը:

Քրիստոսը թիւ երկարավուն, լիքը գեմքով է, ժորուսով: Աչքերը բաց են, մի փոքր թեքություն ուզողված գեոյի մայրը՝ նշան կրած ցավի ու տանջանքների, ինչոր շափով հաղորդակ շրջապատին ու իրողությունը: Հագուստը երկար է, մինչեւ ուղբները: Գրծքին կրում է Ազամի գլուխը. անգամն իւր բուր սերեղեան համար աղբիւր մեղաց եւ մահուս, որը մաքրա-

1 Ե. Մկերցյան, Կրթանես Քերթազը եւ պատկերամաթոսությունը, «Մաղազ պատկերամատեն», - Էջմիածին, 1970, Զ-Է, էջ 92, 94:

(Պրիվատ թանգարան, ի. Վուլֆի մասնագորհ համարածո), Լոնդոն (Քրիտանական թանգարան), Կահիրե (Ալտաական Ազգային թանգարան), Զրանսիա (Փարիզ, Լուվր), Մանկա-Պետերբուրգ (Էրմիտաժ), Քյոլնիս (Արժեատի թանգարան) եւ այլուր¹: Վերանշուր թանգարաններում հանգրվանող խնկամանները բարձր եւ բրնձաձուլը են, պատրաստված հատուկ կաղապարներում: Ունեն նույն հորինվածքը եւ կրում են Քրիստոսի վարքը պատկերող նույն զրվագները, որը եւ մեծ հետաքրքրություն է հարուցել մասնագետների շրջանում՝ սկսած ժՊ դ. վերջերից: Դրանց սուսումնասիրությամբ զբաղվել են այնպիսի ճանաչված արժեստաբաններ ու գիտնականներ, ինչպիսիք են՝ Օ. Պելլան, Օ. Վուլֆը, Գ. դը ժերֆանիսե, Վ. էյրենսը, Ն. Պ. Կոնդակովը, Ի. Ի. Տայտուլը, Օ. Դալտանը, Լեկլերկը, Մարի Կրամերը, Կոմսուհի Ուլարսովան, Ճեզանում՝ Գ. Լոֆսեֆյանը, Բ. Աուրելյանը, Հ. Քյուրդյանը, Վ. Արբահանյանը եւ ուրիշներ²: Ոսումնասիրողների մի մասը (Օ. Պելլա, Օ. Վուլֆ, Օ. Դալտան, Գ. Լոֆսեֆյան, Հ. Քյուրդյան) հայտնում են այն կարծիքը, թե բարձրաններն իրենց պատկերագրական համակարգով, մշակման կերպով պատկանում են ասորա-պարսկական դպրոցին եւ թվագրվում են 2-է դդ.: Վերջինիս համար կոչված է հանդիսացել վաղ թրիտանեական պատկերագրության ասորա-պարսկական թեի մշակված հատուկ սեի ընդհանրությունը պատկերագրագաշարերի հետ, համաձայն որի Քրիստոսի վարքը պատկերվում էր հետեւյալ կանոնականացված ձևով.

Անտուս, երկու տեսարանով. մախ կողմում Մարիամն է, զիմացը՝ Աբարի պատգամարկը: Երկրորդ տեսարանը Մարիամի այցն է Եդիսարեթին:

Մեռնող. վաղ թրիտանեական պատկերագրությունը մշակել է մեռնողան տեսարանում Տրյամոր Դիրքի երկու տարբերակ³: Մեռնողան երկրորդ տեսարանը Երկրպագությունն է:

Մկրտություն, Կաշիություն, Քրիստանեական մշակույթում Քրիստոսի վարքի պատկերագրության վաղ շրջանում մշակվել է իտալիության պատկերագրման երկու ուն Առաջինը Մոնցայի յուղաշերտին է: Դրանք կա-

¹ Ն. Պ. Լակոբյան, Ի. Պ. Դաթիսյան, Հ. Ա. Մելքոնյան, Միջնադարյան Հայաստանի խնկամանները, - ԲԵՀ (Քաղաքական գիտություններ), № 1, Եր., 1988, էջ 117:

² Ն. Պ. Լակոբյան, Ա. Ա. Փալանդաջյան, Հ. Ա. Մելքոնյան, Նորինացու բարձրաներ Քրիստոսի վաղ պատկերագրությանը, - Անտիմադալնական Հայաստան, էջ 671-672:

³ Ն. Պ. Լակոբյան, Ի. Պ. Դաթիսյան, Հ. Ա. Մելքոնյան, Միջնադարյան Հայաստանի խնկամանները, էջ 117:

պարհ զնպածե իրանով, կարճ վզով անոթներ են՝ տարված Նրուսազեմից: Պահվում են Մոնցայի թանգարանում: Վերաբերում են 2 դ. կեսերին¹: Համաձայն չուզաշշերի պատկերագրության՝ խաչ, վերին թևի կենտրոնում Քրիստոսի կիսանդրին, զիսին խաչապատկեր լուսապտեղ, աչ եւ ձախ կողմերում մարգիտյին մեկական զլուխ:

Սրկրորգ, առաջել տիրապետող սճը Ավետարականն է², որտեղ Քրիստոսը պատկերվում է փայտին խաչված, բաց այբերով, հանդիստ զեմքով, առանց ցավի արտահայտության, անհագորգ շքապատին: Քրիստոսի աչ եւ ձախ կողմերում նրա հետ խաչված ավազակների գլուխներն են. սեւ նրա հետ խաչեցին երկու ավազակների: Մեկը նրա աչում եւ մյուսը՝ ձախումս³:

Հաջորդ գրվազներն են. էջքը, Թազումք, Հարությունը եւ Համբարձումը: Բացառիկ զեպքերում՝ կոնկրետ հայաստանյան օրինակներում, հանդիպում են Մուսքը Նրուսազեմ, Գժժրքի ավերակման, Հարության եւ Համբարձման տեսարանները⁴:

Օտառ Պելկան բուրվառներից մի քանիսի թվագրության համար առաջարկում է Հ դարը՝ նկատի ունենալով, որ ժամերգության մեջ գրանց գործածությունն սկսվել է ավելի ուշ⁵:

Մարի Կրամերը Գլուսերից (Սպիտակ վանք, Եգիպտոս, Կահիրեի Ղպտակի Ազգային թանգարան) գտնված բուրվառը նկատի ունենալով՝ մյուս բուրվառները նու թվագրում է ժՐ դարով: Էստեմի եւ Տյուրիսի կապալոցներում Կահիրեի թանգարանները թվագրված են Թ դ., իսկ փարիզյան զուգահեռները՝ ժԳ դ.⁶: Թվագրումը չի հիմնավորվում:

Ինչ վերաբերում է թանգարանների ծագման կենտրոններին, ուսումնասիրողների մի մասն ընդունում է գրանց տարա-պաղեստինյան ծագումը, մյուս մասը տեսնում արեւմտա-ուսմանական աղբյուրներ եւ առաջարկում ենր կենտրոնները եսիանեովը Ավանթիայից հայտնի օրինակները թվա-

¹ H. P. Kossakos, *История древнего Востока*, т. 1, С. 16, 1914, с. 202.

² Գ. Յովսեփյան, Հատուց թատի Ամենափրկիչը եւ Շոքանուն յուշարձանները Քաղաքապետի մեջ, Սրուսազեմ, 1937, էջ 40:

³ Նոր կուսակարան, Չորս Ամստարամներ եւ Գործը Առաջնից. Վաղարշապատ - Ա. Էջմիածին, 1960, էջ 170:

⁴ Ն. Գ. Հակոբյան, Ի. Գ. Ղարիբյան, Հ. Ա. Մալքոնյան, Միջնադարյան Հայաստանի թանգարանները, էջ 111-116, ԳԿ. 1-24:

⁵ O. Peletz, *Ein Syro-Palästinische Rückergefäße*, *Mitteilungen aus dem Germanischen Nationalmuseum*, Nürnberg, 1906, S. 85-92.

⁶ Viktor H. Elbern, *Zur Morphologie der Bronzen*, S. 449.

գրում է Ք-ՃԳ զգ., նկատի ունենալով հին հեղինակների նկարագրություններն ու մանրանկարչական համադրումները, գրանք համարելով բյուզանդական և շատինական¹: Ուսումնասիրողները բոլորը համակարծիք են մի հարցում. խնկամանները զուտ քրիստոսեական աշխարհի արգասիք են²:

Մեղանում առաջին անգամ գրանց ոչ գրանկ լինելու և ուշ ժամանակների պատկանելու իրողությունը առաջ է քաշել ակադ. Բ. Առաքելյանը, որին հետագայում հետեւել են Վ. Զաչեակյան, Ն. Հակոբջանը, Ա. Քալանթարյանը, Ի. Ղարիբյանը, Հ. Մելքոնյանը և ուրիշներ³ նրանք սրտչակի նշգրտումներ են կատարել վերոհիշյալ անոթների պատկերագրության և թվագրության հարցում: Հայաստանում գտնված բուրժուաներն ու խնկամանները՝ շուրջ երկու տասնյակ, թվագրվում են Ք-ՃԳ զգ.: Թվագրության համար բնորոշիչ են անոթների պատրաստման կերպը, ակնհայտական նախնանքն ու հարգաբարտարբերը, պատկերագրական նորույթները, համասեանական վերլուծությունը զարգացած միջնադարյան հուշակոթողների, հորինվածքի (ձևաբանական) զուգահեռներն ու համադրելիությունը խնցնդորձական մշակույթի բազում նմուշների հետ, որոնք զանգվածաբար հանդես են գալիս ժԱ-ՃԳ զգ.⁴:

Այս անկողի հանգիստ, այլ մտտեցում է հանգես բերել Ալվիդա Միրզոյանը, զննուցում կարգալով Անիի՝ մայրաքաղաք հույակման 1000-ամյակին նվիրված համաժողովում, ժամոթ լինելով վերջ նշված աշխատություններին⁵: Հայաստանում գտնված և շրջանառության մեջ գրված խնկարկման անոթները նա համարում է ոչ հայկական, բերված Միրիայից, և թվագրում է Ե-Ն զգ.: Կարծում ենք, որ Ա. Միրզոյանը չի տիրապետում հայաստանյան խնկանոթների հայտնաբերման վայրերի ժամանակագրական սանցզակին, քանզի գրանք բոլորը գտնվել են Հայաստանի տարածքում և այնպիսի հուշարձաններում (Աղթամար, Անի, Մարմաշեն, Եզեցնաձոր,

¹ Материалы по археологии Кавказа, Вып. X, Москва, 1904, с. 145-146.

² Viktor H. Elbern, ցվ. աշխ., էջ 450:

³ Բ. Ն. Առաքելյան, Քննարկներն և արձանագրողը Հայաստանում IX-XIII դդ., Թո. 2, Եր., 1958; Բ. Մ. Զաչեակյան, К вопросу о датировке некоторых типов сарматских кувалтовых предметов, = ПС, Вып. 23, Ленинград, 1971, с. 86; Ն. Գ. Հակոբյան, Միջնադարյան Հայաստանի զննարկնաբանական միտողը IX-XIII, Եր., 1981, էջ 41-42; Ն. Գ. Հակոբյան, Ի. Գ. Ղարիբյան, Հ. Ա. Մելքոնյան, ցվ. աշխ., էջ 118; Ն. Գ. Հակոբյան, Ա. Ա. Քալանթարյան, Հ. Ա. Մելքոնյան, Նորամարտ չարվաններ ..., էջ 676:

⁴ Ն. Գ. Հակոբյան, Ի. Գ. Ղարիբյան, Հ. Ա. Մելքոնյան, ցվ. աշխ., էջ 118:

⁵ A. Mirzoyan, Datation et localisation des encochenes Bronze conservee dans les collections Armeniens, - REArm., N. S., vol. 25 (302), Paris, 1992, p. 609.

Սյունիք՝ Կապան, Արցախ, Ջրվշտիկ կամ Շզիշե Առաքելոց վանք, Գան-
 լասար), որոնք ունեն ժամանակագրական այլ պատկանելիություն եւ չեն
 տեղավորվում Ե-է ԳԳ. ժամանակագրական սանդղակում:

Համադրելի զուգահեռներով, կերտվածքի մանրամասներով՝ բննարկ-
 վող բուրվածք կարելի է թվագրել ԺԳ Գ. վերջերով, երբ Անիի այրում էր
 բազալտական, տևտեսական, քաղաքային եւ ժշակութային կյանքի տեկու-
 ժային ժամանակաշրջան՝ պայմանավորված ներքին ու արտաքին մի շարք
 կործանարար գործոններով, որոնք չէին կարող անմիջական ազդեցու-
 թյուն չունենայ արհեստագործության եւ կիրառական արվեստի հետագա
 զարգացման վրա՝ արգելակելով գրանց առաջընթացը:

Սիրարքի Տեր-Ներսեսյանց մի ասիթով անդրադառնալով Անիից գտն-
 ված բուրվածքներին՝ գրում է, որ «Թեև գրանք կատարման ձևարգակով
 կապիտ են, ոչ չքեղ, բայց մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում:
 Դրանք պահպանված եզակի օրինակներ են, որոնց վրա ամենայն մանրա-
 մասնությամբ պատկերված են տարբեր զրվագներ թրխառսի կյանքից»:

Տախտ. 1

1 S. Der-Nersessian, The Armenians, London, 1969, p. 135.

**Մատենադարանի պարսկալեզու վավերագրերը որպես էջմիածնի վա-
նական հողատիրության պատմության ուսումնասիրման սկզբնաղբյուր**

17-18-րդ դարերում հայկական պետականության բացակայության պայմաններում էջմիածնի կաթողիկոսությունը կարևոր դերակատարում ուներ հայության ոչ միայն հոգևոր այլ նաև քաղաքական կյանքում: Հա-
յոց կաթողիկոսներն իրենց ակտիվ գործունեության համար ունեին նաև որոշակի տնտեսական հենարան: Լինելով ստաբ տիրապետության ներքո՝ էջմիածնի կաթողիկոսները հարկադրված էին պայքարել վանական կա-
վածքները և զբանջ նկատմամբ իրենց իրավունքները պաշտպանելու համար, քանի որ մահմեդական տիրակալները պարբերաբար փորձում էին խլել դրանք, անտրինակա հարկեր պահանջում էջմիածնի վանքից: Հայոց կաթողիկոսներն իրենց իրավունքները պաշտպանելու համար պարբերաբար խնդրագրերով դիմում էին իրանի շահներին և Նրեանի խաներին, որոնց համապատասխան հրամանագրերով հաստատում էին էջմիածնի վանքի իրավունքները կալվածքների նկատմամբ և սահմանում հարկային արտոնությունները: Այդ պարսկալեզու հրամանագրերը կարե-
ւոր սկզբնաղբյուրներ են, որոնց սուսումնասիրման շնորհիվ հնարավոր է լինում առավել մանրամասն պարզել, թե էջմիածնի վանքը երբ, ինչպես և ինչ կալվածքներ է ձեռք բերել, մահմեդական տիրակալները տարբեր ժա-
մանակներում ինչպիսի հարկային քաղաքականություն են վարել էջմի-
ածնի նկատմամբ:

Վավերագրերից մեկը 1431 թ.-ին Գրիգոր Մակվեցու կողմից էջմիածնի վանքին յոթ գյուղ նվիրելու վերաբերյալ է: Նրեանի Ամիր-Պաևա խանի (1605-1625 թթ.) հրամանագրերից տեղեկանում ենք, որ 17-րդ դարում այդ գյուղերից Վազարշապատը որոշ ժամանակ պատկանել է մահմեդական տիրակալներին: 1749 թ.-ին Իրրահիմ շահը Վազար Ա Ջահեցի կաթողի-
կոսին (1737-1751 թթ.) ծանուցում է, որ էջմիածնի վանքին պատկանող յոթ գյուղերի կապտեցությանը Նրեանի իշխանություններին կարգա-
գրվել է նրան նեղություն չլսատնառել: Հրամանագրի հակառակ կողմում հայերեն մեկնաբանության մասում, նշվում են այդ գյուղերի անունները՝ Վազարշապատ, Օշական, Ծռակահող և Մաստարա: Կարճ ժամանակ անց էջմիածնի վանքից խլվում են այս գյուղերից երեքը և Սիմեոն Նրե-
անցու կաթողիկոս գառնալու պահին միայն Վազարշապատն էր պատ-

կանում վանքին: Միմեծ Երեւանցին ով կարևոր գերակատարում աներ Երեւանի Հուսեյն Ալի խանի (1759-1783 թթ). եւ զրայ Լեռակի արքայի հա-
ժարեութիւններում, կարողանում է ժամանակի ընթացքում վերագործ-
նել նախկինում վանքին պատկանող գյուղերից մի քանիսը:

1763 թ.-ին կաթողիկոսը Գրիգոր Մակվինցու սեփականացրով հաստա-
ցելով, որ Մուղնի գյուղը պատկանում է վանքին, եւ է ստանում այն: Մի-
մեծ Երեւանցին փորձում է վանքին վերադարձնել նաեւ Տուսկանոց
գյուղը: Եւ կարողանում է 1768 թ.-ին Հուսեյն Ալի խանից վերցնել Տուսկ-
անի տնօրինութեան տակ: Հուսեյն Ալի խանն իրեն պատկանող Քյուլիս-
ա գյուղը տալիս է էլձիթաձնին, փոխարենը եւ ստանում Տուսկանոցի
վանքին անցած հողատարածքները եւ ամբողջովին ախրում գյուղին:

Ինչպես արդեն նշվեց ժամեղական տիրակալների պարոկայեզու վա-
կերագրերը կարևոր սկզբնաղբյուր են ետեւ վանքապատկան գյուղերից
գանձվող հարկերի ձեւն ուսումնասիրելու առումով: Նաչիր շահը 1735 թ.-
ի հրամանագրով էլձիթաձնի վանքին ազատում է բոլոր անասկի հարկն-
երից, իսկ Երեւանի խանութիւնում գտնվող տասնչորս վանքերի համար
բոլոր անասկի հարկերի եւ շրջայնի փոխարենն Լեւոնգալում բոլոր հարկերի
10 թափով: 1748 թ.-ին Իրրահիմ շահի հրաման-
ագրով Վաղարշապատի մութավաչչիհաթը հատկացվում է վանքի սպա-
նազօրներին, որով այգիները, շրազացիները, զինգիրը, միթհանները,
քրքրաններ, բազնիքները խանութները մազաշի (այծեր, չորիներ ու աճա-
նակ պահելու համար գանձվող հարկ) եւ մարաթի (արտադարձրից օգտ-
վելու ու ոչխար եւ այծ պահելու համար գանձվող հարկ) կանխիկ գումար-
ով ու բնամթերքով վնարվող հարկերից մուսաֆ են լինում (ազատվում
են): Մեզ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ է նաեւ Ազատ խանի 1752 թ.-ի
հրամանագիրը, որով վերջինս Երեւանի իշխանութիւններին կորզագրում
է Վաղարշապատ գյուղի բնակիչներին ազատված համարել մի շարք հար-
կատեսակներից՝ պարտադիր աշխատանքներից, արտակարգ իրավիճակ-
ներում գանձվող հարկից եւ մալից, որը որպէս սեփականութեան եւ զվա-
վոր եկամտահարկ, գանձվում էր ամեն անասկի եկամտարեք օրյնկա-

1 Կշիռ միավոր: Մեկ խորվարը հավասար էր մոտ 288 կգ-ի:

ներից՝ բնամթերքով եւ կանխիկ գրամով: Երեւանի Հասան Ալի խանը 1755
թ. ին հրամանագիր է արձակում ի պատասխան Ալեքսանդր կաթագիկոսի
խնդրագրի եւ Երեւանի խանութիան տասնյոթ վանքերն ազատում է 17
թափրիդի թուման 5000 դրնար հարկից: Հարկ ենք համարում նշել, որ էլ
միածինը վերսնշյալ հարկը վճարում էր ոչ վակֆային տիրույթներին:
Դրանք հարկերից մուաֆ էին լինում մասնակի: Աս մուաֆության այն տե-
սակն էր, որի մասնակի քահրան մասնակի էր ապահարկ: Հարկի շաֆը
որոշվում էր սերմանելիքի որոշակի քանակի շրջանակում, այսինքն շա-
քանելու դեպքում ավելորդից պետք է հնդորդ վճարելին: Իսկ էշմիածնի
վանքը, բացի Գրիգոր Մակվեցու կողմից որպես վակֆ ստացած յոթ գյու-
ղերից, այլ կալվածքներ եւս ունեւր, որոնցից մուլք էր վերցնում, սակայն
որոնք վակֆ չէին եւ ենթակա էին օտարման:

Деятельность международных террористических организаций в Азербайджане

Международный терроризм – очень сложное и многоплановое явление, которое часто становится очень существенным фактором в возникновении и разрешении различных конфликтов от межнациональных до междугородных. Исключением не составила и конфликт вокруг проблемы Нагорного Карабаха. Баку после событий 11 сентября 2001 года (атака исламских террористов из “Аль-Кады” на Нью-Йорк, Вашингтон и Пенсильванию) официально пытался втянуть в контекст борьбы с международным терроризмом проблему Нагорного Карабаха. Руководство Азербайджана по этому поводу апеллировало к НАТО и США, чтобы те провели антитеррористическую операцию по аналогии с афганской, косовской и боснийской в Нагорном Карабахе. Однако, очень скоро последовала резкая реакция администрации США. Американский сопредседатель Минской группы ОБСЕ посол Рудольф Перин заявил: «США очень четко классифицирует понятие “терроризм”, и тем, кто использует этот термин в политических целях не удастся ввести нас в заблуждение¹. Однако факты свидетельствуют об обратном. Если официальная Баку огульно называет Нагорный Карабах «полотом терроризма» и не предоставляет мало-мальски соответствующих действительности доказательств, то о сотрудничестве Азербайджанской Республики со многими террористическими организациями есть много свидетельств. Так, по данным Washington Profile: “Аль-Кады” начинала действовать на территории СССР в конце 1980-х годов, когда она основала свой офис в Баку и начала оказывать поддержку азербайджанским мусульманам в их войне против христианской Армении за контроль над Нагорным Карабахом².

Весной 1992 г. из радикальных членов Народного фронта Азербайджана (НФА) была создана партия “Воз гура” (“Серые волки”). Члены партии считали себя филиалом турецкой террористической организации “Серые волки”, которая сотрудничает с военными, разведывательными и партизанскими кругами Аляска. В марте 1993 г. прошел учредительный съезд

¹ Новое время, 2002, 11 сентября.

² А. Кузьмичев, Правая левая рука, как тайные войны, – «Вестник», 2002, 18 ноября.

"Боз гур", утверждена программа, избраны руководящие органы, сформированы военные структуры партии (в чем ей оказало помощь МВД Аз. Р.). Руководителем партии стал министр внутренних дел при правительстве А. Эльчибея Исмаилер Гаммадов. В 1994 г. "Боз гур" располагала 4 тыс. подготовленных боевиков, которые активно участвовали не только в военных действиях в Нагорном Карабахе, но в Чечне и Дагестане (РФ). В декабре 1994 г. в интервью радиостанции ВВС И. Гаммадов заявил, что 270 членов его партии направлены в Чечню для участия в войне против вторгшихся вооруженных сил России. Несколько лет спустя Г. Алаев, отрицавший какую-либо помощь чеченским террористам со стороны Азербайджана, заявил, что эти высказывания были одной из причин, по которым РФ начала конфликт в Чечне закрыла азербайджанскую границу¹. Базы террористов "Серых волков" были расположены: главная - в поселке Подольск, учебный центр ВВС в городе Белоканы и спецком "Альфы" в Шихово.

С участием азербайджанских спецслужб международные террористы осуществляли переброску иностранных боевиков и техники в Чечню по маршруту: Азербайджан - Хасавюрт - Грозный, Азербайджан - Панисской ущелье (Грузия) - Чечня, Кусары - Дербент - Чечня. Так, в конце 1994 г. караван с автоматными патронами, противотанковыми минами и др. вооружением пошел из Хачмаза (Азербайджан) через Дагестан до границы с Чечней².

Помимо контрабанды оружия через сухопутную границу чеченские бандформирования снабжались также воздушными и морскими казачками, о чем свидетельствуют материалы "Общей газеты", доказывающие, что аэропорт "Кала" (пригород Баку) служил первоначальным пунктом для чеченских террористов, получивших "братскую помощь" из Турции и Пакистана³.

По данным российских СМИ чеченские боевики получали помощь и во время событий в Дагестане в августе 1999 г. Об этом свидетельствует заявление, сделанное 20.08.1999 помощником президента Гейдара Алиева по внешним связям В. Гулузаде: "Противостояние в Чечне и Дагестане - это национально-освободительная война, а не террор, как то желает представить Россия"⁴. По данным российских спецслужб чеченские террористы во главе с М. Барасевым, захватившие 25 октября 2002 г. Театральный центр на Дубровке (город Моск-

¹ «Деловой мир», 1994, 2 января.

² И. Мурадян, Политика США и проблемы безопасности регионов Южного Кавказа, Ер., 2000, с. 101.

³ «Аль», 2001, 5 октября.

⁴ «Аль», 2001, 5 октября.

ва) и удерживавшие в заложниках более 900 человек, неоднократно по спутниковой связи связывались со своими инструкторами на территории Азербайджана, от которых получали указания по дальнейшим действиям¹. 18 декабря 2002 г. в эфире радиостанции "Эхо Москвы" помощник президента РФ Сергей Ястребемский заявил, что чеченские террористы и шарииты из мусульманских стран, сражающиеся в Чечне против российской армии, получают финансовую помощь от дочерних организаций "Аль-Кады" действующих в Баку². Только после 11 сентября 2001 г., в декабре того же года официальным Баку под давлением России и США вынуждена была закрыть представительство так называемой Чеченской республики Ичкерия в Азербайджане – фактически, официальную штаб-квартиру террористов в Азербайджане.

По данным "Независимого военного обозрения", которой смонтирован в Washington Profile в сентябре 1993 г. "Аль-Кады" организовала переброску в зону нагорно-карабахского конфликта более 1,5 тыс. афганских танков и бив-подвахалов. К лету 1994 г. их число выросло до 2,5-3 тыс. человек³. "Аль-Кады" организовала также и переброску чеченских террористов в "Аль-Кады" организовала также и переброску "Ашшерон" был открыт вербулону конфликта. В бакинской гостинице временным размещением шариитов и их личный пункт, занимающийся временным размещением шариитов и их отправкой на фронт⁴. После тяжелых боев и крупных потерь под Физули и железнодорожной станцией Горализ афганская бригада была расформирована. Чеченский полевой командир Шамил Басаев, нордагский шариит Хаттаб (убитый четырнадцать лет назад в Чечне), Салам Радуев и Мовлади Улугов также воевали в Нагорном Карабахе против армии. После крупных потерь под Агдамом большая часть банды Шамиля Басаева перебраслась в Чечню. Летом 1999 г. в интервью агентству Медиамакс наслон чеченских боевиков М. Улугов, накануне вторжения в Дагестан сказал: "Я знаю, что в программе многих исламских групп, вопросом номер два после освобождения Дагестана является НК. По некоторым данным они планируют налететь полностью по восстановлению мусульманских территорий Закавказья"⁵.

Для того, чтобы закрепиться в Азербайджане "Аль-Кады" в Баку открыла филиалы своих дочерних структур. Террористы действовали и под прикрытием благотворительных организаций. Одну из них - "Международный

1 Программы «Беловек и звание», ОРТ, Москва, 2003, 25 октября.
2 «Новое время», 2002, 24 декабря. Safirforum.Soviet.com, 2002, 25 december.
3 «Новое время», 2002, 15 ноября.
4 «Новое время», 2002, 24 декабря.
5 Новое время. - 2002. - 11 сент.

благотворительный фонд" С. Ястржембский упоминает в интервью радиостанции "Эхо Москвы". Он напомнил, что бакинские офисы этой организации передали террористу Хаттабу большое количество валюты, взрывчатых веществ, различного обмундирования¹. Даже бакинская газета "Эхо" отмечала противоречивость ситуации: с одной стороны деятельность этого фонда запрещена решением Совета Безопасности ООН от 25 ноября, а с другой - в Баку действовал офис этой организации². Кроме вышеупомянутой в Баку легально действовал офис еще одной террористической организации - "Фонда глобальной помощи", деятельность которой также была запрещена соответствующим решением ООН³.

По данным американских спецслужб сыгравшие Ибрахим Елаурис и Рамзаль Халил, арестованные в Европе за участие в атаках на американские дипмиссии в Кении и в Танзании, возглавляли азербайджанское отделение "Аль-Кады" с 1995 по 1997 гг. В августе 1998 г. именно азербайджанское отделение организации "Исламский джихад", слившись позднее с "Аль-Кады" координировало взрывы посольства США в Найроби и Дар-эс-Салама⁴. Важнейшая американская газета "The Wall Street Journal" даже назвала имя одного из главных организаторов терактов 11 сентября - Айман аль-Завихри. Этот человек размещается спецслужбами США и Интерполом. Было установлено, что он в свое время довольно комфортно обосновался в Баку⁵.

Наиболее скандальную известность имеет азербайджанская террористическая организация "Джейшуллах", которая была включена Госдепартаментом США в список 39 наиболее опасных экстремистских группировок мира. Установлено, что членами этой группировки велась подготовка к взрыву здания американского посольства в Баку, а также совершили несколько убийств и других "акций устрашения". Известно, что лидеры "Джейшуллах" поддерживают тесные связи с "Братьями" в других исламских странах, в том числе и с "Аль-Кады". До 11 сентября 2001 г. "Аль-Кады" имела филиал в азербайджанской столице, откуда, как полагают, был отправлен факс с приказом о взрыве американского посольства в Кении. Сам Усама бен Ладен около 60 раз связывался по телефону с Баку - этот факт не отрицают и высокопоставленные сотрудники министерства национальной без-

¹ Версия. - 2002. - 18 нояб. Известия. - 1993. - 1 дек.

² PanArmenian News. - 2002. - 25 dec. - 01.09.2004.

³ Californian Courier.com. - 2002. - 23 dec.

⁴ Версия. - 2002. - 18 нояб.

безопасности Азербайджана. Американские спецслужбы еще осенью 2000 г. задержали в Баку руководителя отдела военных операций "Исламского движения" Ахмеда Салыма Мабрука, который обвинялся в причастности к теракту в Найроби. Чуть позже агенты ЦРУ задержали в Азербайджане двух других функционеров этой группировки – Хасина Мабрука и Ясира аль-Джарра¹. После обнародования этих фактов власти Азербайджана решили продемонстрировать международному сообществу, что они также борются с терроризмом. Были организованы несколько показательных судебных процессов. 28 июля 2008 года в Баку завершился процесс над членами вооруженной группы во главе с гражданином Саудовской Аравии Наслем Керимом аль-Беласи по прозвищу Абу-Джафар, тесно связанным с Абу-Джафаром и другими международными террористами из "Аль-Кады" и "Аль-Джихад". Суд приговорил Абу-Джафара к 14 годам. В 2009 году в Баку в Суде по тяжким преступлениям Азербайджана начался судебный процесс над 13 азербайджанцами, которые участвовали в незаконных вооруженных формированиях в Афганистане и Пакистане. В период 2005-2008 гг. в разные времена их в Афганистане и Пакистане. В период 2005-2008 гг. в разные времена они сражались в провинциях Захедан Ирана в Пакистане, а оттуда направлялись в Афганистан. Они сражались в вооруженных формированиях "Тюркские джаматы", "Узбекские джаматы", "Джейшуа Мехти" и др. действующих в составе движения "Талибан"².

Активизация террористических движений в Азербайджане в последнее время связано с "Исламским государством Ирака и Леванта". ДАИШ, которое было образовано в 2006 году. По разным данным от 500 до 3000 граждан Азербайджана и азербайджанцев из других государств сражаются на стороне этой террористической организации, контролирующей огромные территории в Ираке и Сирии. Летом 2015 года в Стамбуле был арестован гражданин Азербайджана Абулла Абдуллаев. Выяснилось, что он возглавлял турецкое отделение ИГИЛ и был одной из ключевых фигур этой радикальной организации. По данным турецкой полиции Абдуллаев создавал в Стамбуле перевалочную базу для переправки в Сирию боевиков, рекрутированных в Азербайджане, а также в странах Средней Азии и мусульманских республиках Северного Кавказа³.

¹ А. Вигорян, Азербайджан исключил неэкстремальных террористов, в Баку – испресс. http://aztoday.info/default.asp?lang=en_Ru&NewsID=13629

² Там же.

³ Азербайджанец Абдуллаев курировал деятельность «Исламского государства» в Турции. <http://aztref.ru/oldpage/49758>

Абаулла Абауллаев ведал в "Исламском государстве" вопросами скорей административно-хозяйственного, нежели военного характера. А вот большинство его соотечественников предпочитают поле боя. Среди воюющих в Сирии и Ираке полковых командиров немало азербайджанцев. Наиболее известный из них – Абу Хаттаб Аль Азери. Его настоящее имя неизвестно. Но, по сведениям бакинской прессы, он – бакинец, выходец из образованной русскоязычной семьи. В интернете распространены видеозаписи, на которых запечатлены кадры захвата азербайджанским отрядом, возглавляемым Абу Хаттабом Аль Азери, нефтяного месторождения. Кроме батальона Хаттаба Аль Азери в Сирии воюет еще около десяти азербайджанских отрядов. Самое старое и крупное из азербайджанских воинских подразделений называется "Сумганский джамаат". Его возглавляла выходец из Сумганта Абу Юсиф, который, по некоторым сведениям, уже убит. Другой азербайджанский отряд называется "Джамаат Ансар". Есть еще смешанный азербайджано-грузинский отряд, который возглавляет уроженец Панкисского ущелья Тимур Батрашвили, принявший имя Аль-Шипшани. "Подвиги" азербайджанских боевиков не остаются незамеченными высшим руководством "Исламского государства". По сообщением сетевых ресурсов ИГИЛ, "министр иностранных дел" самопровозглашенного "Исламского государства Ирака и Леванта" Абаул Вахид Худайр Ахада собрал у себя командиров всех воюющих в составе исламистских сил азербайджанских отрядов. Он поблагодарил их за смелость, проявленную в боях "за освобождение от крестоносцев страждущих народов Ближнего Востока"¹.

Примечательно, что азербайджанцев аликвандцы вербуют также и в соседней Грузии. Абсолютное большинство рекрутируемых в этой стране боевиков "Исламского государства" не эмигранты, не кистинцы и не турки-месхетинцы, а именно азербайджанцы. "Известно, что сотни азербайджанцев присоединялись к силам ИГИЛ в Сирии"², – пишет военный эксперт Зураб Гумашвили. Его коллега Мамука Арешидзе отмечает, что "в ряды "Исламского государства" уже попали сотни грузинских граждан из региона Кэмо-Картли с преимущественно азербайджанским населением"³.

С 2011 года до начала 2014 в Сирии были убиты как минимум 200 боевиков-азербайджанцев⁴. Причем многие из них были командирами и во-

¹ А. Еркинли, «Исламское государство» финансируется Азербайджаном? www.lv.am/royals/45071-2015-08-01-08-04-57

² А. Еркинли, «Исламское государство» финансируется Азербайджаном? www.lv.am/royals/45071-2015-08-01-08-04-57

³ Миссия азербайджанской оппозиции об убитых в Сирии азербайджанцах.

адам в "элиту" террористической сети. Некоторые из них были настолько амбициозны, что даже претендовали на власть и готовили свержение вождя ИГИЛ Абу Бакра аль-Багдади. Известно, что в марте 2015 года в сирийском городе Ракка, провозглашенном террористами "столицей Исламского государства", была разоблачена возглавляемая азербайджанскими полевыми командирами группировка, планировавшая вооруженный путч и убийство лидера ИГИЛ. На официальной странице "Исламского государства" в сети "Twitter" было размещено сообщение о том, что амаеры мусульманов арестованы и казнены. Их было четверо, и все они азербайджанцы. До этого, 17 января 2015 года, боевики "Исламского государства" расстреляли азербайджанского командира по имени Сирадж. Он тоже был объявлен предателем. Еще раньше, 7 января, стало известно о том, что до обвиненно в измене боевиками подвергнуты смертной казни четверо азербайджанцев¹.

Азербайджанские власти долгое время закрывали глаза на то, что сотни, если не тысячи их соотечественников занимаются войной на чужой земле. Президент республики Ильхам Алиев делал вид, что ничего не замечает. Лучшее всего объяснение мотивам его действий дал одноименный бакинскому политик Азиф Нагы, возглавляющий "Организацию освобождения Карабаха". По его словам, логика процесса заключается в том, что, пройдя долгую тайную боевую подготовку, азербайджанцы вернутся на родину и составят костяк тех сил, которым будет поручено "освобождать Карабах"². Нет сомнений в том, что именно этим соображением объясняется отсутствие реального противодействия почти открыто проводимому в Баку рекрутингу. Во время обострения ситуации в зоне НК-ого конфликта с 1 по 5 апреля 2016 года в российских СМИ появлялись сведения согласно которым азербайджанский отряд террористической группировки ИГИЛ численностью от 50 до 70 боевиков покинул сирийскую Ракку для участия в военных действиях на стороне Азербайджана³. [Все демонстративные меры, якобы направленные на пресечение участия азербайджанцев в сирийской войне, в действительности являются лишь показухой.

<http://ru.fsktseber.com/mobil/index.php?H=431311>

¹ А. Еркини, «Исламское государство финансируется Азербайджаном?», www.nv.am/robycs/45071-2015-08-01-08-04-57

² «Визитов ислам в Баку собирается использовать для освобождения Карабаха», www.veleq.am/ru/node/2910

³ Азербайджанский отряд ИГИЛ покинул Ракку, чтобы воевать в НКР, lifenews.ru/news/194789

Власти Азербайджана не препятствуют не только рекрутингу боевиков, но и параллельно эффективным финансовым потокам, подпитывающих террористов. Председатель Госкомитета по работе с религиозными объединениями Мубариз Гурбанлы летом 2015 года откровенно признал факт того, что «радикальные религиозные группировки в Азербайджане имеют свою бизнес-сеть по всей стране, в которую входят магазины и даже большие торговые центры». По его словам, «доходами от этой бизнес-сети финансируются сами группировки, а часть отчисляется в ИГИЛ»¹. Независимые эксперты и политологи приходят к выводу о том, что питающая террористов бизнес-сеть крышевалась высокопоставленными государственными деятелями из команды Ильхама Алиева.

Азербайджанские журналисты установили, что лидеры местной ячейки ИГИЛ Вюгар Сабироглу Алиев и Зульфутар Ибрагимов самым тесным образом связаны с влиятельными депутатами мажлиса. Первый был заместителем по международным вопросам партии «Умид», которую возглавляет депутат Илгал Агазаде, второй возглавлял Тертерское отделение провластной партии «Великое строительство», лидером которой является депутат Фахал Мустафа. Есть так-же данные, что связанный с ИГИЛ славянец финансирует сын бизнесного градоначальника Исрафила Абуталибов и отпрыск министра пищевой промышленности Абулур Зебгизлов².

Служба финансового мониторинга при Центральном банке Азербайджана 3 марта 2016 года в соответствии с решением санкционного комитета «Аль-Каида» СБ ООН от 29 февраля обновила санкционный антитеррористический список и включила в него латвийское АО «Trusta komercbank», который имел филиал в Баку. Так, созданное «Trusta Komercbank» дочернее предприятие «ТКВ Leasing» в Азербайджане занималась переводом и размещением денег в европейских странах. И речь идет о легализации грязных денег, за что банк брал вынужденную комиссию в размере 20%³. Соответствующие российские ведомств также приводят доказательства использования азербайджанских банков для финансирования террористических групп и в частности ИГИЛ. По информации «Известий», российские спецслужбы ведут ряд финансовых расследований с подразделениями финансовых разведок (ПФР) иностранных государств, прежде всего Казах-

¹ А. Еркинли, «Исламские государства финансируются Азербайджаном?», www.ny.am/politics/45071-2015-08-01-08-04-57

² Илгал Агазаде отрицается, а Фахал Мустафа осуждает, <http://az.az/news/41208>

³ В Европе закрыли банк, отмывавший деньги за Азербайджаном, <http://az.az/news/65024>

ролик из своей «столицы» Ракки где запечатлены и двое боевиков из Азербайджана, именуемых Джундуллах аль-Азери и Абду аль-Азиз аль-Азери. На кадрах видно, как Джундуллах и Абду аль-Азиз направляют начиненные взрывчаткой автомобили на позиции курдов, которые штурмуют Ракку¹. В начале августа 2017 года в сети появилось новое фото азербайджанского бойца ИГИЛ. На изображении, которое опубликовал исследователь терроризма и блогер, известный в интернете под ником NorthCaucasus, сокол якобы пытается вырвать пистолет из рук боевика². Многие террористы из Азербайджана едут воевать в Сирию и Ирак вместе с семьями, где многие из них погибают. В начале сентября 2017 года стало известно о гибели в Ираке азербайджанки и пятерых её детей. Об этом на своей странице в социальной сети сообщила сестра погибшей женщины Ирен Абдуллаева, которая сообщила, что тела убитых были доставлены в Баку, где и запланированы похороны³.

Вышеприведенные факты свидетельствуют, что Азербайджан является государством, поддерживающим терроризм. На наш взгляд приведенные факты не только позволяют реально характеризовать стороны конфликта, но могут существенно влиять на ее разрешение.

¹ ИГИЛ в руках пророссийских повстанцев из Азербайджана. <http://www.NovoyeVremya.com/w/100602/.../6.WxXGwMhJbDM>

² Боевик ИГИЛ из Азербайджана попал на фото. <https://haqqin.az/news/106868>

³ В Ираке убита азербайджанка и пятеро ее детей. <https://haqqin.az/news/109651>

**Կովկասի փոխարքայության ձեւավորումը եւ վարչա-տարածքային
բաժանումների հիմնախնդիրը 1844-1849 թթ.**

1840 թ. Կովկասում անցկացված ռեֆորմի արդյունքում Այսրկովկասը բաժանվել էր երկու մասի՝ Վրաց-Իմերեթական նահանգ եւ Կասպիական մարզ: Սակայն այս բաժանումը չափեց սպասված արդյունքը, քանի որ տեղերում իշխանությունը իրականացնում էին տեղի էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչները: Ստացվում էր, որ Ռուսաստանը ոչնչացնելով Այսրկովկասյան նախկին կառավարման համակարգը, պահպանում էր այդ կառավարման համակարգի ներկայացուցիչներին՝ տալով երանց այս կամ այն վարման համակարգի ներկայացուցիչներին համարժեք ճանաչում: Բացի այդ, նման վարչա-տարածքային բաժանման նախապայմանները բարդացել էր եւ ի հայտ էին եկել անշատազգեստ և զգուշացուցիչները:

Իրավիճակը շտեղծելու համար անհրաժեշտ էր նոր վարչա-տարածքային բաժանումներ իրականացնել, որը նաեւ կհամապատասխաներ Ռուսաստանի վարչատարածքային բաժանման համակարգին: Այդ նպատակով պետք էր ստեղծվեին նահանգներ: Ենդրին իրագործելու համար, ինչպես նաեւ Կովկասում գրությունը կայանացնելու համար որոշում է կայացվում ստեղծել Կասպիական փոխարքայություն եւ փոխարքա Նշանակել Վրոնցոլիին, ով իր բաժնային բաժանումները: Ստեղծվեցին նեոեւրոպ նահանգները.

1. 1846 թ. Դերբենդի նահանգ եւ Շամախի նահանգ
2. 1847 թ. փետրվարի 28 Վրաց-Իմերեթական նահանգից ձեւավորվեց Քիֆլիսի նահանգը
3. 1849 թ. հունիսի 9-ին նախկին Հայկական մարզի տարածքում (Կազմալուծվել էր 1840 թ.) ձեւավորվեց Երեւանի նահանգը:

Առանձնահատուկ կարգավորում ստացավ վարչա-տարածքային բաժանման ոչ էթնիկ-ազգային ձեւը, եւ դա հաստատելու նպատակով նահանգները անվանումներ ստացան ոչ թե տեղի բնակիչների անվանումներին համապատասխան, այլ այդ նահանգների կենտրոն քաղաքների անվանումներին համապատասխան:

Երեւանի նահանգը ստեղծվեց բավականին ուշ, ինչը պայմանավորված էր մի շարք խնդիրներով: Պետերբուրգի ռուսական կառավարությունը անհրաժեշտություն չէր տեսնում նախկին Հայկական մարզը դուրս բերել

Վրաց-Թմերեթական նահանգից և այն կրկին առանձին նահանգ հռչակելու քանի որ պատճառարանում էին թե նախկին Հայկական մարզը շափազանց փոքր է նահանգ լինելու համար, բացի այդ Վրաց-Թմերեթական նահանգից այն դուրս բերելով, ինքնըստինքյան այն նույնպես փոքրանում էր:

Սրան գումարած՝ նոր նահանգ ստեղծելու համար պետք է ստեղծվելին նոր պաշտոններ իրենց քաղաքացիական ծառայողներով, որոնք մեծ ծախսեր էին նեթադրում, և որն էլ հակասում էր Կովկասը փոքր բյուջեի միջոցով կառավարելու Պետերբուրգի պահանջին:

Պարզ է, որ 1828 թ. Նիկոլայ Ա-ն, Հայկական մարզ ձեւավորելով, խնդիր ուներ հայերի ծառայողները սուսամեա արամադրություններ, ապա հաշվի էր առնվել նաեւ այն, որ էջմիածինը՝ համայն հայութեան հոգևոր կենտրոնը, կարելուք միջոց է նաեւ քուրգահայերի նկատմամբ ազդեցություն ունենալու համար:

Երևանի նահանգի ստեղծման գործում նախաձեռնությունը փոխաբաժանված Վորոնցովինն էր: Նա նամակ է հղում Պետերբուրգ՝ Երմոլովին Երևանի կամ Հայկական նահանգի ստեղծման առաջարկությամբ: Նա այդ առաջարկը պատճառարանում էր, որ Վրաց-Թմերեթական նահանգի կենտրոնը բաժանելն հեռու է գտնվում նախկին Հայկական մարզի բնակիչների համար և շատ հաճախ նահանգապետության հետ կապված հարցերը հեռավորության պատճառով չեն լուծվում, ուստի ըստ Վորոնցովի՝ տնտեսության հետագա զարգացման համար անհրաժեշտ էր ստեղծել Երևանի նահանգը:

Նահանգի ստեղծման նպատակով Վորոնցովը գեկույց ներկայացրեց ցարին, ով այն 1843 թ. հաստատեց և հրապարակեց: Արդեն 1850 թ. հունվարի 1-ից Երևանի նահանգի կառավարման մարմինը սկսեց իր աշխատանքները:

Палестинский монах и аскет Кирилл Синафопольский родился ок. 524 г. в семье Иоанна – помощника епископа г. Синафополя (ныне Бей-Шан на севере Израиля). В 531 г. преп. Савва Освященная, посетив семью Иоанна, заметил симпатичного Кирилла и убедил его родителей отдать мальчика на учение, чтобы впоследствии он стал монахом. Получив начальное образование, юный Кирилл принял монашеский постриг и в возрасте 20-и лет стал обходить палестинские монастыри. В 543 г. он пришел в Великую Лавру преп. Саввы, где за 11 лет до того уже почил основатель монастыря. Здесь Кирилл познакомился с Иоанном – бывшим епископом г. Колонны (в Малой Армении), который стал духовником молодого инока. Кирилл долгое время прожил в монастыре преп. Евфимия Великого, где от очевидцев собирал сведения о святом. Еще через 11 лет по увещанию своего духовника Кирилл обосновался в Новом Монастыре и за два года составил «Житие» Евфимия и Саввы. После этого он вернулся в Великую Лавру и написал «Житие» остальных шести преподобных – Феодосия Кивотиара, Иоанна Молчальника, Феодана, Афанасия, Герасима Иорданского и Кирилла Отшельника. Немного спустя, ок. 560 г. Кирилл скончался¹. Несмотря на Кирилла Синафопольского настолько качественно, что известный греческий патролог Панайотис Христу смело считает Кирилла «величайшим апологом всех времен»². В своих сочинениях Кирилл Синафопольский сообщает ценные сведения и об армянских монахах, подвизавшихся на Св. Земле.

Евфимий Великий

Наиболее известным из них является, безусловно, преподобный Евфимий Великий – один из основателей палестинского монашества. Он родился ок. 377 г. в городе Мелитина Малой Армении, который Кирилл именует «славной митрополией арий»³ («Μελιτινήν τήν Ἀρειανίαν πατριανήν μητρόπολιν»). С детства лет он воспитывался Отрием, епископом Мелитинским (ок. 374-382). Евфимий крестил Евфимия и удостоил его пострига аналитости (чтеца). Бого-

¹ См. П. К. Хрѣтѣцѣ, *Εὐφροσύνη Παλαστίνης*, т. Б' (Παλαστίνης περίοδος, Ζ' 49' σ., εὐφροσύνης Καρσιόνης Θεολογίας, 2010), с. 439-442.

² Там же, с. 440.

³ Житие иже во святых отца нашего Евфимия Великого/Пер. и пъл. И. Поняковский // Палестинский патерик, вып. II, 2-е изд. Императорского Палестинского Общества, СПб, 1898 (далее: Житие Евфимия Великого), с. 7. Следует отметить, что русский перевод осуществлял И. Поняковский на основе рукописной традиции, а не на критическом тексте Кирилла Синафопольского, изданном в 1939 г. Э. Шварцем (см. E. Schwartz, *Kyrios von Skythopolis*, J. C. Hinrichs Verlag, Leipzig, 1939).

⁴ E. Schwartz, *уош. соч.*, с. 8.

На страницах «Жития» Евфимия Киррала Сизифопольский повествует о многих чудесах великого авва, среди которых следующие: «Когда отец наш Евфимий начал устраивать свое место, как лавру, и когда бывшие с ним денарицы братья находились в великом стеснении относительно телесных потреб, при чем экономом на первое время был поставлен великим Евфимием Дометий, случилось, что толпа мужей Армянских¹, числом до четырех сот², идевших из святого града к Иордану, свернула с пути вправо, и пришла в лавру. Увидев их, старец призывает Дометия и говорит: «предложи этим людям пищу; тот отвечал: «нетной отче, в келарие нет чем насытить десять человек; откуда я возьму хлеб, чтобы дать таковой толпе?». Божественный же Евфимий, исполненный пророческой благодати, сказал: «ступай, как я тебе сказал, ибо Святой Дух говорит: они едят и получают. Дометий, войдя в небольшую келарию, называемую некоторыми хлебницей, где лежало немного хлеба, не был в состоянии открыть дверь, потому что божественное благословение наполнило келарию до верха; призвав некоторых из отцов³, он вышиб дверь, и хлеб посыпался из келарии; то же благословение произошло и с елеем; и все ели и насытились, и в течении трех месяцев не могли закрыть дверь келарии⁴.

К сожалению, Киррала не уточняет, откуда именно происходили армянские паломники - из Малой, или Великой Армении? Во всяком случае, впечатляет их численность, которая позволяет нам составить представление о масштабах армянского паломничества в Св. Землю в V в. Примечателен также их маршрут - из Иерусалима в Иордан.

Прекрасное богословское образование, полученное в Мелитине, позволяло Евфимию активно участвовать в догматических проблемах того времени. Он боролся против ариан, символически, манихеев, оригенистов и несториан. Кроме того, великий авва был одним из наиболее горячих сторонников четвертого Вселенского Собора, созванного в Халкидоне в 451 г. По поручению Евфимия, на Собор послали двое из его учеников - уже упомянутый епископ Иммений Сте-

Иерусалиме могли быть несколько храмов-мартырий. Кроме того, известно, с какого времени вела к собору св. Иаковов существует часовня св. Миныца.

¹ В оригинале Кирралла стоит *αἰθίοτες Ἀρμενίων ἄνδρες* (E. Schwartz, указ. соч., с. 27), где сочетание *αἰθίοτες ἄνδρες* следует перевести как «мужик армянский», т. е. *αἰθίοτες* значит «армянин», между тем как «армянский» передается словом *ἀρμενικός* (-ή, -όν).

² В оригинале Кирралла стоит *ἄριθμὸν τετρακοσίων τῶ ἄρτων* (E. Schwartz, указ. соч., с. 27), буквально «числом около четырехста», а не «до четырех сот», как в русском переводе.

³ У Кирралла *κατάλαος οὐν τῶν ἐκείνων ἄνδρων* (E. Schwartz, указ. соч., с. 27), где под *κατάλαος* подразумеваются те же самые армянские паломники.

⁴ Житие Евфимия Великого, с. 28-29.

фра Мелитинский и епископ сарисен Иоанн¹. После Собора они поспешили оставить свою учительско-христологическое определение Халкидона. Евфратий подает халкидонский ортодоксальный манифест и пришел к убеждению, что он абсолютно согласен с учением Кирилла Александрийского и третицеи Вселенского Собора. Немного спустя, когда на иерусалимскую кафедру вступил антихалкидонит Феофан, важнейшим отчетом халкидонитов в Палестине стал именно монастырь Евфратия. Феофанский отчет имел превалирующее значение на свою сторону, однако посланный доказал, что определение Халкидона точно следует богословию Кирилла Александрийского².

Авиа Евфратий скончался 20 января 473 г., пророчески предсказав о будущем расцвете своего монастыря³.

Свята Освященный и армянские монахи Великой лавры

Одним из последователей Евфратия Великой был Свята Освященный (439-532), который родился в египетской деревне Мутахаса⁴. Еще юнцом он прибыл в Палестину и уединился в монастыре в Иудейской Фомитине. Здесь Свята провел двенадцать лет, после чего ушел в известную пустыню, где основал несколько монастырей⁵. Первым и самым известным из них являлся монастырь «Великая Лавра», в братии которого большое число составляли армяне. По свидетельству Кирилла Синопольского, ок. 491 г. иеринит был в Лавру некоторый Богоносный и Божественными дарами одаренный муж, по имени Иеремия⁶. Родом он был армянин (ἄγιος Ἀρμένιος)⁷. Преподобный муж, по имени Иеремия⁸. Родом он был армянин (ἄγιος Ἀρμένιος)⁹. Преподобный муж, по имени Иеремия¹⁰.

¹ См. Житие Евфратия Великого, с. 46. Об армянских участниках Собора см. Ф. Гандриш, «Σύνοδος Ἰεροσολύμων καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σπυρίδωνος τοῦ Ἰεροσολύμων», в: *Εὐχολογία*, 6^ο 2 (2016), с. 21-27.

² См. Житие Евфратия Великого, с. 47-50.

³ Монастырь Евфратия Великой просуществовал до XII в., а археологические исследования XX в. выявили остатки некой величественной обители (см. *U. Ing. Hirschfeld, Survey and Excavation*, урб. соч., с. 333-337); *U. Hirschfeld, Monastery of St. Euthymius, Survey and Excavation*, — «Excavations and Surveys in Israel», 3 (1984), pp. 80-82.

⁴ Деревня родом была известна под названием «Тамас», в ее христианское население до начала XX в. состояло из греков и армян. После землетрясения до 70-х гг. XX в. в Тамасе еще проживали немногочисленные армяне (см. *U. Hirschfeld, The Jewish Desert Monasteries in the*

⁵ Про обители Иудейской пустыни см. *U. Hirschfeld, The Jewish Desert Monasteries in the*

⁶ Вп. Мелитинский предполагает, что упомянутый Иеремия Армянин должен быть одним из тех же армян с тем же именем Иеремия, который, согласно другим источникам, при императоре святого Саввы основал обитель на северной стороне Кадарского потока. Давидович считает, что эта обитель в свою очередь принадлежала монастырю Ави Евфратия, что «в указе Саввы», о котором упоминает Анастас Нерапатский (см. *U. Hirschfeld, The Jewish Desert Monasteries in the*

нем были два ученика его, которые имели одинакие (sic) с ним нравы, были его сподвижники, и назывались Петр и Павел. Пришествию их, как людей благочестивых, Отец наш Савва был очень рад. Он дал им пещеру и небольшую келью, которая находилась с северной стороны той его собственной пещеры,¹ в которой он сперва жил, когда был еще один в долине. Он позволил им совершать правило псалмопения и малой молитвеннице на армянском языке² и субботу и воскресные дни. Таким образом в короткое время умножились ученики в великой Лавре³. Один из упомянутых учеников блаженного Иеремии Божественной Лавры еще и до ныне славится в великой Лавре святыми добродетелями. Он много чудесного рассказывает о Иеремии, и он же сообщил мне весьма многие известия, которые я здесь помещаю⁴.

Когда число насельников Лавры увеличилось, в 501 г. преп. Савва построил кафоликон в честь Богоматери, в который перешли грекоязычные монахи, а армянам была отдана «богоданная церковь»⁵. «После сего Савва перевел армян из малой молитвенницы в созданную Богом церковь для совершения в ней правил Псалмопения на Армянском языке. Он позволил им отдельно в своих собраниях читать по Армянски Евангелие (то *мелкэво*)⁶ и прочее посласловие Богослужения, но велел им приходить к Грекам⁷ во время Божественного приношения Таин и вместе с ними приобщаться оных. Когда же некоторые из них начали читать трисветую песнь с преблагенным *рашмайк аз ам*, то

1 См. Шварц, указ. соч., с. 357-358). Продолжатели еп. Мартина примечательны, но печальны, предаются в доподлинных кружках.

¹ E. Schwartz, указ. соч., с. 105.

² Интересно было бы узнать, откуда в Лавру Саввы прибывали армянские полководцы, — напрямую из армянских территорий, или же из уже обосновавшихся на Св. Земле миссиях. К сожалению, Кирилл Севфопольский не касается этого вопроса.

³ Жизнь преподобного отца нашего Саввы Освященного // Палестинский патерик, вып. I, изд. Императорского палестинского Общества, СПб, 1885 (далее: Жизнь Саввы Освященного), с. 27-28. Следует отметить, что русский перевод И. Помпаловского не основан на критическом тексте Кирилла Севфопольского, изданного в 1939 г. Э. Шварцем (см. E. Schwartz, указ. соч., с. 85-200).

⁴ Церковь была устроена в пещере, которую показывал Савве ангелы во время видения. Отсюда название церкви — «богоданная» (*богоданно*). Этот храм, посвященный св. Николасу Чудотворцу, до сих пор обращался в Великой Лавре.

⁵ E. Schwartz, указ. соч., с. 117.

⁶ У Кирилла стоит слово *Ἐκκλησία*, который означает «грекоязычные», в то время как словом *Ἐκκλησία* (церковь) в эллинистической литературе византийского периода обозначалась языческая. В данном пассаже слово *Ἐκκλησία* целесообразнее перевести именно как «грекоязычные», т. е. упомянутые Кириллом монахи из различных регионов империи не все были этническими греками.

рость тела¹. Кирилл Скифопольский особо отмечает, что именно его духовник – Ионий Молчальник побудил его написать житие Евфимия и Саввы, сообщая ему большую часть сведений².

Феодосий Киновиярх и Софросий Армянин

Большое число армяне составляли и в братии Киновии близного друга Саввы – авва Феодосия Великого. Кирилл Скифопольский составил краткое Житие Феодосия, т. к. до него пространное жизнеописание аввы составил его ученик Феодор, епископ г. Петра³. Авва Феодосий родился ок. 423 г. в крепостном селении Мотариса. Ок. 451 г. он направился в Иерусалим, по пути посетив знаменитого Симеона Столпника († 459). Прибыл в Палестину, Феодосий стал подвизаться в одной горной пещере, где по преданию, избегая шара Ирода, ночевали три волхва. Когда по прощестии времени к Феодосию стали собираться ученики, недалеко от пещеры был построен монастырь, где все было обще (по-гречески «Κοινόβιον», т. е. «общее житие»), благодаря чему Феодосий получил звание «Киновиярх» («Κοινόβιοῦρχος» – «Начальник общежития»). Как сообщает Феодор Петреский, братия Киновии состояла из грекоязычных, вессов (фракийский народ) и армян. Феодосий для этих трех этнических групп построил три отдельных храма, где они семь раз в день совершали богослужение на своем материнском языке⁴. Вессы и армяне служили Литургию до чтения Евангелия включительно (т. е. до «Литургии верных»), а затем шли в храм грекоязычных, чтобы во главе с шумением всем вместе продолжать службу и причаститься⁵.

Не подчинившись указу имп. Анастасия I (491-518), Феодосий активно укреплял позиции четвертого Вселенского Собора в Палестине, из-за чего был по-

¹ См. Житие Евфимия Великого, с. 25-26.

² См. Житие Саввы Освященного, с. 28.

³ См. H. Usener, Vita S. Theodosii Abbatii in Theodoro ep. aeterno, in Sancti Georgii Tyronepiscopi Acta et Epistola, Bonn, 1890. Русский перевод двух «Житий» Феодосия осуществил и издал И. Помывловский (см. Житие аввы во святых отец нашего Аввы Феодосия Киновиярха // Палестинской истории, вып. VIII, 2-е изд. Императорского Православного Палестинского Общества, СПб., 1899 (далее Житие Феодосия).

⁴ М. Абелян замечает, что подобные литургические союзины армянских и грекоязычных сыграли свою роль в развитии армянской духовной музыки и гласности (см. В. Արվիշի, Երվիր, հլ. 9, Եր., 1968, с. 528).

⁵ См. H. Usener, указ. соч., с. 20-21. Симеон Метастроф, на основе «Житий» Феодосия-Феодора Петреского и Кирилла Скифопольского составивший своего редакцию, отмечает, что данный порядок службы сохранялся вплоть до его дней, т. е. до X в. (см. PG 114, 505-508). Иными словами, вессы и армяне состояли в числе братии Киновии как минимум до указанного периода.

временно сослан, однако после внезапной смерти императора почти столетний старец вернулся в Кивотию и скончался 11 января 529 г. Согласно последней воле Феодосия, игуменом стал его ближайший ученик и помощник Софроний. По свидетельству Кирилла Скифопольского, Софроний родился в семье Зомера, что в окрестностях Севастии (ὁ γὰρ μὲν ὑπεῖχεν Ἀρμένιος ἀπὸ πατρὸς Ζομερὸς Ζαμερὸς καλοῦμένης ἐπὶ ματροπόλεως Σεβαστιᾶς προσχωμένης)¹. Еще молодым Софроний прибыл в Иерусалим и, посетив многих аскетов, в конце концов стал учеником Феодосия Кивотварха. Много лет Софроний провел в Кивотии, исполняя различные обязанности, а затем 15 лет был вторым после игумена (δευτερόβασιος), заботясь о хозяйственных нуждах и административных вопросах обители. Неслучайно поэтому, что именно Софроний аبا Феодосий избрал в качестве своего преемника, и его выбор был вполне оправдан: игумен в качестве своего преемника увеличил территорию монастыря, втрое — число братии и построил нафонию в честь Богоматери. Финансовую поддержку Софронию оказывал его родственник преемник Мамак, который являлся кузнецом императора. Софроний Армению оставил после 14-летнего плодотворного игуменства 21 марта 542 г. и был похоронен рядом со своим учителем².

Заключение

Таким образом, археологические памятники, написанные Кириллом Скифопольским сообщают нам важные сведения об армянских монахах, подвизавшихся в Палестине в конце V — начале VI вв. Сведения Кирилла, будучи абсолютно достоверными и уникальными, в большой степени дополняют наши представления об истории армянского присутствия на Св. Земле в ранний период.

¹ E. Schwartz, *указ. соч.* с. 240. По всей вероятности, речь идет о деревне Кивотра или Зивотра, которая упомянута в «Завещании св. старца иучеников Севастийских как малая родина одного из них — Евтимия (см. В. Кноpf, *Ausgewählte Mysterienakten*, Verlag von J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1913, с. 104). Деревня просуществовала до основания армян 1915 г. (см. ЗЛОСР, т. 2, 1988, с. 305-306).

² См. Жизнь Феодосия, с. 89-90. Монастырь Феодосия в наши дни является женским.

Պարսկական քննարկային ըստ Պարսկական Ղազվինիի «Նուզհաթ ալ- դուլուք» աշխատության

Հայաստանի տարբեր ժամանակաշրջանների պատմության համակողմանի քննության համար Պարսկական մատենագրություններից զատ հայտնի էր ընդհանուր կամ օտարալեզու հեղինակների պատմա-աշխարհագրական երկերը՝ նյա տեսանկյունից հատկապես արժեքավոր են միջնադարյան պարսկական աղբյուրները, որոնք Պարսկական մեջ մինչ օրս մեծամասամբ բավարար չափով ուսումնասիրված են լուսարժեքները:

Պարսկական պատմական գրականության համար ժ. Գ. երկրորդ կեսից ժ. Գ. առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածը մեծ ներդրումների ժամանակաշրջան է համարվում: Տվյալ շրջանին վերագրվող պատմա-աշխարհագրական աշխատությունների շարքում ուրույն տեղ է զբաղեցնում ժ. Գ. դարի պարսկալեզու պատմագիր Համզալլահ Ղազվինիի «Նուզհաթ ալ-դուլուք» (թրգմ.՝ «Սրտերի խրատանք») աշխատությունը:

Համզալլահ Ղազվինին (Համզալլահ իբն Աբու Քեքր Մուսթաֆի) ծնվել է Հր. 680/1281 թ. Պարսկաստանի Ղազվին քաղաքում: Նա սերում էր արաբական ծագում ունեցող բնակիչներից, որի անգամները տարբեր ժամանակներում վարչական բարձր պաշտոններ են զբաղեցրել: Մասնավորապես, Ղազվինիի նախապապը՝ Ամին աղ-Դին Նասրը, Իրաքի զլխավոր մուսթաֆիին՝ էր, ինչով էլ բացատրվում էր նման ազգանվան առաջացումը: Ղազվինին նույնպես 1311-ին ստանձնում է Պարսկաստանի որոշ շրջանների (Ղազվին, Արհար, Ջեմշան) ֆինանսական կառավարչի (մուսթաֆի) պաշտոնը: Հայտնի է, որ 1339 թ. նա անդամագրվում է երկրի

¹ Անց աղ-Նեմ Նասրը դամադեհն պարսկալեզու է մեղհուների կողմից Ղազվին քաղաքի կործանումից (1220 թ.) որոշ ժամանակ անց: Հարոնի է. որ այդ ժամանակ Գա 93 տարեկան էր: Տե՛ս E. G. Browne, A history of Persian literature under Tartar dominion, A.D. 1265-1502, Cambridge, 1920, p. 96.

² Մուսթաֆի-*مستوفی* Այսպես էին կոչվում պետության, արքունիքի, ինչպես նաև կրոնական հաստատությունների ֆինանսական, հաշվապահական գործերի կառավարիչները: Սրանք վերահսկում են կառավարում էին տվյալ մասնագի կամ երկրամասի հարկային եկամուտները: Ենթադրվում էր մայրաքաղաքում մատուց ծառայությունից ալ-մանալեյին, ով վերահսկում էր պետական անբողջ կրոնադե, ստուգում տարեկան հաշվեկշիռները (633 Վ: 2 *حصر القلعة في ١٠٠٠* ۲۰۰۰)

որիւնք՝ Սափա, ծառայութեան անցնելով Շամա աղ-դին Զաքարիայի ծառայելու: Ղազվին է վերադառնում միայն 1341 թ.: Հեղինակի հետագա գործունեութեան վերաբերյալ պահպանված տվյալներ գրեթե չկան: Համադարձ Ղազվինիի մահվան հշտրիտ թվականը հայտնի չէ: Առավել հավանական է համարվում 1349/1350 թվականը¹:

«Նուզնաթ աղ-զուլայր-իչ քաջի, հեղինակի գրչին են պատկանում եւ երկու մեծարժեք երկեր՝ «Թարիխն զգոյգոն» (թրգմ.՝ «Ներքի պատմություն») պատմագրական բնույթի երկը² եւ ներբողական «Շոճ շարագրված «Հաֆար-նամե» (թրգմ.՝ «Գիրք հաղթություն») պատմական պոեմը»:

«Նուզնաթ աղ-զուլայր» աշխատությունը Ղազվինիի ամենահայտնի ստեղծագործությունն է: Տիրաբաղարկությանն ու աշխարհագրությունը կիրթված այս ստեղծար աշխատությունը հեղինակն ավարտին է հասցրել չէր. 740/1340 թ.: Աշխատությունը բաղկացած է նախաբանից, երեք գլխից եւ վերջաբանից: Պատմական սկզբնաղբյուրի արժեք ունի երկի երրորդ գլուխը, որն իր հերթին բաղկացած է չորս մասից՝ երկրորդ մասը կիրթված է Իլխանության³ վարչական եւ սոցիալ-տնտեսական պատմու-

¹ Շամա աղ-դին Զաքարիան եղել է Զազաթրյանների հարստության ղեկավարը (Թաջ աղ-դին Հասան Մեմի (Թուզորդ) վեզիրը: Այդ պաշտոնից հրանակվել է 1336 թ.: Տե՛ս Կ. Յ. Բոսորթ, *Mycsluianstvo amecim, Moscow, 1971, c. 215.*

² Ղազվինիին վերաբերող կենսագրական մանրամասն տվյալների ժամար տե՛ս Է. G. Browne, *Նշվ. աշխ., էջ 87, Ինչպես նաև՝ Charles Nieu, Catalogue of the Persian manuscripts in the British museum, (4 vols, 1879-1895), vol. 1, p. 418-419.*

³ «Te cih-i-Gozide» «Թարիխն գոյգոն» («Ներքի պատմություն») աշխատությունը Ղազվինիին ավարտին է հասցրել 1330 թ., այն նվիրված է Ռաշիդ աղ-՛իմի որդուն՝ Գեյաս աղ-դին Ռաշիդին, ով 1328-1336 թթ. եղել է իլխան Արու Մալեթի (1317-1335 թթ.) վեզիրը: Աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից, վեց գլխից եւ վերջաբանից: Հատկապես արժեքավոր է նաև վեցերորդ գլուխը, որը վերաբերում է հեղինակի հայրենի քաղաք Ղազվինին: Տե՛ս մանրամասն Է. G. Browne, *Նշվ. աշխ., էջ 87-93, Ինչպես նաև՝ Charles Nieu, Նշվ. աշխ., էջ 80-81:*

⁴ «Zafar-Nama» («Հաֆար-Նամե», «Գիրք հաղթության») աշխատությունը Ղազվինին գրել է 1335 թ., բաղկացած է 75000 յեթից, ընդգրկում է բավական մեծ ժամանակահատված՝ սկսած Մոնղոլների մարգարեի ժամանակներից մինչև հեղինակի սպանության ժամանակաշրջանը: Աշխատությունը բաղկացած է երեք մասից: Տե՛ս մանրամասն Է. G. Browne, *Նշվ. աշխ., էջ 95-98.*

⁵ Տե՛ս Charles Nieu, *Նշվ. աշխ., էջ 419:*

⁶ Կվադունների հետևանքով ստեղծված ժողովրդական կյանքությունը միավորում էր բազմաթիվ ցեղերի ու ժողովուրդների, որոնք ունեին սրամզամայն տարբեր տնտեսական ու մշակութային զարգացման մակարդակ: Նման տերությունը, որպես մեկ միասնական ամբողջություն չէր կարող երկար գոյատևել եւ չուսով տրոհվեց ժողովրդական առանձին պետությունների: Իլխանությունը կամ Հուլավյանների (Հուլա-

Յյաւը, որտեղ առանձին ենթազույններով ներկայացվում է պետութայն ծառ կազմող վարչական միավորների՝ վիլայեթների¹ եւ գրանց մեջ ենթ՝ առված բնակավայրերի նկարագիրը:

Հարկ է նկատել, որ տեղեկութայններ հազորդելու Ղազվիներն առաջ նորդով է ավայլ վայրի նկարագրութայն որոշակի համակարգով նրա ավայլներում մշտական են բնակավայրի գիրքի ու տեղագրութայն (կոտ՝ գինատներ՝ երկարութայն, լայնութայն), բնական պայմաններին, անեց՝ վոց մշակարութայնին, հողդուզ-ե դիվանի² չափին վերաբերող տեղեկութայնները: Ցանկն առանձին՝ դեպքերում լրացվում է ավայլ վայրի հայտնի շինութայնների (բերդ, սյարխուզ են), բնակչութայն թվի, կրօնական պատկանելութայն վերաբերյալ ավայլներով:

Նախորդ շրջանի հեղինակների աշխատութայններից բացի³, որտեց Ղազվիներն բավական քննադատորեն է ժտեցել, «նուզհաթ աչ-դուլուբի» համար հիմք են հանդիսացել պաշտօնական դավթարների՝ ավայլները, որտեց հասու են եղել հեղինակին՝ որպես ֆինանսական վարչութայն քայլ-

դուլդների) ձեռնդրական պետությունը (1256-1353) տեղեկաց Իրանի տարածքում Հուլաղու խանի կողմից, ով ավելի ուշ՝ 1261-ին, ճաատապեց մեծ խան Սուրիյալ՝ դանի կողմից, որը Հուլաղուին շնորհեց իշխան տիտղոսը: Իշխանների պետությունն ընդգրկում էր Ռակարական տարածք՝ ներառելով ողջ Իրանը, Մերվի օազիսը, Հե-րաթի շրջանը, ներկայիս ողջ Աֆղանստանը (քաղաքայրայր Ռաշիդի շրջանից), Ա-րարական Իրաքը, Ասորպատականը, Արանը եւ Շիրվանը, Հայաստանը, Ջեզիրեն (Վերին Միջագետք) եւ Բոսնի (Փոքր Ասիա) արևմտյան մասը՝ մինչև Կըզըլ-Իրմակ գետը: Ռուսի պելոնյան սուլթանությունը, Վրաստանը, Շիրվանշահների պետու-թյունը, Ռոմանյան Տրապիզունդ կայսրությունը, Կիլիկիայի հայկական եւ Կիպոս-ի թագավորությունը, Աֆղանստանի տարածքի Կույսների իշխանավարությունը դարձան Ռուլադյանների Ֆարկատս վասալները (տե՛ս օր.՝ Ի. Ի. Петрушевский, Землеустройство и аграрные отношения в Иране XIII-XIV вв.сс., Москва - Ленинград, 1950, с. 47; Վ. Քայսուրդյան, Իրանի պատմություն, Եր., 2006, էջ 248):

¹ Վիլայեթ - *ولایت* - երկիր, ներքաժառ, նախագ: Երբեմն վիլայեթ անվան տակ հաս-կացվում է մի ամբողջ երկիր, երբեմն՝ ընդգրծմակ նախագ, իսկ երբեմն էլ մեծ գա-վառ (տե՛ս Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Եր., 1956, պրակ Ա, էջ 121):

² Հողդուզ-ե դիվանի - *دولت خرد* - սայրքների Ֆարկային պարտավորությունները պետության նկատմամբ (տե՛ս Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ Բ, էջ 221-222):

³ «Նուզհաթ աչ-դուլուբ» աշխատության համար սկզբնաղբյուր հանդիսացած երկերի վերաբերյալ տե՛ս Charles Nieu, նշվ. աշխ., էջ 418-419:

⁴ Ռաֆթար - *رفعت* - տեսք, մատյան: Գլխավորապես օգտագործվում էր Ֆարկային մատյանների իմաստով (տե՛ս Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ Ա, էջ 108):

րութեան համար արժեքովոր պատմագրական այլ երկերի վկայություններով, առանձին դեպքերում եսեւ լրացվել եւ հարստացվել զբանջով:

«Նուզհասթ ալ-դուլայր»-ում Հայաստանին (Արմենիա) վերաբերող հասկածն անփոփոխ է «Հիշատակություն Արմենիայի մասին» խորագիրը կրող ութերորդ ենթագլխում¹: Ըստ Ղազվինին՝ «Արմենիայի վիլայեթը բողկացած է երկու մասից՝ Մեծ եւ Փոքր: Փոքր Արմենիան Իրանի նեա չի սահմանակցում: Ատեւելում սահմանակից է Մեծ Արմենիան, էյսպիսում Ռումը, հարավում Եանը, աեւմուտում՝ Ռուսի ծովը: Սիբը, Տարսուը եւ Կիպրուը նեա [Փոքր Արմենիայի] մեծ Կազախներից են: Այստեղից յուրմանկյաւ տաթի ետևում քուման² խաւաը³ են զհարում Իրանին»⁴:

Փոքր Արմենիայի նկարագրության վերաշարագրյալ տվյալներից եզրակացնում ենք, որ Ղազվինին տարանջատել է Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը՝ այն բնորոշելու համար «զտագործելով «Փոքր Արմենիա» եզրույթը: Քննվող ժամանակաշրջանում քուն Հայաստանը (այլ կերպ՝ «Մեծ Հայք») եւ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն էսպես տարբերվում էին միմյանցից՝ թե՛ իրենց զբաղեցրած աշխարհագրական զիրքով, եւ թե՛ մեզոդուական իշխանությունների հեա որգեզրած հարաբերությունների բնույթով: Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը տվյալ ժամանակաշրջանում Ելլանուսթյան սահմաններում գտնվող ստորակա (վասալ) պետություն էր, որն ի տարբերություն նման կարգավիճակ ունեցող այլ պետությունների՝ առավել շահեկան զիրքում էր: Պատահական չէ, որ անցած մեզոդները Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը համարում էին «վասալ եւ զաշեակից պետություն»⁵: Այն որ, Ղազվինին «Փոքր Արմենիա» է անվանում Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը, հստակեցնում է եսեւ եւ շէ միայն զբա կազմում հիշատակված քաղաքների (Սիւ, Տարսու), այլ՝

¹ «مغلاہ ہکوش محمد ابو سعیدی، تهران ۱۳۴۴» «باب هشتم» در ذکر مواضع ولایت ارض «من سن ۱۱۷» قرطبی، ترجمه القاب

² «تومان»- «تومان»- զբանակալ խոշոր մետաղ, 89 հավասար էր 10.000 դինարի (տես Հ. Փափազյան, Գեզվ. աշխ., պրակ Բ, էջ 219):

³ «خر»- «خر»- արքայական տիրապետության ժամանակաշրջանում այսպես էր կոչվում գլխավոր թողախարկը: ԹՁ-ԹԸ դարերում այս եզրույթը քիչ օգտագործվում էր, ներառվում էր բնակչությանից զանվող մի շարք պետական հարկերի համար՝ որպես հավաքական հարկային եզրույթ (տես Հ. Փափազյան, Գեզվ. աշխ., էջ 110):

⁴ «مغلاہ قرطبی، ترجمه القاب» من سن ۱۱۷

⁵ «The Mongols and the Armenians (1220-1335)», by Bayarsaikhan Dashdoovag, Leiden-London, 2011, p. 319.

զանգձագ սկսեց կենտրոնանալ Կիպրոսում՝ սկսած ժժ դարից: Իսկ Կիպրոսի եւ Կիլիկիան Հայաստանի միջև ձեւավորված անտեսական եւ քաղաքական հարաբերություններն էլ ավելի շուրջ բնույթ առաջան կգ զուժ հաստատված (ուսինյան արքայատոհմի տիրապետության շրջանում (1182-1489 թթ.), որոնց ներկայացուցիչներից ոմանք զահակալէ են նաեւ Կիլիկիան Հայաստանում: Նեոեւացես, հակված ենք ենթադրելու, որ վերջնալ հանգամանքներով էլ պայմանավորված՝ Ղազվինի կիպրոսը եւ հիշատակում է Փոքր Արմենիայի կազմում:

Ղազվինի ներկայացրած տեղեկությունների համաձայն՝ Մեծ Արմենիան Իրանի սահմանների վեր է (մոնոմ), հայտնի է միւսման-ե Աբլարս անունով: Կարը մայրաքաղաքն է Սահմանակից է Ռումին, Կիպրոսի ին, Քուրդիստանին, Ասորգատականին, Առանին: Մեծ Արմենիայի կորոլիսաներն են երկարորոնը՝ Աբգան ալ-Ռումից մինչև Սարմատ, իսկ լայնությունը Առանից մինչև Աբլարսի վիլայեթի վերջավորություն: Կլիման մեղմ է: Անցյալ ժամանակներում հողգույ-ե զիվանին կազմում էր երկու հարյուր բուման, [Տեսու նվազեց] մինչև ետեսունինը բուման:¹

Այլ է պատկերը Մեծ Արմենիայի զեպում: Ղազվինին, հաճանարար, հիմք ընդունելով նախորդ շրջանի հեղինակների աշխատությունները՝ Մեծ Արմենիան է տեղանում ոչ թե մեծագույնի կազմից գրավված եւ վարչա-տարածքային եր բաժանման արդյունքում կազմավորված Մեծ Հայքի վիլայեթը², այլ զեռես ժժ գ. սկզբին ձեւավորված եւ իր զոյությունը շուրջ մեկուկես դար (1100-1244 թթ.) պահպանած երաթի Տահ-մենների պետությունը (սուլթանություն կամ ամիրայություն)՝ երաթ մայրաքաղաքով, որը միջնադարյան աղբյուրներում հայտնի էր նաեւ Ռուման-ե Աբլարս անունով³, ինչպես որ այն ներկայացնում է Ղազվինին:

Ստորև կքննենք հեղինակի տվյալները հայկական որոշ բնակավայրերի վերաբերյալ: Մեծ Արմենիայի կազմում հիշատակված առաջին բնակավայրը, որին տեղաբնակներն ենք, երաթն է, որի մասին Ղազվինին գրում է.

¹ Տես Գ. Գ. Մուսաբեյով, նշվ. աշխ., էջ 459:

² Տես 117 ص ۱۱۷ من كتاب تاريخ ارض الروم

³ Մեծ Հայքի վիլայեթը կազմավորվել է Հայաստանի հարավ-արևմտյան ճամանգներից, որոնց միացումը մեղրվմանը ազատին հաջորդեցին 1244/1245 թ. Երաթի գրավմանը: Վիլայեթն իր հիերարխիկ բաժանված էր ուղղմա-վարչական ավելի փոքր միավորների՝ բումանների (տե՛ս Հայ մողղոլոյ պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ Ռուստ., հտ. 3, Եր., 1976, էջ 615):

⁴ Տես ՀՀՈՏԲ, հտ. 1, Եր., 1986, էջ 470:

Քաջքը, որ զգալիորեն հետքնթաց էր ապրել սելջուկների արշավանքների հետևանքով, կրկին շարունակվում է՝ սկսած 1110 թվականից, երբ քաղաքը դառնում է Նահ-արմենների ընդարևակ սուլթանության մայրաքաղաք։ Ելաթի անկումը սկսվում է հասկանալի ժ. Գ. 30-ական թվականներից, երբ Քուրբալեզու վաչկատունների առաջնորդ Ջալալզադին Խոսրոզմուշ (1220-1231 թթ.), 1230 թ. գրավելով քաղաքը, այն ենթարկում է ավերածության, որին քիչ անց՝ 1245-ին հաջորդում է Սելջուկական նվաճումը, և Խոսրոզ ավերման հետքերը դեռ շարժացած՝ քաղաքը կրկին ենթարկվում է սոսկալի ավերածության ու կորցնում էրբեմնի համբավը։ Ակնհայտ է, որ օտարի ծանր տիրապետության հետևանքով սկսված տեսեսական ու մշակութային անկումը ելաթը վերածել էր անշուք մի բնակավայրի։

Մեծ Արմենիայի կազմում հիշատակված բնակավայրերից է նաև Բերկրին, որի մասին տեղեկությունները մեչքերում ենք օտորելու։ Քերկրին հին ժամանակներում մեծ հազալ էր. այժմ փոքր հազալ է Մեծ գետ ունի, որ Ալադադից է սկիզբ առնում, շատ այգիներ ունի, առատ է մրգերով։ Փաղափ մի կողմում Ջալալի բերդ կա։ Հողը ուղ-ի դիվանին կազմում է քսանհինգ հազար դինար²։

Բերկրին գտնվում է Ղանա լճից հյուսիս-արևելք, Բերկրի (Բանդիմա՛) գետի աջակողմյան հատվածում (Ղազվինին հավանաբար այս գետն է նկատի ունեցել³), համանուն գաշտի հյուսիսային ծայրամասում⁴։ Տարբեր ժամանակներում այն հիշատակվում է որպես ավան, գյուղաքաղաք, քաղաք⁵։ Ինչպես կարելի է եզրակացնել պատմական աղբյուրների հազոր-գումաներից, միշին գարերում, մասնավորապես՝ Ժ.Պ.Ս. զգ., Բերկրին ավելի խոշոր և քարեկարգ է եղել, ինչին նպաստել է նաև այն, որ քաղաքն ատեսորական ճանապարհներով կապված է եղել Արենշի, Ելաթի, Բաղշի (Բիթլիս) հեռու ժև գարից սկսած քաղաքը մերթնդմերթ ենթարկվել է տարբեր նվաճողների հարձակումներին, ինչի հետևանքով աստիճանա-

¹ Տե՛ս Ք. Ն. Հակոբյան, Գշվ. աշխ., էջ 141:

² Տե՛ս 118 հոս. 'مستأجره له القبا' من

³ Բերկրի գետը սկիզբ է առնում Մաղկանց լեռների արևելյան լանջերից։ Այս լեռների ատորոտում է տեղակայված եղել Ալադադ քաղաքը (տե՛ս Հ.Մ.Ս.Ք. հոս. 1, 1986, էջ 57-58, 675):

⁴ Տե՛ս Ք. Ն. Հակոբյան, Գշվ. աշխ., էջ 95:

⁵ Որպես գյուղաքաղաք Բերկրին հիշատակվում է Ղ. Ալեշանի 1895 թ. «Տեղագիր Հայոց Մենաք» աշխատության մեջ (էջ 89): Քուրբա Արծրունից այն համարում է քաղաք (Քուրբա Արծրունի, Պատմություն Տաևն Արծրունաց, ՍՊր., 1887, էջ 112):

ցող անառիկ ու անձառչելի այս բերգը տեղակայված էր Վանա լճից հյուսիս-արևելք, կիս Թերակզցու հարավային հատվածում¹։ Միջին դարերում այն եղել է Գևուհիների, ապա՝ Արծրունիների սեփականությունը։ Բերգն ունեցել է եզակի կառուցվածք, որի նկարագրության համար Քովմա Արծրունին գործածել է «սրանելի եւ անառիկ բերգ», «անձառույցը եզրույթները²։ Որք երկերում ենթադրվում է, որ այս բերգը գոյություն է ունեցել Արծրունիաց իշխանությունից դեռևս շատ տարիներ առաջ (հետագայում Ամուլի ստորրում հիմնադրվում է Ամիկկայա գյուղը)³։

Ղազվիբն Մեծ Արմենիայի կազմում է անդադրում եսևե Ալազազը, որ կառուցվել է ժԳ գարում։ Ըստ Տեղեկների՝ «Ալազազը հայտնի է մազազե-տիներով, որսատեղիներով, առատ բով։ Մեղզղ Աղուն խանն այստեղ ամառանց ունեւ, որտեղ ամառները շատ եւ լինոււ։ Լողողու-ն զիվանին կազմում է վեց հազար հինգ հարյուր զինարու⁴։

Հայտնի է, որ Հուլազուն, դառնալով անկախ իշխանություն տեր եւ սեփական գրեհատիայի հիմնադիր, Ալազազում գտնվող Գաուն գաղտում այժմյան Բազազանի եւ Դիագինի հարավային հատվածում, կառուցում է աթոռանիստ բնակատեղի, որը կարճ ժամանակահատվածում դառնում է իշխանության առեւտրական կենտրոններից մեկը։ Ըստ կիրակոս Գանձակեցու՝ այս քաղաքը կառուցվել է հյատտակ ժազաւորդների հարկազիր աշխատանքով եւ ունեցել է բազմազգ բնակչություն⁵։ Ալազազի հիմնումը Հայաստանի հարավում՝ Քավրդից Տրապիզոն եւ Այսա գեւոցող քարավանային բանուկ նանապարհների խաչմերուկում, ապացույցն էր այն բանի, որ իլխանները, իրենց գանձարանի նկամուտները նկատի ունենալով, իրարխուում էին միջազգային առևտուրը։ Քեւս քաղաքը հիմնադրվել է Հուլազուի կողմից, սակայն որպես ամառային ետապայք ծառայել է եսևե իլխանական հարստության մյուս ներկայացուցիչներին, որոնցից Ղազվիբն ժամանակագրորեն առանձնացնում է Արզուն իսանին (1284-1291)

¹ Տե՛ս Ս. Տ. Սրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 35։ Տե՛ս նաև Տեղեկների՝ «Հայաստանը եւ հարեան ետիրերը 855-953 թթ.» քարտեզը, Եր., 1976, ինչպես նաև Լ. Միքայել Վրդ. Ցավհանճեանան Միլիթարեան, Հայաստանի բնույթը, Վեցուտիկ - Ս. Ղազար, 1970, էջ 286։

² Քովմա Արծրունի, ԳՂ, աջն, էջ 280, 281։

³ Տե՛ս Լ. Ն. Սարգիսյան, Տեղադրությունը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վեցուտիկ - Ս. Ղազար, 1864, էջ 265։ Հմմ. ՀՀՕՏՔ, հտ. 1, 1986, էջ 219։

⁴ Տե՛ս «سنة الف و اربع مائة»

⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Գաղտնորեն Հայոց, Աշխատասիրությունը Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1961, էջ 396։

քարյանների Հայոց իշխանապետությունը ներառված էր Գյուրջխատանի վիլայեթի կազմում:

Վերանշալ նրկու քաղաքներին առնչվող տվյալները երկուսն իրստ սահմանափակ են: Դազվինին գրում է. «Անին [նիլատակվում է] Ֆինգերոդ ինչիսի կազմում: Կոռդիլիատունեն են՝ երկարությունը՝ 79', լայնությունը՝ 41': Կլիման սառն է [Հայտնի է] հացահատիկի և էնջ Բանակուրյամբ մրգի բերով»: Կարսին վերաբերող տվյալների շարքում հեղինակը մեջբերում է ա՛րար աշխարհացրագնես մակուտի վկայությունը, այն է. «Յիֆիլիսից Կարս [հետալորությունը] երկու օրվա համապարհ է՝, Ապա նա հազվում է. «Նուզբ բաւերեւ է հայտնի է հացահատիկի բերով»¹:

Անին, որ միշին զարերում համարվում էր Արեւելքի խոշորագույն քաղաքներից մեկը ու միայն բնակչության թվով, այլև իր զարգացած տնտեսությամբ և հոյակերտ շինություններով, զգալի հեռանթաց ապրեց մոնղոլական տիրապետության շրջանում: 1238 թ. մոնղոլները նախ պաշարում, ապա գրավում ու ավերածության են մատնում Անին²: Մոնղոլական ժանր ընի հաստատմամբ, Հայաստանի մյուս ծաղկած քաղաքների հետ միասին Անիի պատմության մեջ եւս սկսվում է կարուկ ամայացման և անկման ժամանակաշրջանը: Գրան նպաստում է նաեւ այն հանգամանքը, որ մոնղոլական տիրապետության շրջանում փոփոխվում են նաեւ միջադրաշին տարանցիկ հանապարհների ուղղությունները, ինչով պայմանավորված՝ Հյուսիսային Հայաստանը հետզհետե կորցնում է առևտրատնտեսական իր նախկին նշանակությունը, և զա, բնականաբար, իր հետքն է թողնում ու միայն Անիի, այլև Հյուսիսային Հայաստանի այլ քաղաքների, այդ թվում նաև՝ քննվող մյուս քաղաքի՝ Կարսի վրա³: Այս քաղաքը եւս անմասն չի մնում մոնղոլների ավերածություններից: 1238 թ. մոնղոլները գրավում և ավերում են Կարսը՝ կոտորելով և գերության մատնելով բնակչությանը⁴: Ուստի վերը մեջբերված բոլոր վկայություններից զալիս ենք այն հետեւություն, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում երկու քաղաքներն էլ կորցրել էին իրենց երբեմնի զերն ու կարևորությունը: Եւ թերևս, այս հանգամանքներով էլ պայմանավորված

1 Տե՛ս 1-8 ստ. «کازرس از شهرهای آذربایجان»

2 Յակոտի այս վկայությունը հավաստի է (տե՛ս Հ. Նալբանդյան, Եզվ. աշխ., էջ 99):

3 Տե՛ս 1-8 ստ. «کازرس از شهرهای آذربایجان»

4 Տե՛ս Կիրակոս Քամակեցի, Եզվ. աշխ., էջ 258:

5 Տե՛ս ՀՀԾՏԲ, Ռո. 1, 1986, էջ 268-269:

6 Տե՛ս Կիրակոս Քամակեցի, Եզվ. աշխ., էջ 260:

հիշատակվում եսեւ արարական որոշ աղբյուրներում¹: Ղազվիներն, իհարկե, չի սխալվել՝ երզնկան տեղագրելով Թումի սուլթանության կազմում: Քաղաքը սելջուկ-թուրքերի կողմից գրավվել է 1057 թ. եւ շուրջ երկու դար մնացել երանց տիրապետության տակ: ԺԳ դարի ֆրանսիացի ճանապարհորդ Վ. Թուրբուկը, ով իր նամկորդության ընթացքում եղել է եսեւ երզնկայում, գրում է. «Նախելուանից տասնհինգ օր հետո հասանք Քուրքիայի սուլթանի երկիր: Առաջին քաղաքը, որ հասանք, Մարզնեկան էր (Մրզնեկ): Ավանի բարձր ընտելիները քրիստոնյաներ էին՝ հայեր, հույներ, վրացիներ: Հայերը Քուրքերի երկրում, այսինքն՝ Դյոնիայի պետության սահմաններում կազմում են ընտելության ճշգրտ մեծամասնությունը²: Ղազվիներն քաղաքի պարսոյի վերակառուցումը վերագրում է սելջուկյան սուլթան Ալայադդին Քալզարադին (1218-1237 թթ.), ում կոտավարման տարիներին սուլթանությունը հասել է իր գարգացման գագաթնակետին: Այս սուլթանը ճշգրտոց որեւէ վկայություն չենք կարող մեղբերել, սակայն, մինեույն ժամանակ, հարկ ենք համարում ընդգծել, որ սուլթան ժամանակաշրջանում որոշ քաղաքների նշանավոր շինությունների վերակառուցումը եւս վերագրվում է Քալզարադին³, հետեւապես որոշակի վերապահումով շենվոզ քաղաքի պարսոյի վերակառուցմանն առնչվող այս սուլթանը. ըստ ամենայնի, արժանահամար է: Միջին դարերում երզնկան եղել է բարգավաճ եւ նշանավոր քաղաք: Այդ մասին փաստում են եսեւ օտար հեղինակները, մասնավորապես՝ ԺԳ դարի իտալացի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն (1254-1324 թթ.), նույն ժամանակաշրջանի արաբալեզու աշխարհագիր Իբն Բատուտան (1304-1377 թթ.): Վերջիններիս վկայությունների շնորհիվ Քուրք է ապիս եզրակացնել, որ քաղաքն ունեցել է հարուստ շուկաներ, եւ օր այնտեղ արտադրված ապրանքների մեծ ամենահայտնին բամբակե գործվածքներն են եղել, որոնք Մարկո Պոլոն որակել է որպես «աշխարհի լավագույն բեհեզներ»⁴:

Թումի վիլայիթում է հիշատակվում եսեւ Բարբրոց քաղաքը, որին վերաբերող սուլթանների շարքն ընդգրկումն չէ Ղազվիներն գրում է. «Նախկինում մեծ

¹ Տե՛ս Հ. Նալբանդյան, նշվ. աշխ., էջ 14:

² Տե՛ս Մ. Զուլպյան, Հայ մողղորդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Եր., 1990, էջ 76:

³ Տե՛ս The Cambridge History of Islam, Edit. by P. M. Holt, Ann K. S. Lambton and Bernard Lewis, vol. 1A, p. 248.

⁴ Տե՛ս Մ. Զուլպյան, նշվ. աշխ., էջ 76:

հաղափ էր, այժմ շափերով փոքր է ունի մի բանի այգի: Հողդուզ-ն դիվանին կազմում է Գառնեմկ հազար երեք հարյուր դինար¹:

Բարերոջը տարրեր ժամանակաշրջաններում հիշատակվում է որպես բերդավան, բերդաքաղաք, քաղաք տարրեր անուններով՝ Բայերդ, Բայբուրդ, Սմբատավան², Միջնադարյան Բարերդի մասին կարելիք վկայություններ ունեն Յակուտը և Մարկո Պոլոն: Հատ Յակուտի՝ Բարերդը ոճն՝ անվանի և գեղեցիկ քաղաք է կրթությամբ նահանգում, Հայաստանի հողի անվանի և որբն բերդաքաղաք և տարանցիկ ճանապարհի վրա գտնվող աստիճանի կարելիք կենտրոն՝ Բարերդը հանախակի է ենթարկվել արաբներին և վաճառողների հարձակումներին: 1071 թ. քաղաքը գրավել և ավերել են Ելչուկ թուրքերը: ԺԳ-ԺԶ դարերի ընթացքում եղել է Թուսի սուլթանության կազմում, այնուհետև նվաճվել մոնղոլների կողմից, Սակայն պետք է նշենք, որ ի տարբերություն հախորդ քաղաքի, Բարերդն այդպես էլ չի վերականգնվում, հետևապես Ղազվինին իրավաքի է՝ ներկայացնելով այն որպես փոքր քաղաք:

Հարկ ենք համարում մեկ անգամ ևս ընդգծել, որ այն բնակավայրերը, որոնք ներկայացրեցինք սույն հազարամյան շրջանակում, «նուզհաթ ալ-ուլուր» աշխատության մեջ հիշատակված հայկական բնակավայրերի շուրջ փոքրամասն մասն են կազմում: Դատելով բնակավայրերին առնչվող տեղաբանությունները, որոնք, ինչպես պարզ գարձավ, մեծամասամբ շեղարվում էին Ղազվաստի այլ սկզբնաղբյուրներով, կարող ենք մեկ անգամ ևս փաստել, որ մոնղոլական տիրապետության շրջանը խիստ բացասական հետք է թողել Հայաստանի՝ հախորդ շրջանում արհեստագործության և առևտրի կենտրոնների գարձած քաղաքների վրա: Ուտի, պատահական չէ, որ կենտրոններ գարձած քաղաքների վրա: Ուտի, պատահական չէ, որ կենտրոններ գարձած քաղաքներ, ինչպիսիք էին՝ Ելչուկ, Բերկ-Երբանի նշանավոր այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք էին՝ Ելչուկ, Բերկ-Երբանի մեջ մեծամասամբ ներկայացվում էին որպես փոքր քաղաքներ:

Որպես ամփոփում, մեքերում ենք Ղազվինիի վկայությունը, որը, թերևս, բավարարի անսխալորեն է մոնղոլական տիրապետության անզատնալի բացասական հետևանքների. «Անկասկած է, որ եթե [անգամ] հազար տարվա ընթացքում որեւէ այլ աղետ չլինի, մոնղոլական արշավանքների և տիրապետության հետևանքները [մինևսույն է] ուղղել հնարավոր չէ՞»:

¹ Տե՛ս 111 հոդվածի տեղեկությունները:

² Տե՛ս Ք. Թ. Հակոբյան, Աշխ. աշխ., էջ 80:

³ Տե՛ս Հ. Նալբանդյան, Աշխ. աշխ., էջ 28:

⁴ Տե՛ս Բ. Ա. Պարսկյանի տեղեկությունները:

Иерусалим. Время и место

В сообщении, основанном на полевых материалах, собранных в августе 2017 года, будут рассмотрены актуальные взаимоотношения между этноконфессиональными группами Иерусалима, которые участвуют в оформлении современного религиозного и светского образа города.

Город Иерусалим разделен на новый и старый город в первую очередь составом населения. Площадь «старого города» составляет менее 1 км, число жителей, по разным оценкам, – около 30 или около 40 тыс. человек. Ограничивающие старый Иерусалим крепостные стены приобрели свой нынешний вид в 1530- гг, т.е. в османский период. Квартал старого Иерусалима в современном виде тесно появился в эпоху османского владения, в 1757 г., когда султан Осман III впервые фирманом узаконил статус-кво владения всех конфессий города. С тех пор город разделен на четыре квартала:

1. крупнейший – мусульманский

Примерно сопоставимые по размеру

2. еврейский и

3. христианский.

4. И самый маленький квартал – армянский.

Христианский квартал включает католические, православные, коптские и эфиопские святые места.

Иерусалим – важнейшее символическое пространство для трех мировых конфессий. На протяжении веков здесь оформлялись собственные сакральные локусы иудеев, христиан и мусульман, представители трех религий делили между собой участки святой земли, большей частью сосредоточенные в границах старого города. Также следует, вероятно, напомнить, что указанные сакральные локусы позволяли прибывающим разноконфессиональным паломникам чувствовать себя «в своем сакральном мире». Вопрос владения землей здесь имеет значение – согласно международным договорам, земля и строения, относящиеся, в частности, к той или иной христианской епархии, являются ее частной собственностью. Вернее, являлись, поскольку в настоящее время со стороны государства делается попытка изменить ситуацию.

С другой стороны, ощущение «своего сакрального мира» маркируется городскими иными на «своих» улицах и поддерживается языковыми компетенциями местных жителей.

Традиционно представитель той или иной религиозной общины, прибывший или живущий в городе, благодаря особой линейно-пространственной системе мог передвигаться по святой земле строго в своих границах, не пересекаясь с иными, не своими пространствами. При этом у него есть мир, в котором он чувствует себя своим и который выходит за пределы каких-либо светских, административных границ – т.е. человек может перемещаться по всей Святой земле, по своим сакральным локусам, не замечая в Израиле он или в Палестине. Так, старик, проживший здесь практически всю жизнь, понятия не имел о существовании некоторых из ворот в другом квартале города. С другой стороны, славянская девушка-паломница, прибывшая в греческой патриархии, в течение трех недель совершала ежедневные поездки к святым местам, но понятия не имела, что есть в Иерусалиме, кроме православного мира-маршрута. То есть движение происходит строго по своей колее, но оно при этом может быть достаточно протяженным.

Храмы тот узел, который концентрирует общины Старого города. Какими эти общины: выпензенные «древние» общины, в христианском отношении также протестантские разного толка и «этнонационалистичные» – армянская и греческая католические общины во главе со своими патриархами. Кроме многочисленных христианских групп, здесь, конечно, представлены крупнейшая мусульманская община и иудейская.

Понятно, что иудейские святяши курирует и охраняет государство. Мусульманские святяши, в частности Аль-Аксу, охраняют представители организации «Исламское религиозное объединение», это право им дано со времен мусульманского завоевания Иерусалимского королевства в 1187 г., сейчас это спонсируется королем Иордании. Что касается христианских святяши, то здесь дело обстоит неоднозначно. Мы решили назвать определенную категорию ответственных за покой города людей музейным словом «хранители». В первую очередь это те, кто владеет правом ключа от сохранных храмов. Кроме того, совместные церкви и совладельческие церковные праздники – порождают ряд сложностей. Так, в дни наиболее крупных христианских праздников, собственно, в период Пасхальной недели, в город съезжается более миллиона паломников, согласно официальному городскому плану. Именно из-за наплыва приезжих в небольшое пространство города, на его территорию стягиваются силы израильской армии и полиции, которые следят за порядком. Но эти мероприятия связаны именно с

внешней молодой массой. И ситуацией взаимоотношений турист-государство. Между тем, конфликтные ситуации и проблемы случаются внутри города не только во время праздников и при большом скоплении приезжих. В тех ситуациях, когда возникает угроза, например, христианским святым местам или христианам, причем эта опасность может исходить от любых сил, включая тех же польшейских и военных, в этом случае охранительной, защитительной силой являются христиане-скауты.

У каждого из сообществ старого города существует абсолютно свое время. Есть свой календарь, своя неделя, свои сутки и свои часы. Наиболее ослепленный пример это шаббат. Вся страна останавливает работу в этот святой день, поскольку он выходящий согласно иудейской традиции. Иерусалим, как наиболее консервативный город, закрывает магазины, кафе и так далее. Муниципальный транспорт перестает ходить с вечера пятницы по вечер субботы, воскресенье же – первый рабочий день. Везде, кроме старого города. В старом городе святая литургия проводится, как и во всем христианском мире, именно в сакральный для христиан день – воскресенье. Этим Иерусалим отличается, скажем, от Тель-Авива, в котором литургия перенесена на субботу, поскольку, напомним, воскресенье – рабочий день и люди не могут его пропустить.

Кроме того, отличается календарь внутри общины. Так, армяне празднуют Пасху, и это происходит только в Иерусалиме, по греческой традиции. Собственно, именно поэтому они находятся у Гроба господня и принимают Благодатный огонь вместе – греки и армяне. При этом греки, во главе с патриархом, только в Иерусалиме официально живут по юлианскому календарю, в самой Греции церковь живет по григорианскому календарю.

В совместных церквях время проведения служб поделено между общинами, хотя есть некоторая выкладка – самое начало следующей службы как бы наступает на конец предыдущей. Если для служб используются металлические колокола или орган, то печным предыдущей общины прогонится весьма неприятный свисток. Отметим, что каждая община имеет собственное начало суток, которое соответствует началу ее службы в совместных церквях – т.е. Гроба господня в Иерусалиме и Рождества в Вифлессе.

Таким образом, жители города существуют не только в параллельном друг другу пространстве, но и в параллельном времени.

Հայոց եկեղեցու վարդապետական աստվածաբանության իմաստաբանությունը սուրբ Գրիգոր Տառնացու «Ոսկեփորիկում»

Ս. Գրիգոր Տառնացին հայ հոգևոր մշակույթի պատմության ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից մեկն է: Նա մեծ իմաստասեր էր, աստվածաբան, մանկավարժ, և վերջապես Հայ Առաքելական եկեղեցու սուրբ: Նա թողել է մեծածախալ ու մեծարժեք գրական ժառանգություն: Տառնացու երկերի մեծ մասը նվիրված է աստվածաբանությանը: Դա միանգամայն բնական է միջնադարյան մտածողի համար, սակայն դրա պատճառը միայն ժամանակակից պատմաբանները կարող են պատշաճորեն բացատրել: Երբ կաթոլիկ եկեղեցու հակադրությանը Արևելքում Տառնացու վաճառական միտաբանություններին պատկերաստված Արևելքում Տառնացու վաճառական շահերը էին գործադրում հայեկան կաթոլիկ միտաբանները հակադրական շահեր էին գործադրում հայեկան կաթոլիկ դարձնելու համար, ինչը շարժազանց մեծ վտանգ էր ներկայացրին հայկական գաղթականությանը: Տառնացու կաթոլիկ միտաբանության դեմ պայքարին նվիրել է մի շարք հիմնական աշխատություններ, որոնցից մեկը 1401թ. գրված «Ոսկեփորիկն» է: Նրանում ներկայացված է հայ աստվածաբանական մտքի հակիրճ հանրագումարը: Միջնադարյան իմաստասերության մեջ հավատք մարդկային ճանաչողության հիմնական ձևն էր: ստախրության մեջ հավատք մարդկային ճանաչողության հիմնական ձևն էր: Ըստ էության, ամբողջ «Ոսկեփորիկը» ոչ այլ ինչ է քան Հայոց եկեղեցու վարդապետության շարժազանցն ու շարժազանցը: Իր երկի վերջում Տառնացու մի քանի գրություններում տալիս է դրա կենտրոնական կետը: և հայեկական վարդապետական աստվածաբանության բուն էությունը:

Առաջին գրությունն է «Ստախրություն» և ամենակատար արտաքին հավատում և հավատում: Հայոց եկեղեցու շարժազանցն և ամենակատար արտաքին հավատում և հավատում էր: և հայեկական վարդապետական աստվածաբանության բուն էությունը: Իր երկի վերջում Տառնացու մի քանի գրություններում տալիս է դրա կենտրոնական կետը: և հայեկական վարդապետական աստվածաբանության բուն էությունը:

ներ, այլ մի Աստված: Դա այդպես է, քանզի աստվածային էութիւնը միեզնի է, ու Դեմքերից անկախ գոյութիւն չունի:

էութիւն նշանակում է այն, ինչ կա, գոյութիւն ունի: Ըստ Ս. Գրքի Աստծո անունն է է: Եթէ ասվում է, որ Ս. Երրորդութեան էութիւնը միեզնի է, ապա զա նշանակում է, որ Հայրը, Որդին եւ Ս. Հոգին ունեն նույն անունը՝ է, ու ունեն նույն պատիվը եւ հաճիտեանութիւնը: Հայրն Աստված է, անեզ ու ժշտոշենաժոր: Որդին ու Ս. Հոգին՝ նույնպես Անակիրք է Հայրը, անակիրք են նաեւ Որդին ու Ս. Հոգին: Երանց էութիւնը նույն է, քայք Դեմքերը՝ տարբեր: Հայրը Որդի եւ Ս. Հոգի չէ, նմանապես նաեւ ժուռա Դեմքերը: Տարբերութիւնը Դեմքերին բնորոշ առանձնահատկութիւնների մէջ է: Հայրը չծնված է, Որդին՝ ծնված, իսկ Ս. Հոգին բխում է Հորից, ու երեքն էլ մի կատարյալ Աստված են: Ս. Երրորդութեան հիմնական բնորոշումը նրա համագոյութիւնն է: Որդին համագո է Հորը, ծնված լինելով հաճիտեանականութեան մէջ: Միածին Որդին Աստծո իմաստութիւնն ու զգրութիւնն է: Որդու Հորից ծնված լինելը չի նշանակում, որ նա հաշտորցում է Հորը ժամանակի մէջ, նույնը կարելի է ասել նաեւ Հորից բխող Ս. Հոգու ծառխել: Երեք Դեմքերն էակից են ու համապատիվ, երանք ունեն նույն բնութիւնը, զգրութիւնը եւ կամքը: Ուստի Աստծո ցանկացած գործողութիւնը միշտ կատարում է Ս. Երրորդութիւնը, այլ ոչ թէ նրա Դեմքերից միայն մեկը:

Երկրորդ գրութիւն է. «Հավատում ենք Քանին՝ իբրեւ Աստված, հաճիտեանականութիւնից առաջ Հորից անեզ ծնված եւ սեփական՝ ոչ թէ հետո եւ ոչ կրտսեր, այլ որքան Հայրը Հայր է, նրա հետ եւ Որդին՝ Որդի»¹: Այս գրութիւնը ուղղված է արիստականութեան դեմ: Քրիստոսի աստվածային բնութեան, ու հետևաբար նրա կողմից կատարված փրկագործութեան իրականութեան հիմնադրման համար Առաջին տիեզերական ժողովի կողմից ընդունվել է «համագոյութեան» սկզբունքը, որը հնարավորութիւն էր շննկուում համասեղի բիրտական միաստվածութիւնն ու երկհատկարանային հայտնութիւնը Աստծո երեք Դեմք ունենալու մասին: Դա քաճականին համարձակ քայլ էր, քանի որ այս եզրութիւնը ոչ միայն բացակայում էր նոր Կաթակարանում, այլեւ փորկաբերկված էր հերետիկոս Պաղոս Սամասացու կողմից, ով օգտագործում էր այն Հոր եւ Որդու նույնութիւնը նշելու համար, ինչն անվերապահորէն մերժվել է Սկեղեցու կողմից: Հորն է նշել, որ արիստականները նույնպես մերժում էին Պաղոս Սամասացու փարզապետութիւնը, քակայն անում էին զա այլ գիրքերից, քան ուղղօրոտները: Նրանք նույնպես նույնացնում էին

¹ ԱՅԳ:

վատարապես կատարյալ Աստված են, սակայն ոչ թե էրեք Աստվածներ, այլ մի Աստված: Գա աչգպես է, բանզի աստվածային էությունը միեղեն է, ու Գնմբերից անկախ գոյություն չունի:

Էինչերորդ գրույթն է «Լավատուն ենք սուրբ եկեղեցուն եւ արքերի հօղորդութեամբ մեզքերի թողութեանը»¹ Այստեղ, նախ եւ առաջ, կայուեալ է Եկեղեցուն աւոր անվանելը: Եկեղեցու սրբութեանը պայմանագործած է այն հանգամանքով, որ նրա մէջ Գնմանկատեի օրվանից ի վեր բնակվում է Ս. Լոգիւն: Նրա այս հատկությունը սերտորեն կապված է Տրուաների՝ միասնութեան, ընդհանրականության եւ առաքելականության հետ: Եկեղեցու միասնականությունը պայմանագործած է նրա Քրիստոսի մարմին լինելով, իսկ Քրիստոս մեզն է նա Գնմէն է միայն մի Եկեղեցի, որը բազիլիցած է բազմաթիվ համայնքներից: Եկեղեցուն են պատկանում բոլոր այն քրիստոնէական համայնքները, որոնք անփոփոխ պահպանում են առաքելական ավանդույթը՝ Եկեղեցու ընդհանրականությունը նշանակում է նրա տիրեղեցական բնույթը, որից բխում է նրա մէջ ազգային ու ռասայական որեւէ հակամարտությունների բացառումը: Եկեղեցու առաքելականությունը նշանակում է, որ նրա մէջ պահպանվում է առաքելական ձեռնադրութեան հաշորդականությունը, որը հոգևորականներին վարդապետական իշխանությունն ու պատարագ ժատուցելու իրազունք է տալիս:

Վեցերորդ գրույթն է. «Սրեք անկերից Բանին հովատում ենք իրրեւ Աստված՝ հովտեանականությունից առաջ ծնված Լորից, Ժամանակի ընթացքում Աստվածածինն Կուս Մարիամին մէջ իջած, նրա արջունից առած եւ իր Աստվածությունը միտվորած, անտրտա Կուսի արգանդում ինն ամիս գոյած: Եւ կօտարյալ Աստված եղով կատարյալ մարդ, հոգով, մարդով եւ մարմնով՝ մեկ անկ, մեկ զեւթ, եւ մեկ ընություն մէջ միտվորված մարդացած Աստված՝ առանց փոփոխման, առանց այլապիսեան, անսերմ հղութուն եւ անաղտոյան ծնանոց, քովհետեւ ոչ նրա Աստվածութեան սկիզբը կա, ոչ էլ նրա Մարդկութեան վախճանը, զբանզի Էրիստոս երեկ մէջ աստվածային եւ մարդկային բնությունների փոխարարբնութեան հիմնախնդիրը սկսեց հետաքրքրել Եկեղեցու հայրերին դեռ IV դարում, արիստականության դժ պայքարի անկնաթիւմ փուլում: Անշուշտ քրիստոսարանությունը հետաքրքրում էր եկեղեցու հայրերին նաեւ դրանից առաջ, մասնագորապես գնաստիկների զեմ պայքարի ժամանակ, որոնք ժխտում էին Քրիստոսի մարմնի իրական լինելն, ինչի պատ-

¹ ԱՕԴ:

վելու ժամանակ իշավ Ս. Հոգին, Յ) խոստովել Բանի մարմին գառնալու բարոցի ընկալումից: Ապոզինարը համազված էր, որ նրա հայեցակարգը չի հակասում Ս. Գրքին, քանզի վերջինիս մեջ առված է "Բան մարմին եղև", իսկ ունչ ունտիկ փիլիսոփայական ավանդույթի համաանըստում մարմնի հասկացության մեջ չի մտնում: Անշուշտ, զա սխալ տեսակետ է, քանի որ սարժ եզրույթը, որ օգտագործված է Հովհաննեսի ավետարանի նախաբանում, պարզապես ներայնրեն ետեւ եզրույթի հուժարեն թարգմանությունն էր, որն, ի տարբերություն իր հուժարեն համարմիքի, նշանակում է ոչ թե մարզու զուտ ֆիզիկական բնույթունն, այլ մարզկային անձնավորույթունը որպես հոգու եւ մարմնի անբաժանելի միություն: Ապոզինարի զրիստոստարանության ճուշտունն այն էր, որ Բանի մարմնացումն ամենեւին էլ նրա մարզնդության համանիշը չէ, ու Քրիստոսի մարզկային բնույթունը Հաղես տարբերվում է սույտրական մարզկային բնույթունից:

Ապոզինարի հայեցակարգը լիովին համապատասխանում էր անտիկ փիլիսոփայական մասնաղության սկզբունքներին, սակայն հակասում էր Հայտնույթունը եւ եկեղեցական ավանդույթին, որոնց համաձայն Քրիստոս եման էր մարզկանց ամեն ինչով, բացի մեզքից, եւ զրա հետեւանքով նրա ուսանալը մերժվել է եկեղեցու կողմից, իսկ ինքը Ապոզինարը եղովվել է Չ-րոջ Տինդերական ժողովի ժամանկ: Եկեղեցին չէր կարող ընդունել այդ ուսանալը, քանի որ ապոզինարականության մեջ թարքնված էր երեւութականության՝ գրկեղիմի վտանգը, իսկ զա իր Ներթին, թերի էր զարձնում Քրիստոսի փրկագործությանը: Որպեսզի այն լինի կատարյալ, Բանը պիտի ընդունած լիներ մարզկային բնույթունն ամբողջությամբ, ու նրա մարզկույթունը անթերի պիտի լիներ եւ հոգեկետ, եւ մարմնագետ, ու միակ բանը, որով նա տարբերվում է Մաշնած մարզկանցից, զա մեզքի բացակայությունն է: Քրիստոսի կանքում կային բազմաթիվ իրազարձույթուններ, որոնցից պարզ երևում էր, որ նա ուներ մարզկային մարզ: Բավական է հրշիլ Գեթեանտիի այցում նրա անցկացրած զիշերը, երբ նա տրտում էր եւ ազսթում եթն փորձննց մի նախազատությանը արտահայտենք ապոզինարականության եկեղեցու կողմից մերժվելու պատճառն, այպա կարող ենք տեսչ, որ Ապոզինարի համար Քրիստոս իրական մարզ չէր, ինչը բացահայտ կերպով հակասում է Ավետարանին, որում Աստու Որդին պատկերված է որպես կատարյալ մարզ:

Տաթեանցին, խոսելով Քրիստոսի կատարյալ մարզ լինելու մասին, անշուշտ, նկատի ուներ նաև Մեներոս Անտիոքացու եւ Հայտնու Հայկեանուսցու հերձվածնիցը, որոնք եղովված էին Հայոց եկեղեցու կողմից: Անտիոքի պատրիարք Մեներոսը միաբնակության խոշորագույն տեսարաններից մեկն

այս պիտի ընդունենք, որ աստվածային բնության հետ միավորվելուց հետո մարդկային բնությունը չէր կարող մնալ անփոփոխ, ու պիտի ձեռք բերեր աստվածային բնությանը բնորոշ առանձնահատկությունները, եւ առաջին հերթին անապականությունը: Ուստի հայ վարդապետները կարահանադեմ մերժել են Մեներոսի թրիստոսարանությունը, պնդելով, որ Քրիստոսի մարդկությունը, լինելով շարժարեւի ըստ բնության, անշարժարեւի էր ըստ Բանի հետ անհատ միավորության:

Մյուս կողմից, հայերի համար հավասարապես մերժելի էր նաեւ Հուլիոս Եւս Հալիկաանացու այն տեսակետը, որ Քրիստոսի մարդկությունն ըստ բնության անապական էր, քանզի Բանը, մարմնանալիս, ընդունել է Ազամի անձնը եւ անապական բնությունը, ինչպիսին այն եղել է նրա անկումից առաջ: Ուստի իր շարժարանքները Քրիստոս կրել է կամովի, որպես հրաշք: քանզի նրա անապական բնությունը ինքնին ենթակա չէր շարժարանքների: Այստեղ անհասկանալի է մնում, թե ինչպես այդ զնաչքում Քրիստոս կարող էր քավիլ մարդկության մեղքերը, եթե նրա մարդկությունն ի սկզբանե զերծ էր մեղքից, ու հետեւաբար, Հայտնա տարրեր բոլոր մարդկանց մեղսական բնությունից: Այս տեսակետը նույնպես մերժվեց հայերի կողմից: Քրիստոս, մարմնանալով, ընդունեց մարդկային մեղսական բնությունը, որը, սակայն, Բանի աստվածային բնության հետ անհատ կերպով միավորվելուց հետո ձեռք բերեց անշարժարեւիություն եւ անմահություն:

Ամփոփելով ասվածը՝ նշենք հետեւյալը: Ս. Գրիգոր Տաթևացին իր երկերում համակարգի է բերել Նկեղծցու հայրերի վարդապետությունը: նրա «Մեկնությունները» Հայոց Նկեղծցու վարդապետական աստվածաբանության ամփոփ եւ հակիրճ շարադրանք է, որի ընդարձակ տարբերակը նրա հույտնի «Հարցմանց գիրքն» է: Այս երկերում ի մի են բերված հայ աստվածաբանական մտքի հազարամյա զարգացման եզրամասները, որոնք շարադրված են կուս ու համապարփակ համակարգի տեսքով: «Մեկնություններում» կա այն ամենն, ինչ անհրաժեշտ է հավաստացային ուղղափառության սահմաններում մնալու եւ զանազան հերձվածներից խուսափելու համար: Ասանց շարժականներու կարելի է ասել, որ «Մեկնությունները» իր զարաշրջանի համառոտ աստվածաբանական հանրագիտարան է: Դասական աշխատություն լինելով՝ Գրիգոր Տաթևացու «Մեկնությունները» լիովին պահպանում է իր եշանակությունը նաեւ մեր օրերում:

կաթնական ծղակույթը¹: Չերքեզահայերի առանձին ենթկալացությունը մար-
զահամարի ժամանակ իրենց համարել են հատուկ էթնիկ հանրություն²:

Ժամանակի առումով Կրասնոդարի երկրամասի հայ բնակչության երկ-
րորդ խումբը համընթահայերն են՝ պատմական Հաճնին գտնադրեց, որնը
Ռուսաստան են գաղթել Կովկասյան պատերազմից հետո: Հայերի ազգա-
գրական այս խմբի սփռման առանձնահատկությունն այն էր, որ նրանք բնա-
կություն էին հաստատում Սև ծովի ափի երկայնքով Տուրապետից մինչև
Սուխում³: Հայ բնակչության՝ ժամանակի առումով երրորդ ենթազմբը
Կուրան կազմած է՝ Ասոսիին աշխարհամարտի սղբերգական իրազմ-
ույթյունների և Քուրքիայում հայերի ցեղասպանության հետ⁴:

Հայերի վերաբնակեցումը Կրասնոդարի երկրամաս խորհրդային շրջա-
նում բնութագրվում էր ակտիվության բուն փայլատակումների բացակա-
յությամբ: 1925 թ. ստեղծվեց Հայկական շրջանը, որը ներառում էր 7 գյուղա-
խումբ⁵: Այս միափոքր գոյատևեց մոտ 28 տարի և շուտով խորհրդային վար-
չակարգին՝ իրենավար շրջանի ստեղծումը նպաստում էր բնակչության սփ-
ռային ինքնության պահպանմանը: Սակայն սուսականացման քաղաքակա-
նությունը և էթնիկական խտրականությունը ի վերջո հանգեցրեց սոյն
վարչական կառույցի վերացմանը 1953 թ.⁶:

Մրենույց ժամանակ, հայկական միգրացիային բնորոշ էր սահուն ան-
որի ակտիվության հերթական բարեկրակուրը կապված էր 1988 թ. երկրաշար-
ժի հետ և, այնուհետև, սասակացում 1990-ական թթ.: Կրաց-արխազական
ղինված հակամարտության շրջանում Արխազիայի 80 հազարանոց հայ
բնակչությունը կրճատվեց 50%-ով, որի պայի մասը տեղափոխվեց Կրասնո-

1 А. Е. Тер-Саркисянц, Из истории черкесов-гуков (черкесские армяне) // Армяне Юга
России: история, культура, общее будущее. Ростов-на-Дону, 2012, С. 279-284.

2 Итоги Всероссийской переписки населения 2002 года по Краснодарскому краю. Нацио-
нальный состав и владение языками, гражданство, т. 4, Краснодар, 2005, с. 7.

3 М. Минисев, Переселенные армяне из Черноморского побережья Кавказа в
первое шестилетие хозяйственной деятельности (последняя четверть XIX в.), – ВОН, 1977,
№ 4, с. 64-73.

4 С. А. Минисев, Армяне-беженцы на Северном Кавказе в 1918-1920 гг., – Армяне юга
России: история, культура, общее будущее. Ростов-на-Дону, 2013, с. 50.

5 В. З. Аюпкин, Национальные районы и их официальный язык (армянские районы Се-
верного Кавказа в 20-е годы), – Армяне Северного Кавказа. Studies Caucasologica. Вып. 2,
Краснодар, 1995, с. 150.

6 В. З. Аюпкин, Армянский национальный район на Кубани: образование, статус, поли-
тически процесс // «Anthropological Inquiry. Bulletin. (Обзорные армяноведческие). ЕГУ,
№ 2 (3), 2015, с. 31-46.

գաղթելու, որոնք կամ զեռ չեն հասցրել Ռուսաստանի քաղաքացիության ստանալ, կամ ժամանակավոր աշխատողներ են¹:

Հայերի ներգաղթը Կրասնոզարի երկրամաս մինչ օրս էլ, աճազ, շարունակվում է: Իրա քանակական աստիճանը, թերևս, զգալիորեն ցածր է, քան մեկ-երկու տասնամյակ առաջ²: Հայաստանի տարրեր անկյուններից եկածները (հայ բնակչության մյուս խմբերից տարբերելու համար «երեսանշան հայեր» կոչվածները), մինչև հիմա էլ տեղի հասարակության ինտեգրվելու զժվարություններ են կրում: Այսօր հայկական միգրացիայի զգալի մասը կազմում են գյուղական վայրերից և փոքր քաղաքներից եկածները, որոնք հաճախ վատ գիտեն սուսերեն: Հայազգի այլ խմբերի հետ եկվորները, երբեմն, նախընտրում են հարաբերվել սիրայն մայրենի լեզվով, ընդ որում, անընդհատ եղելով, որ [կրանց] բարբառը գրական չէ, սրբուն [կրանք] երկրորդ կարգի հայեր են³:

Ինչպես ցույց է տալիս իրականությունը, այլ սոցիոմշակութային միջավայրին ինտեգրումն անիտուսափելիորեն ենթադրում է էթնիկ փոքրամասնության մի ինչ-որ մասի մուլտի: Օտարության մեջ հայտնված հայերի արգեն երրորդ սերունդը չի խոսում, չի հասկանում իր մայրենի լեզուն: Ծավալ՝ փաստ է, որ տեղի հայերի որոշ մասը չեն էլ ցանկանում առանձնապես մայրենի լեզուն սովորել, քանի որ արգեն ուսուխոս են զարկել և ոչ մի հետաքրքրություն հանդես չեն բերում հայերենի հանդեպ⁴: 1950-ական թթ. երկրամասում կար 140 հայկական դպրոց, որից 13-ը՝ միջնակարգ և 40-ը՝ սեթական⁵: Այժմ միայն 1.5 հազ. հայազգի մանուկներ են Սույի քաղաքի թիվ 31 միջնակարգ դպրոցում հայերենը ուսանում որպես մայրենի⁶: Սարսափելի թվաքանակություն է, որը վիսյում է Կրասնոզարի երկրամասի հայերի ոչ հետապազայում արտա ուժացման մասին: Միևնույն ժամանակ, զեռ օպտագործվում են ինքնությունը պահելու ալլընտրանքային տարրեր եղանակներ (հա-

1 Հայկական համայնքների ինքնակազմակերպման խնդիրների Հարավային Ռուսաստանում. Եր.: Կոնվակսից, 2010, էջ 126:

2 С. Я. Сушан, Армяне Юга России и Крыма (геодемографический очерк), Ростов н/А.: Изд-во «Ком-интер», 2015, с. 129-130.

3 Г. С. Деинцова, Армянская мигранция на Юге России и в кризисе общественного мнения // Проблемы миграции на Юге России: опыт социологического анализа, Ростов-на-Дону, 2003, с.

4 ՅՆԿ Արմյեռ Կրասնոզարսկոյո կրայ՝ կալիս ԿրԵՎՅՈՒՄԻ ՆԱՇԽՈՒՆԱԿԱՆՈՒՄԻ ՕՒ ՄԱՐԲՈՐՄԵՏՈՒ ՄԱՏԵՐԻԱԼՈՒ / ՎԵՒ-ՏՈՍՏ. Մ. Յ. ՏԱՅՅԱ, Կրասնոզար, 2007.

5 Ինտեգրման ճանապարհին, Ֆայերնի ռուսլոմոլը ՌԴ Արմալիք քաղաքում // <http://www.lexu.am/?p=505> (տվյալ է համադրանքում, Սերբիե՝ էջ Է՝ 28.04.2018):

6 В Сочи прошла конференция по армянскому языку // САР, №2 (141), 28.02.2007, с. 7.

պես նաև չափ ինտեգրված են որսական սոցիումին¹։ Այստեղ ապրում են նաև հայալեզու մահմեդական-հեմշիներ՝ մտավորապես 150 ընտանիք²։ Այսպիսով, հրատնօգարի երկրամաս հայերի միգրացիայի երկարատև գործընթացը հանդիսանում է այն բանին, որ այստեղ կենսավարկաց մեծաթիվ, բայց սոցիալապես ինտեգրացիայի առումով ոչ միատարր պոլուսը։

Ինչպիսին են հրատնօգարի երկրամասի հայկական համայնքների հետ նկարները։ ՌԴ-ում 2015 թ. սկսված սոցիալ-տնտեսական եզրաժամը նպաստեց այն բանին, որ հույսալացության գրանցումները որոշ ավելացում առի ունենա։ Հատկապես հրատնօգարի և հրատնօգարի երկրամասում միջլեքնիկ հարաբերությունների բարձր կոնֆլիկտային պոտենցիալը³։ Մի հրապարակում մԷՄ-ն լրագրում, օրինակ, «Հայկական հասարակայնությանը հորդորում է Ռուսաստանի հայերին սխալ կայել ճշմարտության այքերին» գերեզման գրով, չափազանց օխոսք երանգավորում սեփ. օջախը, այս երկրում գտնվող զարմել էք օտար եւ անցանկալի օտարը։ Տարբեր պարտերում բարգավաճման առանձին օրինակները ոչ չքի շղթա է ձեռնարկության մեջ գցեն»⁴։

1 Ռուսաստանի Դաշնության հարյուրյակ կրոնա-դավանանքային կողմնորոշումները, Եր.։ «Նորայանք» ԳԱՀ, 2011, էջ 99։

2 Հայկական համայնքների ինքնակազմակերպման խնդիրները Հարավային Ռուսաստանում, Եր.։ «Նորայանք» ԳԱՀ, 2010, էջ 164։

3 ՏՀ՝ Արթուր Կալանթարյան Կալանթարյան, Կրկն հայ պոլուս մեկուսացի գոն են դարձել ի՞նչ <http://www.newinfo.am/arm/article/view/4270> (տես նաև համալրագրում, մարտի 2018)։

4 Տե՛ս Մ. Շառա, Архивы Краснодарского края в контексте современной миграционной политики, – «ЭТ-и ВЕК», № 2 (8), 2007, с. 85։

բաժնի մարդ կամ մարդեր՝ Կնազույն ցեղի անձան հետ, որոնց մասին առաջին տեղեկությունները վերաբերում են Ք.ա. է-Ձ դդ.:

ԺՀ դարի վերջին քառորդին եւ թժ գարի սկզբին Արեւելքում գտնված երեսուցյի հեղինակների ուղեգրություններում օգտառատ վկայություններ կան, որոնք կարելի, հավաստի ամպլյաներ են հաղորդում թՀ դարի վերջին քառորդի եւ թժ գարսակզրի Օսմանյան կայսրության, ինչպես նաև հայոց պատմության վերաբերյալ: Դրանք բավականին արժեքավոր են եւ կարող են օգտակար լինել հետագա ուսումնասիրությունների համար:

ԺՀ դարի վերջին քառորդին Արեւելքում հատուկ դիվանագիտական առաքելությամբ Հանապարհորդած Ֆրանսիացի ուղեգիր Գ.-Ա. Օլիվիեն Մարդրիեի մասին հաղորդում է արժեքավոր տեղեկություններ, որոնց մի մասն այլ աղբյուրներում բացակայում են: Այսպես, ուղեգրության մեջ Օլիվիենն գրում է. «Մերկրիե, որը հին Մարզին կամ Մերիզին է, գտնվում է մի բարձր սարի գագաթին, 37 աստիճան 19 րոպե հյուսիսային լայնության. նա զառիմայրի վրա է, ավելի շատ զեպի հարավ: Այդտեղից աչքով կարելի է ընդգրկել մի զգալի տարածք. Միջագետքի արգավանդ դաշտերը թո առջև են՝ ընդհատ բաժանված Մանջարի լեռներով, եւ երևում են հարավից [և] հարավ-արևելքից թասն լլոյ՝² վրա: Դրանք բնակեցված են եղջիներով՝ շար ժողովուրդ, դաժան, անհյուրընկալ, որոնց մասին առում

¹ Հաս. Է. Գանիկյանի՝ մարդերը հնագույն ցեղ էին Իրանում և Հայաստանում, որոնք մասին առաջին Ռիչարդսոնից պահպանվել է Վիդեյատում (մ.թ.ա. է-Ձ դդ.: Մ.թ.ա. 546 թ. Ալեքսանդրյան կայսրու Բ թագավորի թանակում նրանք մասնակցել են Մարդրիեի գրավմանը: Մ.թ.ա. Ե դ. վերջից, որպես վարձկան զինվորներ, մարդերը Հայոց Օրոնտես-Արվանդ տարածքի թանակում դիմադրել են Հայաստանի մասնաճեղ հռոմեական զորքին (Անարատիս): Մարդերը Հայաստանում հիմնականում բնակվել են Վասպուրական մասնաճյուղ՝ Վանա լճից հարավ-արևելք: Մարդաստան գաղատում: Ենթադրվում է, որ մարդեր ցեղանունը ընկած է Մարդե քերո-Մարդուսայց (Մարդաստան) և Մարդադի գաղատների անունների հիմքում: Գարջեական թագավորությունում մարդերին հանձնարարվել է Կասպիական դոմերի հսկողությունը, որի համար Հրախառ Ա թագավորը (մ.թ.ա. 176-171 թթ.) նրանց հատկացրել է «Կասպիական լեռան» տարածքի գոնվոր մարակ բնակավայրը: Տիգրան Բ. Մեծի թանակում (մ.թ.ա. 68 թ.) մարդերի հենցա նկատմանը մարդերը ձուլվել են հաջ ժողովուրդին՝ հազանաբար հիմնելով Մարդաստանիների մասնաբաժնուրում: Ավելի մանրամասն տե՛ս Է. Լ. Գանիկյան, Մարդերի ցեղը հին Հայաստանում (մ.թ.ա. V - մ.թ. I դդ.), - ԳՌՀ, Թ՝ 1, 1976, էջ 204-208:

² Հյոժ երկարության չափման ֆրանսիական միավոր է: Մեկ ցամաքային ցոն հազարսար է 4444 կամ 4445 մետր:

արտադրում են բամբակյա որոշ կտորեղեն եւ մարսկեններ¹, գրանցից մեծ քանակությամբ արտադրում են նաեւ Մերցրինում, որտեղից տանում են Հալեպը²:

ՃԼ գարի վերջին քառորդին Արեւելքում նաեւ պարհորգած մեկ այլ ֆրանսիացի ուղեգիր՝ Լ.-Ֆ. Տերրեր-Մոպրեֆը, Մարդինի մասին հազորում է հետեւյալը. «Մարդինը բավական փոքր քաղաք է՝ կառուցված սարի լանջին՝ մի կիսավեր ամրոցի հսկողությամբ. կառավարիչը ստորագած է Քաղզգաի փառչային: Քնակիչների մեծ մասը զբոստանյա հայեր, մարսիներ եւ նեոստրակաւներ են. կեսը՝ կաթուղիկ, կեսը՝ հերեափկոս եւ բւլօրՇ հերձվածոց: Կատաղած մեկը մյուսների գեմ՝ բուրբ այս վեճերը մեծ հաճույք են պատճառում քուրքերին, ուլքեր, սրպեազի դառան կոպոզներին: Կույ են տալիս ոսարեն՝ թողնելով խեցին երկու կոպեճերին»³:

Մարդինի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հազորում 1807-1809 թթ. եանապարհորգած Ա. Դյուպրեն. «Քնակույթուեը կազմում է 27240 քնակիչ, 20000 թուրք, 3200 հակսրիկյան, 2000 կաթուղիկ հայ, 40 հայ հերձվածոց, 400 քաղզգացի, 800 հրեա եւ 500 կապապա: Այս վերջինները կոչված շեմսի կամ արեւապաշտ, համարվում են Իսմայիլի հետնորդներ: ... Հերձվածոց հայերն ունեն երկու քահանա եւ մի վարդապետ:

Մարդինի կլիման անողջորար է... Այգիներ, խաղողի վազեր եւ պուզաու: ծառեր չեն եղմարվում Մարդինի շրջակայքում:

Ներմուծում են մի թիվ գրաւ, կարմրաներկ [օրգանաներկ], ինդիգո, մետաքս, երկաթեղեն, կիրպատ: Արտահանումը շատ ընդլայնված էր. այն կադ մով էր Հերմակ բամբակը, որից շապիկների համար գեղեցիկ գործվածք էին ստանում: Այն տանում էին Կեսարիա, Հալեպ, Ջմյուռնիա եւ ալլուր»⁴:

¹ Մարդինը որոշմաստված, որվապարոշմված սափյան (սնկ, այճակաշի) էր. որից կոշիկ, գրքանալ, կամուրջ պատաստ էին պատրաստում:

² G.-A. Olivier, Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Égypte et la Perse, Fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières années de la République, t. 4, Paris, 1804, p. 242-245.

³ L.-F. Ferréol-Sauvechouf, Mémoires historiques, politiques et géographiques des voyages du comte de Ferréol-Sauvechouf, Fait en Turquie, en Perse et en Arabie; Depuis 1782 jusqu'en 1789, t. 2, Maestricht, 1790, p. 172.

⁴ Ա. Դյուպրեն Մարդինում հյուրընկալվել է իսկ կաթուղի կաթուղաու Հովակիմ Քալչաի մոտ, ով մի քանի տարի ուսանել էր Համբոմ եւ շատ լավ խոսակցին էր խոսում: St'ou A. Dupré, Voyage en Perse, Fait dans les années 1807, 1808 et 1809, en traversant la Naxos et la Mésopotamie, depuis Constantinople jusqu'à l'extrémité du golfe Persique, et de là à Irévan, t. 1, Paris, 1819, p. 81.

⁵ A. Dupré, Voyage en Perse, t. 1, p. 80-82.

բակին պատմիրում է. «...զի զորս ստուգի մերն զխտացէ զսլ, մի՛ զբկե-
ցէ»¹:

Վերջ հիշված հեղինակներից Մարգինի բնակչության վերաբերյալ
Քվեկան ավյալներն են հազարգում Օլիվիեն, Թեմիճյանը, Պյուպրեն: Ըստ Ղ.
Թեմիճյանի բերած ավյալի՝ Մարգինի բնակչությունը կազմել է մոտ 5000-
6000 մարդ (1000 տուն): Մինչդեռ Օլիվիենի ավյալները հրմք ընդունելու
զեպչում՝ Մարգինի բնակչության թիվը կկազմի մոտ 12000 մարդ, որն
ավելի քան երկու անգամ զիջում է Պյուպրենի հազարգած 27240-ին: Մյուս
կազմից՝ նաև Տեառավոր համարները, որ, ինչպես հազարգում է Թեմիճյանը,
մանտարտի են այլ տարագոթիակ համաճարակների հետևանքով, միգրա-
ցիոն, քաղաքի բնակչությունը 12000-ից (1796 թ.) իշած լինի 5000-6000-ի
(1808 թ.), այս անհավատալի է թվում, որ 1808-1809 թթ. քաղաքի բնակ-
չության թիվը հասած լինի 27240 մարդու (ըստ Պյուպրեի): Ակնհայտ է, որ
երեք հեղինակներն էլ մոտավոր ավյալներ են հազարգում, իսկ որոշ դեպ-
քերում՝ ոչ ճիշտ: Այսպես, անհավանական ենք համարում Ղ. Թեմիճյանի
բերած ավյալը, քանզի Քիրեշիկը (Քիր), որը եւ՝ նախկինում, եւ՝ հետագա-
յում ավելի փոքր բնակավայր է եղել, քան Մարգինը, Թեմիճյանի մոտ
Մարգինից երկու անգամ ավելի բնակչություն (տուն) ունի: Ինչ վերաբե-
րում է Ա. Պյուպրեի այն հազարգմանը, թե Մարգինում կար 40 անաքելա-
կան հայ (ըստ Պյուպրեի՝ հերթվածոց), այս քիչ անց Պյուպրեն գրում է
որ այդ հայերն ունեին երկու քահանա եւ մեկ վարդապետ: Մի հանգա-
մանը, որ շտայություն կարելի է համարել. քառասուն հոգանոց համայն-
քի հոգևոր պահանջմունքները բավարարելու համար շատ չէ՞ արդյոք եր-
կու քահանա եւ մեկ վարդապետ ունենալը: Ուրեմն՝ անաքելական հայերի
թիվը Մարգինում եղել է շատ ավելի, քան քառասուն մարդ: Օլիվիենի վկա-
յությունը՝ Մարգինում կային 1500 հակորթիկյան հայեր: Օլիվիեն Մարգինի
եւ Մծրինի բնակչության մասին խոսելիս երկու զեպչում էլ օգտագործում
է «հակորթիկյան հայ» արտահայտությունը: Լ. Տեք-Պետրոսյանն այդ շփոթը
բացատրում է Օլիվիենի անտեղյակությամբ, որը չի զանազանել հայերին
եւ հակորթիկյան առթիներին², մանավանդ որ վերջիններս Օսմանյան տե-
րություն պաշտօնական իրավակարգով մանուկ էին «հայ համայնքիս» (..)

¹ Ղիսան Լարոզ պատմություն, Միմոն Կարուղիկոսի Յիշատակարանը, Կնեսագրո-
թեանը եւ յաւելումնցիւով ու ծագօցութիւննցով, Հրատարակեց՝ Գիտ քան. Ազա-
նանց, Քիփլիս, 1894, Գինք Գ., էջ 447:

² Տե՛ս Լ. Տեք-Պետրոսյան, Հայերը փչնդաղարբան Մծրինում եւ Մեծ Լաքի ճարավա-
լին մահանանքում, - ՊՔԸ, № 3, 1979, էջ 87:

Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցու դեգերումները Կրաստանում

Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գործունեությունը Հայոց եկեղեցու և Կաստրակահան կյանքի պատմության այն գրգռիչներից է, որը բազմիցս է գրավել հետազոտողների ուշադրությունը: Այսօր հայտնի փաստերը թույլ են տալիս ամենաբարձր գնահատականը տալ կաթողիկոսի անսեռական գործունեությանը և շինարարական գաղափարին, որի շնորհիվ զգալիորեն ամրապնդվել են Մայր աթոռի դիրքերը: Ոչ պակաս աջակցում են եղել Հակոբ Ջուղայեցու ծրագրավորված քայլերը կրթության բարելավման և հասկապես հայ գրքի սպազրուսության ասպարեզներում: Ընդհանուր, մշտական ընդգծվել է նրա գործադրած շանքերի կարևորությունը՝ հայոց եկեղեցու միասնությունը եռանդագին կերպով պահպանելու ուղղությամբ: Սակայն, եթե այս բոլոր առումներով էշմանի աթոռակալի գաղափարը երբևիցև զուլջ իսկ կասկածի չի ենթարկվել, ապա այնուամենայնիվ, երբեմն բուռն և բացահայտ, որոշ գնացրում էլ զգուշավոր, բայց և հիմնավոր գիտարկումներ են կատարվել, որոնք ի վնակի են վերանայել կաթողիկոսի գործունեության ևս մի կողմի գնահատականը: Խոսքը վերաբերում է այն համեմատաբար նոր տեսությունը, որ համաձայն Հակոբ Ջուղայեցի ներկայանում է, ինչպես դիպուկ նկատում է լեւոն Խաչիկյանը, որոշ ազատագրական շարժման ռազմիրա: Այս բնութագրումը հաստատելու կամ մերժելու համար շատ ավելի ծավալուն և ասարբնույթ նյութեր և հետագա պրագմատիկներ են անհրաժեշտ, ուստի վերջնական գնահատական տալուց առայժմ ձիշտ կլինի ձեռնադաճ մնալ և նոր գիտարկումներով որոշ ճշգրտումներ կատարել:

Կաթողիկոսի ազատագրական գործունեության այն պատկերը, որ ներկայացվում է այսօր համընդհանուր ընդունելություն գտած տեսությունում, մասնավորապես Աշառ Լուվանդիսյանի և նրա հետևորդների աշխատություններում, ունի բացասարության կարան մի կարևոր բաց: Գոյություն չունի որևէ փաստ, որը թույլ կտար խոսել Հայաստանի ազատագրության նպատակով կաթողիկոսի ծավալած նախորդ գործունեության կամ զոնն հնուհար քայլերի մասին: Ավանդաբար, կաթողիկոսի անակնկալ արարքը՝ ծածուկ Քարթլիի մայրաքաղաք գնալը գիտարկում են միանգամայն բավարար փաստարկ՝ Հակոբ Ջուղայեցուն նպատակաուղ-

Արեւմտյան Վրաստանը շրջափակվել էր ծովից: Հակոբ Զուլալայեցին ստիպված է եղել շարժվել դեպի հարավ Ախալցխայի (Achalc'ha) փառաշուքյուն: Կաթողիկոսը մատչիր է եղել այստեղից անցնել Տրապիզոն, այսինքն՝ գնահես ցանկացել է ծովով ուղևորվել Եւրոպա: Այդ մտադրությունը եւ խափանվել է. քանի որ Հակոբ Զուլալայեցուն ձերբակալել է Կարինի (Էրզրումի) փաշան՝ մեղադրելով կաթողիկոսին Ֆրանկների երկիր մեկնելու ծրագիր ունենալու մեջ: Փաշան հայոց հայրապետին մեկ ամիս պահել է միջնաբերդում, ապա յոթ ամիս քաղաքում, մինչև որ մեծագին կաշառքի միջոցով Հակոբ Զուլալայեցուն հաշտվել է Կարինից մեկնելու թույլտվություն ստանալ: Կաթողիկոսը շարունակել է իր ուղևորությունը Երզնկայի վրայով մինչև Տիգրանակերտ (Ամիգ) եւ այս անգամ էլ է ստիպված եղել զազարեցնել դեպի Իտալիա ճանապարհորդությունը: Ստացվել է կաթողիկոսին Կոստանդնուպոլիս ուղարկելու սուլթանի հրամանը, որի իրականացումը տևել է յոթ ամիս: Հակոբ Զուլալայեցին Օսմանյան Թուրքիայի մայրաքաղաք է հասել 1678 թ. հոկտեմբերի 25-ին եւ շուրջ երկու տարի անց հենց այտեղ էլ կնքել է իր մահկանացուն: Այսպիսով կաթողիկոսի ուղևորությունը շարունակվել է շուրջ 28 ամիս, ընդ որում այդ ժամանակահատվածից 8 ամիսը եւ անցկացրել է Կարինում, իսկ 7 ամիսը՝ Տիգրանակերտից Կոստանդնուպոլիս ճանապարհին (ընդամենը 15 ամիս): Անշուշտ, որոշակի ժամանակ է խել տես Կարինից Տիգրանակերտ հասնելը: Հետեւաբար՝ ստացվում է, որ Հակոբ Զուլալայեցու վրաստանյան ուղևորությունը տևել է շուրջ մեկ տարի:

Այդ ժամանակահատվածի անցուղորդները վրացական թագավորություններում եւ իշխանություններում բազմաթիվ մանրամասնություններով ավանդված են տեղական սկզբնաղբյուրներում եւ թույլ են տալիս հաստատել Հակոբ Զուլալայեցու հաղորդումների ստույգությունը: 1677 թ., երբ որ հայոց կաթողիկոսը դառնում էր Արեւմտյան Վրաստանում Փարսլիի աքա Կախթանց Ս-ի ավագ որդի Արշիլը Իմերեթի թագավորությունը գրավելու հերթական փորձը կատարեց, բայց ի վերջո հարկադրված եղավ հրաժարվել իր այդ մտադրությունից: Մանելով Իմերեթ՝ եւ միշտմտում էր Օսմանյան Թուրքիային ենթակա վրացական տարածքների համար ծախված ներքաղաքական պայքարին, ուստի կաշառքով նախապես ձեռք էր բերել Ախալցխայի Աուան փաշայի համաձայնությունը: Կերչինս պատկանում էր Զաղեյիների մահմեդականություն ընդունած տոհմախնային եւ լիովին յուրացրել էր Թուրքական սովորություններն ու բարքերը: Փանի որ Արշիլի ձեռնարկման պատճառով թուրք-իրանական բախման վտանգ

են որպէս ինքերստերջան բացատրելի փաստեր: Մասնավորապէս՝ Քարթլիի արքա Գեորգի ԺԱ-ն շուրջ մեկ տարի, մտաւորապէս Հակոբ Զուլալեցու վրաստանում զանգիւն ժամանակամիջոցում, հնարավորութիւն չունէր գրագիւն հայրական գահը եւ պարսիկների դեմ ապստամբելու եզրուած ամենեւին չէր ցուցաբերում: Ինչ վերաբերում է Արեւմտյան Վրաստանին, ապա ԺԷ դարի 60-70-ական թթ. այստեղ ներքաղաքական բախումները եւ ավատատիրական քառուր հասնչ էին զագաթնակետին, իսկ Իմերեթի թագաւոր Բագրատ Դ Կույրը (1660-1681), Սամեղրեւոյի Աւան Գ Գագիանի (1661-1680) ու Գուրիայի Գեորգի Գ (1664-1684) իշխանների պայքարը քաղաքական գերիշխանութիւն համար սարսափազգու ծագաւ ու զագրելի ձեւեր էր ընդունել: Այսպիսի իրականութիւն պայմաններում հայերի ու վրացիների ազատագրական շտեղծի միավորման մասին Հակոբ Զուլալեցիին երազել անգամ չէր կարող:

Այսպիսով՝ սկզբնաղբյուրների ցննութիւնը թույլ է տալիս լուստարանել Հակոբ Զուլալեցու վրաստանյան դեղերումների ընթացքը եւ ստուշգ թվագրել երան վիճակված փորձութիւնները: Արդշունքում հայանի դարձած փաստերը, կրկնեմ, թույլ են տալիս ընդամենը մերժել կաթողիկոսի նաժանկ ամբողջութեամբ Գնարովի հայտարարելու այն ծայրահեղական մտտեցումը, որի շատագոյժը Հարութիւն Քուրտյանն էր, եւ միաժամանակ վերապահութեամբ վերաբերել հակառակ՝ առանց փաստեր բերելու Հակոբ Զուլալեցուն ազատագրական առաքելութիւն վերագրելու, տեսակետին:

տարման վարպետությունը ու նրանք արժեատույժ աչքի ընկնող Հուզայի խաչքարերը, որոնք մի առանձին դարպասի հուշարձան են, ոչ միայն Նախնիների խաչքարերի, այլև հայոց խաչքարային արժեատի պատմության մեջ եզրափակում են հայ մշակութային այդ ինքնատիպ կոթողների զարգացման պատմական ընթացքը¹:

Դեռևս վաղ միջնադարում հուշակ ձևեր բերած Հուզան Ժ-ԺԿ զգ. վեր է ածվել քաղաքապետի, իսկ ԺԵ-ԺԷ զգ.՝ Հայաստանի նշանավոր առևտրական կենտրոնի: Բազմամարդ ու բարգաձաճ այս քաղաքը միջնադարում բազմիցս ենթարկվել է օտարաձուլ ու ավարատու բանակների ոտնակցություններին ու ավերումներին, կոչոպուտներին ու հրկիզումներին և վերջապես 1806 թ. ենթարկվել է հիմնահատակ ավերման, բնակչության հարկազրահան ու ամբողջական տեղահանման²:

Հարկ է նկատել, որ Հուզայի գերեզմանատունը մեզ հասած ամենամեծ գերեզմանատունն էր: Հուզայի տեղահանությունը մեզ հասած ամենամեծ գերեզմանատանը կանգուն է եղել շուրջ 10 հազար լավ պահպանված խաչքար: 1803-1804 թթ. երկաթգիծ անցկացնելուց հետո, երբ անվերադարձ կերպով ոչնչացվել են քաղաքի խաչքարեր, գերեզմանատանը եղել է շուրջ 5 հազար կանգուն ու վայր ընկած խաչքար: Հետագայում, 1915 թ. Ա. Կրույրի և այդա 1928-1929 թթ. Ս. Տեր-Ավետիսյանի հաշվումներով այստեղ արձանագրվել 1 մինչև 3000 խաչքար և մի քանի հազար երկթե ու խոշաձե տապանաքարեր: 1971 և 1973 թթ. կատարած հաշվումներով Հուզայի գերեզմանատանը եղել է 2707 խաչքար: Քաղաքի եկեղեցիները և Ամենափրկիչ վանքի գերեզմանատներում և այլ մասերում հաշվվում է նաև շուրջ 250 այլ խաչքար³:

Հուզան Հայոց պատմության մեջ հայտնի է նաև իր միջնադարյան մի շարք պատմական ու նարտարապետական հուշարձաններով, հույակավ կամրջով, բերդով, մի շարք քարվանսաներով ու վանատաներով, քաղաքային ժամկած չունեցող ու բաղնիքով, եկեղեցիներով ու այլևայլ հուշարձաններով⁴:

¹ Տե՛ս Ա. Այվազյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 9:

² Տե՛ս Ա. Այվազյան, *Հուզայի խաչքարերը*, Նր., 1993, էջ 3:

³ Ա. Այվազյան, *Նախնիների զմեռարկված ժառանգությունը*, Նր. Ա. Զուլա, Նր., 2004, էջ 32:

⁴ *Նույն տեղում*, էջ 25:

և որ վերստին արդյունքում կարելի է առանձնացնել բուսազրահան մի քանի առանձնահատկություններ. գրանք են՝

ա. ապացուցել, որ հայեր Նախիջևանի տարածքում երբեք չեն ապրել բնիկ չեն եղել,

բ. ամեն հայկականը վերագրել ազգաններին և ազրբեջանալեզուներին:

Նախիջևանում ազրբեջանական վանդալիզմի գլխավոր թիրախ դա՞ր՝ Ավգ Ջուզայի քաղաքային գերեզմանատունը: 1998 թ. Քեհրանից ստա՞ջ՝ փում են ճարտարապետներ Ա. Պետրոսյանի, Վ. Ասաբեյլյանի, Էդ. Ջոհրաֆյանի, Վ. Կանճիրզայանի ստորագրությամբ նամակն ու լուսանկարներն առ այն, որ Ջուզայի հին գերեզմանատունը քանդում են բուլղոզները: Այդ տեսարանը գրավել է նաև Իրանի ԻՆՁ մշակութային ժառանգության հաստատության պաշտոնյաների ուշադրությունը¹: Այդ ժամանակ Հայաստանից ու Սփյուռքից բարձրացված բողոքի այլքի նշման տակ ՄԱԿ-ի Հուշարձանների պաշտպանության հանձնաժողովի՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի միջամտությամբ հաջողվեց կասեցնել Ջուզայի գերեզմանատանը սկսված կո՞ծանումը, որի ընթացքում ավերման էր ենթարկվել գերեզմանատան շուրջ 10-15 տոկոսը: Զավթը, ը՛լ քաղաքական վերնախափ օխտությանն պատճառով 1999 թ. մի շարք արգելիչների հաղթահարմամբ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կազմած հատուկ հանձնաժողովը Նախիջևան չմեկնեց և տեղում շատուգեց ավերումների շարժն ու քանակը²: Ինչ վերաբերում է ազրբեջանական արձագանքներին, ապա սկզբնական շրջանում նա լուր էր, լուր էր նաև ազրբեջանական մամուլը:

Սակայն, էրբ ուժեղացավ միջազգային կազմակերպությունների կողմից ճշումը, հատկապես, երբ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն ու ԻԿՕՄՕՍ-ը պահանջեցին զազարեցնել Ջուզայում մշակութային հուշարձանների ոչնչացումը, ազրբեջանական կողմը, ընայած բազում անհերքելի ապացույցներին, հայտարարեց, որ չի ընդունում այդ մեղադրանքները, որ այն կեղծ տեղեկություն է, որ հայերը երբեք չեն ապրել այդ տարածքներում³: Սակայն այդ վայրագությունները շարունակվեցին 2002-2003 թթ. և ամբողջովին ավարտին հասցվեցին 2005 թ.⁴: Այդ ամբողջ ընթացքում ու գրանից հետո

¹ <http://www.iranica.com/1998/12/04/784523/> Հոդվածի #16 գերեզմանատունը:

² Տե՛ս Ա. Ալվալյան, Նախիջևանի վիճազրույթի ժառանգությունը, էջ 5.

³ Տե՛ս S. Pickman, Tragedy on the Araxes, archaeology.org, June 30, 2006.

⁴ Տե՛ս IWPB staff in Nachichevan, Balaz and Yerevan (CIS No. 336, 15-Apr-06). IWPB reporter confirms that there is nothing left of the celebrated stone crosses of Jugha.

Քին վկայում է ազրբեջանական կողմի գիտական շրջանակների կատարած աշխատանքների՝ գիտականություններից զուրկ լինելու մասին: <http://ordubadonemelleri.az> կայքում հրատարակված «Նախիջևանի պատմություն» գեղեցիկ հոդվածում կրկին ազրբեջանական կեղծարարության եւ մեկ վտռ ազաջույցի ենք հանգիպում, որտեղ փորձում են օտարացուցիչ իրրեւի թէ «Նախիջևանը հին ազրբեջանական տարածք է» ազրբեջանական կողմի քարոզչական թեզը¹, ինչը բացահայտ կեղծիք է, ընդ որում՝ գիտական ու պետական ամենաբարձր մակարդակով արածվող կեղծիք, քանի որ զեանա XVII դ. սկզբներին Նախիջևանի ներքածած էթնիկ տեսանկյունից Հայաստանի՝ միատարր կազմ ունեցող շրջաններին էր, որտեղ բնակչության ճշդ ձեւամասնությունը հայեր էին: Վերոհիշյալ լի մասին ուշադրով տեղեկություններ է հաղորդում եւրոպացի ճանապարհորդ, միտոսներ Վի Առզը, ում վկայությանը՝ Նախիջևանն ուներ 40 հազար ծուխ հայ բնակչություն²: 1604 թ. ամռանը Զուլա այցելած պորտուգալացի ճանապարհորդ Գ. Պելլիորն էլ իր նոթերում նշում է, որ Զուլան «հայկական մեծ քաղաքներից է, ուր մահմեդականներ չկան»: Այս են փաստում նաեւ Զուլայից մեզ հասած ողջ նյութական մշակույթի հուշարձանները՝ լինի զա հողիօր, թէ աշխարհիկ բնույթի կառույց: Մինչեւ որ Զուլայի տարածքում չի հայտնաբերվիչ նաեւ այլաչեզու որեւէ վիճակի ու վկայություն: Հանգամանք, որն անհերքելիորեն խոսում է քաղաքի միատարրության, բացառապէս հայերով բնակեցված լինելու մասին³:

Ազրբեջանական մամուլում ավելի մեծ թափով տարածվում է նաեւ պատմության կեղծարարության մեկ այլ թեզ՝ «խաչդաշնների տեսություն» եւ: Քիջիտում կայացած՝ վրացական արվեստին նվիրված միջազգային սիմպոզիումում ազրբեջանցի ճարտարապետ եւ ճարտարապետության պատմաբան Դավազ Ախունզովն ու Մուրադ Ախունզովը: Նրանք փորձել են հայկական միջնադարյան մշակութային համատեքստի ներսում ոչ հայկական ծագման խուշարեր «հայտնագործել», զրանք վերագրել ազգաներին եւ, որիչ էլ չգտնելով, խուշար բառի ներքորդ մասի թարգմանու՝

¹ <http://ordubadonemelleri.az/az/page/64> "Президент Азербайджана призвал к диалогу с армянами" инициатива советника министра обороны Армении.

² Տե՛ս Հ. Փանոսյան, Փողովոյական տեղաբարձը Թումանե-Ն. Նախիջևանի, Ազախ՝ Զիցի ու Դարազանի ամենամերում XII առաջին կեսին, – ՀՀ ԳԱԱ Օրրակի հարազտական Ցետազտտորումների կենտրոն, Գիտական աշխատություններ, 2012, № 15, էջ 48-56:

³ Տե՛ս Ա. Ավագյան, Նախիջևան, Նր., 2007, էջ 92:

կայացվում են երեք քարոզիկ գեղերի անցքով, երբեմն շեշտելու համար, որ գերբններս արեւն ու լուսինն են, գեղերը հարգարգում են իրարից տարբերվող զարդացանդակներով: Մի քանի քիվերի վրա հորինվածը լրացվում է առաջալսներով. կենտրոնական (որոշ գեղաքերում եռակամար) խորանում շորեքկերպյան աթոռին բազմած է Ամենակալը, երանից աչ եւ ձախ նույնակերպ, բայց էրբեմն ավելի փոքր խորաններում պատկերված են լուսապսակներով Աստվածածինն ու Հովհաննես Մկրտիչը, ապա Հակոբոս Տիառնեղբայրն ու Հովհան(նես) առաքյալները: Ամենակալի ու շորեքկերպյան աթոռի բնութագրումն Ախուեղովների մաս ուղղակի զավեշտի է հասցված: Համառորեն հետեւելով խաչքարերում միջրայական պատկերաչումների առկայության կանխազրույթին, որն իր բն դրանց արգմտական-աչրբեշտական լինելու ապացույցն է՝ երանք ոչ միայն խորհրդանշանների շարքում անտեսում են թեւափայ Մարդուն (Մասթիսս ավեաարանչի խորհրդանշանը)՝ բավարարվելով միայն արծվի, ցուլի եւ առլուծի թվարկւածով (իբր Վիհրի սուղեկցորդները), այլն զարմանալիորեն ոչնե նկատում, որ բոլոր շորս կերպարներն էլ (Հուզայի բոլոր նման հորինվածքներում) ձեռքերով կամ սարկերով մեկական գիրք են բռնել՝ համապատասխան ավեաարանները (նկատենք, որ զրքերը պարտադիր բողազրիչ են քառակերպի բոլոր ներկայացումներում՝ լինեն զրանք խաչքարային, ընդհանրապես քանդակային, թե մանրանկարչական)՝ ցուցելով, որ արդար դատն ընթանում է ըստ քրիստոնեական ուսմունքի: Նույն կերպ էլ գաղափար լուսննալով, որ Քրիստոսի լուսապսակն սկսած վաղմիջնագարչյան ամենավաղ պատկերումներից խաչանշան տեսքով է պատկերվում, Ամենակալի խաչակիր լուսապսակը՝ խաչի եռանկյունաձիգ թեւերով հանգերձ, նկարագրում եւ մեկնում են սրպես ոչառավղանու զառափորված գնցերով մի էլիպս, որը ախեզերքի, լուսի տեսման տարածքի խորհրդանշանն է՝ բնութագրական Մեծ Միհրի մարմնավորմանը¹: Եւ լեայած այս բացահայտ ապացույցներին՝ աչրբեշտական գիտական շրջանակներն ու մամուլը լայնորեն տարածում են հակագիտական այդ թեզերը:

Աչրբեշտական մամուլում շրջանավաղ հարթիկ տարածված տեսութունն այն է, թե իբր հայկական կողմը պատերազմում է ետեւ մեկ այլ հարթութիւն վրա: Այն իբր թե հայկական պատմամշակութային հուշարձանների ոչնչացման թեմայի շարք կարմակերպված մեծ արշավն է, որը տար-

¹ Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Գշգ. աշխ., էջ 225:

եր նախագահը հայտարարում է. «Դա սուտ է, սագրանք»¹: 2006 թ. Եւրախորհրդի պատգամավորները հանդես էին եկել առաջարկով՝ գալ եւ տեղում սառածնասիրել հուշարձանների վիճակը: Սակայն Ազրբեջանը պատասխանել էր, որ այդ մտաեցումը «կողմնակալ է եւ հրատարակ»²: Մինչեւ ազրբեջանական կողմը, ակնհայտ ազգացույցները անտեսում ու շարունակում էր ժխտել մշակութային այդ բարբարոսությունը, մշակութային այդ ցեղասպանությունը, 2006 թ. գարնանը Պաաերազմի եւ խաղաղության ինստիտուտի լրագրող, ծագումով ազրբեջանցի Իդրակ Աբասովն այցելում է գերեզմանոց եւ գրում, որ այն «ամբողջությամբ անհետացել է»³:

Ազրբեջանական իշխանության կողմից ընդ պատգամավորների այցը ճուշտ արգելելը առաջացրել է նաեւ միջազգային հանրության զայրույթը: Այս առկայությամբ Հանա Սվորթյան (Ամստերդամյան սոցիալիստական կուսակցություն) հայտարարել է. «Եթե նրանք չեն թողնում մեզ գալ, ապա դա ակնհայտ նշան է, որ սրեւէ վատ բան է կատարվել: Եթե մեզնից որեւէ բան է թաքցվում, մենք հարցնում ենք՝ ինչո՞ւ: Դա կարող է լինել միայն այն բանի պատճառով, որ պնդումների մի մասը ճշմարիտ է»: Նա նաեւ զգուշացնում է, որ Եւրոպային մտա լինել ցանկացող չւրաքանչյուր պետության համար ամենակարեւոր տարրերից մեկը հարգանքն է հարեւանների մշակութային ժառանգության նկատմամբ: Եւրախորհրդարանում բրիտանացի ներկայացուցիչ Զարլզ Քանոքն էլ իր հերթին նշել է. «Սա նման է Բուլղարի արձանների քանդմանը Քալիբրանի կողմից: Նրանք բնական է են տարածքը եւ ռազմական համարի վերածել այն: Եթե նրանք թաքցնելու բան չունեն՝ պետք է թույլ տան մեզ տեսնել վայրը»⁴:

Հաշվի առնելով, որ Ազրբեջանի արգելիչ է տարածքի հետաքննությունը արտաքին խմբերի կողմից, Գիտության առաջխաղացման ամերիկյան ասոցիացիան (AAAS) ձեռք է բերել եւ վերլուծել բարձր սահմանման արժանյակային պատկերներ՝ գնահատելու, թե արդյոք տեղի է ունեցել մշակութային արժեքների ոչնչացում: Հիմնվելով 2003 թ. ից մինչև 2009 թ. արբանյակից ստացված պատկերների գնահատման վրա՝ ասոցիացիան

¹ IWPR staff in Nakhichevan, Baku and Yerevan (CRS No. 336, 19-Apr-06), IWPR reporter confirms that there is nothing left of the celebrated stone crosses of Jugha.

² Castle St., Azerbaijan 'flattened' sacred Armenian site, The Independent, 30 May 2006.

³ IWPR staff in Nakhichevan, Baku and Yerevan (CRS No. 336, 19-Apr-06).

⁴ St. Castle, Azerbaijan 'flattened' sacred Armenian site, Belfasttelegraph.co.uk, 30 May 2006.

⁵ Siru Ch. Tambock, Azerbaijan 'vandalised' sacred Armenian sites, The Independent, 30 May 2006.

Մակուի նահիեն (գյուղախումբը) 1728 թ. օսմանյան
հարկամատյանում

Օսմանյան կայսրությունը 18-րդ դարի առաջին երեսնամյակին գրավե-
լով Այսրկովկասը և նրա մաս կազմող Հայաստանի արեւելյան հատվածը
ձեռնամուխ է եղել ընդարձակ հարկացուցակների՝ աշխարհագիր մատ-
յանների (օսմաներեն՝ *Tahrir Defterleri*¹) գրանցմանը: Այդպես կազմվել է
Սրևուանի վիլայեթի ընդարձակ հարկամատյանը, որի աշխարհագրի ստ-
րեթիվը համապատասխանում է 1728 թվականին:

Օսմանյան իշխանությունները 18-րդ դարում Սրևուանի վիլայեթը (հայե-
րենում՝ *նահանգ*) բաժանելով երկու հարկամատյանի միջև՝ շարագրել են
վիլայեթի ստորաբաժանումներ՝ Սրևուանի և Նախիջևանի լիվաների կամ
սանջաքների (հայերենում՝ *քազա*) աշխարհագրերը: Հարկ է նշել, որ վի-
րոնչյաչ երկու վավերագրիտական նյութերից մեր ձեռքի տակ է գտնվում
միայն Փուրգիայի Հանրապետության վարչապետին կից Օսմանյան աշ-
խարհի 633 Հ^Կ -ի ներքո պահվող Սրևուանի լիվայի հարկամատյանը², որտեղ
ի թիվս այլ տարածաշրջանների՝ մաս է կազմել Մակուան, որը 1728 թ. աշ-
խարհագիր մատյանում ունեցել է նահիեն (հայերենում՝ *գյուղախումբ*)
կարգավիճակ: Փաստացիորեն, Մակուի նահիեն նույնպես ընդգրկված է
եղել Սրևուանի լիվայի մեջ, քանի որ ախրանալով շրջանին՝ օսմանյան իշ-
խանությունների համար օգնելի ձեռնառու էր կազմել մեկ վարչական միա-
վոր՝ մեկ հարկային ցուցակով:

Մակուի նահիեն օսմանյան հարկացուցակը աղբյուրագրիտական կարե-
ւոր արժեք է ներկայացնում, որը հնարավորություն է տալիս մասնագորա-
պես պարզել՝ նահիենի բնակեցվածությունը, բնակավայրերի քանակը, ք-
րոշարկել հարկատուների (նաեւ ընտանիքների թիվը), էթնիկ պատկերը:
գյուղերից գանձվող հարկերը:

Մակուի աշխարհագիրն այդի է ընկնում հեռույալ Ներթանությունում:
Հարկամատյանում նախ նշվում է գյուղի անունը, որից հետո շարագրվում

¹ Լ. Սեմակյան, Ուրբե Հայքի Բագեր, Սեւր, Դեղսան զաւլանցի տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, Եր., 2007, էջ 4:

² Бахаканlık Osmanlı Arşivi, TT, sira no: 0633, Tarih Tahrir Defteri (şaruflihanlı) BOA.

«Այս-չքարքանս եղրույթով՝ այդ կերպ տարբերակվել են տեղի մահմեդական բնակչությունից:

Այսպիսով, այդպիսի հարկատուների անձնանունների քննությունից պարզ է դառնում, որ դրանք գերազանցապես հայկական էին, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել՝ նրանց հույզազդի լինելը, քանի որ ընդարձակ հարկացուցակներում անձնանունների ուսումնասիրությունը էթնիկ պատկանելությունը որոշելու միակ ցուցիչն է: Այնուամենայնիվ, շարադրանքում ժողովրդագրական տվյալները ներկայացնելիս օգտագործել են քրիստոնյա և մահմեդական եզրույթները:

Մակուում 1728 թ. 56 բնակչի գյուղերից ամբողջովին քրիստոնեական էր ընդամենը 9-ը բնակավայր, որոնցից էին՝ Բարդառնյաբը (24 անձ), Քարաքիլանե՝ (35 անձ), Թալաշաբը (33 անձ), Քյասալաբը (17 անձ), Ռենդը (108 անձ) և Բազաշաբը (23 անձ): Նահիեում խառը բնակչությամբ աչքի է ընկել միայն մեկ բնակավայր՝ Քոթուզուզինը, որտեղ ա՞ր՝ ձանազրվել է 10 քրիստոնյա և 21 մահմեդական հարկատու: Հեռեւարաբ մյուս բոլոր բնակավայրերը՝ ներառյալ Մակու քաղաքը, սուկ մահմեդական էին:

Հաս նամիքի հարկացուցակի տեղեկությունների՝ Մակուում հաշվառված մարդկանց թվով ամենամեծ գյուղը քրիստոնեական Ռենդն էր, իսկ բոլոր մնացյալ բնակավայրերում գրանցված հարկատուները նկատելիորեն ավելի քիչ են կազմել: Այդ իրողությունը հիմք է տալիս պնդել, որ թեպետ քրիստոնյաներով բնակեցված քիչ գյուղերին, այնուամենայնիվ, դրանք եղել են խիստ բնակեցված:

Հարկացուցակում ընդհանուր առմամբ կարելի է հաշվել 250 քրիստոնյա և 579 մահմեդական հարկատու: Նրանց շրջանում եղել են համապատասխանաբար՝ 9 և 19 ամուրի, ինչը ենթադրում է, որ քրիստոնյա ընտանիքները կազմել են՝ 243-ը, իսկ մահմեդականներինը՝ 860-ը: Հիմք ընդունելով թուրք սոմանագոնու Օմեր Լուսթի Բարթանի այն տեսակետը, ըստ որի՝ շուրաքանչուր ընտանիք միջինը բաղկացած է եղել 5 անդամից¹, ապա ստացվում է, որ Մակուում 1728 թ. բնակվել է 1214 քրիստոնյա և 3319 մահմեդական, ինչը փաստում է վերջիններքի քանակական առավելությունն ասելիս:

¹ Այն նշանակել է ամնապատ և վերաբերել է ոչ մահմեդական քննակալությանը:

² Խոսքը առաջին Բարաքիլանեի մասին է:

³ M. A. İslamoğlu, 524-525, աշխ., էջ 135:

ինչպես նաև՝ հանցանքի և ոճրի, ընդհանուրի և խասսի բնյո-ու մաթ՝ բուցակայոց և կորած այգրանքների, փախած ծառաների և աղախները՝ զերի, անասունների բեռան՝ կիու և կոմի, ծիխ դիմաց սահմանված տու՛ր բերը:

Գրեթե յուրաքանչյուր գյուզում հանդիպում են խախնելի, շիֆրի, բենեա-րի, ամուրիների, ցորենի, գարու, խոտի, կտաճհատի, ուխարների դիմաց սահմանված հարկաշափերը, այնինչ մնացածները՝ ըստ եահրեի սոցիալ-սևտեսական պայմանների, պայմանական բնույթ են ունեցել:

Դատելով հարկատեսակների գրույքաշափերից, կարելի է փաստել, որ մականում առաջնահերթ նշանակություն են ունեցել ցորենի, գարու, բած-բակի հարկատեսակները, քանի որ դրանք մյուսների համեմատությամբ, աչքի են ընկել բարձր հարկաշափերով, ինչը փաստում է, որ դրանց մշա-կության համար նախինչ հոգատարածքները կաաստավոր են եղել:

Օսմանյան իշխանությունների որոշ հարկատեսակների դիմաց սահ-մանել էին նրանց հստակ դրամական չափը: Այսպես օրինակ՝ խախնելի դի-մաց յուրաքանչյուր հարկատուից գանձվել է 25 աֆն², շիֆր և կես շիֆրի՝ ունեցող հոգատակներից համապատասխանաբար՝ 50 և 25 աֆն, այրիներ-ից և մահմեդական ամուրիներից՝ 6-ական աքշի: Բացի այդ, կորեկի և գարու յուրաքանչյուր Ուլ³ գնահատվել է 20, ցորենիը՝ 30 աքշի, իսկ կտաճհատի ամեն մի քիլոն՝ կազմել է 100 աքշի:

¹ Բառացի՝ «գանձառուն», «պետական գանձարան»: Այս եզրույթը գործածվել է խալի-ֆաթուլան տիրապետության շրջանից, երբ աքսունի գանձարանը կոչվում էր «բնի-ր» մալ-ե մուլսիմն – (المال العام): Այնուհետև այս եզրույթի տակ հասկացվում էին նաև պետական հարկերը, իսկ աֆնի ուշ հասցումնա գրավելու և պետական սեփականություն դարձվող ամեն ինչ: ԺԴ–ԺԾ ող. և պնտմանն էլ կենտրոնական իշխանությունների կողմից տարրեք մահաեզներում նշանակվում էին «բնյո-ու մալի» հատուկ գործակալներ, որոնք գանձում էին որոշ հոգևոր սուլթան և գրավում էին անմատանց մտած քաղաքացիների ունեցվածքի և կալվածների բռնագրավման և նրանցից ստացվող նկամուտների տնօրինման գործերով: Տե՛ս մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, պատկ. I, Հրովարտակներ, պրակ ստաչին (ԺԸ–ԺՃ ող. I կազմից՝ Է Գ. Փափազյանը, Նր., 1956, էջ 107 (պրակտուն)՝ Հրովարտակներ, պրակ II:

² Արծաթի դրամի միավոր: Օսմաներեն նշանակում է անտեսակալու: Օսմանյան սելջուկները հաճախ էին մեծ քանոթ դիրմեռ արծաթի, իսկ դիթինյի հաճախար էր 306 գրամի: Տե՛ս Օսմանյան օրենքները Ալեքսանդրյան Հայաստանում, էջ 128:

³ կշի միավոր: Օսմանյան կայսրությունում ցրեմի, այլուի I քիլոն հաճախար էր 25.65 կգ: Տարբերվում էր գաթու և քթնի մեկական քիլի չափը, որը համապա-տասխանաբար կազմել է՝ 22.25 և 12.8 կգ: Տե՛ս W. Hönk, Ազլ., աչխ., էջ 51:

Աստրախանի հայկական համայնքը Սամուիլ Գմելինի «Ուղեգրություն» մեջ

Աստրախանի հայկական գաղթօջախի պատմությունն հայագիտության առաջին խորն եւ համահզոճանի ուսումնասիրվածներից է: Սակայն պատմագիտության էջերից կարճես թե զուրս է Ճնացել 18-րդ դարի Սանկա Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիայի ակադեմիայի ակադեմիայի ակադեմիայի Սամուիլ Գոսլյեր (Գնորգ) Գմելինի (Gmelin, Samuel Gottlieb Georg) (1745-1774) Ուղեգրությունը:

Այս սկզբնաղբյուրի եզակիությունը նրանում է, որ Ս. Գմելինն Աստրախանում էր հայտնվել Արևելյան Այսրկովկասն ու Իրանի հյուսիսային շրջանները համալիր ուսումնասիրելու նպատակով ստեղծված ակադեմիական («Ֆիզիկական») արշավախմբի շրջանակներում (զննվաճարի կարգավիճակով): Արշավախումբը ստեղծվել էր 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում՝ կայսերական բարձր հովանու ներքո, եւ նրա ղեկավարը պարտավոր էր պարբերաբար հաշվետվություն ուղարկել Սանկա Պետերբուրգ: Հեռուարար Ուղեգրությունը սիրողական կամ ճանապարհորդական բնույթի հուշագրություն չէ, այն խիստ տրամաբանված եւ կուս գիտական կառուցված օւնեցող աշխատություն է եւ հեղինակը ցուցաբերում է էրուպայի գիտնականին բնորոշ աշխարհայացք՝ կարելի է ասել գերմանական կարգապահությունից եւ հզորությունից կատարված գիտական նեոապոստոլության է:

Արշավախմբի ճանապարհն օնցում էր Աստրախանով, որտեղ օնուկան ժամանակ հանգրվանելու ընթացքում Ս. Գմելինն ուսումնասիրում էր տեղի ժողովուրդների կենցաղը, ավանդույթներն ու սովորույթները՝ առանձնակի ուշադրություն գարկնելով հայերին: Աստրախանի հայկական գաղթօջախի կյանքի նկարագրությունը շարագրված է նրա «Ճանապարհորդությունն սովորածաճալ աշխատության ուսուերն նրատարակության երկրորդ հատորում (1777 թ.):

Աստրախանի հայ գաղթօջախի ճարն Ս. Գմելինի շարագրանքից պարզ է գոնում, որ նա քաշատեղյակ էր համայնքի առհար-անանասական, իրավական պատմությանը՝ հավանաբար օգտվելով նահանգային գրաաննյակի փաստաթղթերից, օրհնագրական ակտերից եւ սենատի որո-

լուսներից: Ասորախանի հայերի մասին Ս. Գմեյլերի հազորգածից պարզ է գտնվում, որ նա քաջատեղյակ էր սեղի հայկական համայնքի պատմությանը: Այսպես, Ս. Գմեյլերը գրում է, որ հայերն իրենց իրենց «հայտնաբերած» Ակադեմիկոսի խոսքով՝ հայերը եռախնայական բնակություն են հաստատակի Գաղստանում, այսպես առանց իշխանությունների բարեհաճ են վերաբերվում արդյունքում սեղափոխվել են Ասորախանի և վեհաբերությունների արդյունքում սեղափոխված հայրենակիցների մասնակի ընթացքում սեղափոխված հայրենակիցների կողմից ստացվելու համար առավել հարմար լինելու հանգամանքով:

Իր ուսումնասիրության մեջ հեղինակն Ասորախանի հայտնում: Հաս նրա՝ լուսնյան թվաքանակի մասին տեղեկություններ է հայտնում: Հաս նրա՝ թաղաքում արական սեղի ներկայացուցիչների թիվը կազմում էր 1231-ի, որից 91-ը՝ կաթոլիկ էին՝:

Հայտնի է, որ Ասորախանի բնակիչների մեծամասամբ պարսկացիներն էին: Համաձայնակներն ու հրդեհները պարսկացիները կրճատում էին թաղաքի բնակչության թիվը: Դեռևս 1892 թ. համաձայնակին դեռ էր գնահատված 10000 տեղացի և 5000 օտարերկրացի (իսկ՝ ժամառականներ), 1709 թ. հրդեհը սպանեց էր 570 տուն, իսկ 1728 թ. ժամառախառ հազարավոր թ. հրդեհը սպանեց էր իսկ յոթի մասերից էլ ստիպել լինեց թաղաքը՝:

Ժամանակի մի սրբաբուրի հազորգածը՝ 1746 թ. Ասորախանում հայերի անորի թիվը հասնում էր մաս 200-ի՝: Հաս զերմանացի թմրից Զ. Ներսիսի՝ հայտնում ծայր առած իսկանականությունների հանունից հայերի, ինչպես որովհետև ծայր առած իսկանականությունների հանունից՝ հասնելով 2000-ական վրացիների քանակն Ասորախանում ազնվածում է՝ հասնելով 2000-ական վրացիների քանակն հարավում 1231 արական սեղի ներկայացուցիչների քանակը, ի հաշիվ թաղաքում ոչ մշտական ապրող հայերի

¹ С. Гюмюш, Путешествие для исследования для прибрежных городов, Часть 2, стр 129-130-131 до Астрахани и пребывание в сем городе, СПб., 1777, с. 202.

² С. Гюмюш, там же, там же, стр 202.

³ Վ. Կ. Սվպանյան, Ռուսաստանում նախնական գաղթականների առաջացման պատմությունը, - ԼՂԳ, 1966, 8^ր 2, էջ 43:

⁴ Описание всех в Российском государстве обитавших народов, т. 2, О народах татарского племени, Перс. с помет., СПб, 1776, с. 46.

⁵ И. Аерке, Известие о втором путешествии доктора и кадетского советника Лерха в Персию, от 1745 до 1747 года. - Новые сведения о сочинениях, ч. XLVIII, тома, 1790, СПб., с. 82.

երկու անգամ ավելանում է¹: Մեկ այլ աղբյուրի վկայության՝ Աստրախանում 1767 թ. հրդեհ է բռնկվում, որին զս է զննում 570, իսկ որոշ ավայաներով՝ 1300 ասն², քանի որ զբանց մեծ մասը փայտաշեն էր³: Ա. Գմեյնի ավայաներով հրդեհից հետո քաղաքի բնակչության թվաքանակը կազմում է 2541 ասն⁴:

Արդեն 1779 թ. Աստրախանում հայերի թիվն հասնում էր 1930-ի (630 ասն, 130 ֆարրիկա, 10 զործարան, 7 նավ և այլն)⁵:

Արդեն 1780-ական թվականների ավայաներով Աստրախանի քաղաքային բնակչությունը հասնում էր 2449-ի՝ բազկացած սուսներից, գերմանացիներից, անգլիացիներից, շվեդներից, իտալացիներից, հայերից, իրացիներից, Նեդերլանդներից, թաթարներից, պարսիկներից, կալմիկներից, կաբարդացիներից, որոնց հիմնական զբաղմունքն առևտուրն էր⁶:

Հայերի իրավական կարգավիճակն Աստրախանում

Հառ Ա. Գմեյնի՝ Աստրախանում հայերն օժտված էին մեծ իրավունքներով և լիազորություններով, որոնք երբեմն ավելին էին, քան ունեին սեզի սուսները: Նրա խոսելով հայերի իրավունքների ու պարտականությունների մասին, զբանք համեմատության մեջ է զննում սեզի թաթարական համայնքի հետ:

Հայ բնակչությունն ազատված էր քույր տեսակի հարկերից և տուրքերից՝ ֆոթաարներ զնարում էին 1000 ասուրի, որպեսզի սուսական մազիսարատը զնասներ չկրեն: Իր այցելության ժամանակ այդ զուտարը կազմում էր 739 ասուրի: Այդ ամենից բացի հայերը պարտավոր էին բնակարաններ արամազրել իշխանություններին զանազան կարիքների համար, քանի որ Աստրախանը հրդեհի հետեանցով մեծապես տուժել էր⁷:

¹ Описание всех городов, т. 4, с. 46.

² Новый и полный географический словарь Российского государства, ч. 1, Москва, 1766, с. 53.

³ Дж. Вилл, Белые путешествия чрез Россию и равнины Азиатския земли, в именное в Испанию, в Персию, в Аурбег и Константинополь, ч. 1. [Путь в Персию и Кетай], перевел с французского Михайло Попов, СПб., 1776, с. 31.

⁴ С. Гмелин, ԳՂՎ. աղև, էջ 162-163:

⁵ Описание всех городов, т. 4, с. 45.

⁶ Новый и полный географический словарь Российского государства, ч. 1, с. 53.

⁷ С. Гмелин, Путешествие для исследования для трех царств природы, Часть от Черномора до Астрахани и пребывание в сем городе, СПб., 1777, с. 203. Այդ մասին տե՛ս նաև Полное Собрание Законов Российской Империи (ФбулУинт)՝ ПСЗРІԳ, т. 18, СПб., 1830, с. 1019.

Հայերի գաղափարները լուծում էին գրեթե բոլոր հարցերը, բացառությամբ այնպիսիների, որոնք տեղում լուծում չուսանալով անցնում էին նահագապետի գրասենյակ: Ս. Գմեկերը մանրամասնում է հայկական գաղափարների գաղափարների կազմը. երկու հայ համադասախոսանաբար «Տաշկահան» (իմա՝ առաքելական) և կաթոլիկ զավանակներ: Գաղափարներում նրանք էր միանում գաղափարի լիարժեքություններով ուսուցանողը: Վերջինիս ներկայությունը պայմանավորված էր պետական օրենքներին հակասող գաղափարները կանխելու համար¹: Գաղափարը լայն լիարժեքություններով բնավորանական մարմին էր, որն իրավասու էր անգամ մահվան վերսկզբին կայացնել, սակայն իրավական ուժ էր ստանալու միայն սենատի հաստատմամբ²:

Ազգագրական նյութը

Ազգագրական ուղեգրությունը հարուստ ազգագրական նյութ է պարունակում, Ասորիստի հայերի կյանքի բոլոր ոլորտներին վերաբերյալ: Ըստ Ս. Գմեկերի՝ հայուհիները երեսպացի կանանց նման էին հազվելում և գործարվում: Մանրամասն խոսում է հայ կնոջ խնամքի սրտը միջոցների մասին, օրինակ մազերը, հոնքերը սեւ բնական ներկայությամբ ներկելու մասին, ապա տալիս է գրանց բազադրատուսուցը, և ներկայացնում ազատագրման եղանակը: Ուղեգրության մեջ պահպանվել են արշավախմբի նկարիչի կողմից հայ տղամարդու և կնոջ սարագները պատկերող (առջևից և հեռևից) նկարներ:

Ազգագրական բավական մանրամասն է նկարագրել հայկական ավանդական հարսանիքը, թաղման ժեսը: Նկարագրելով հայկական հարսանիքի տոնակատարությունը նա նկատում է, որ հայերը հարսանիքի արարողությունը կատարում են համահունչ այն միջավայրին (ժողովրդին) որտեղ որ հայտնվել են ճակատագրի բերումով: Հետեւաբար, Ասորիստում կատարված հայկական հարսանիքը տարբերվում էր Թուրքիայում, Պարսկաստանում կամ էլ Հայաստանում կազմակերպվող համանուն արարողություններից³:

¹ Описание всех в Российском государстве обитающих народов, ч. 2, О народах христианского племени, Пер. с немецкого, СПб, 1776, с. 40.

² А. Юнг, Визл., узл., т. 70:

³ С. Гмелин, Визл., узл., т. 208:

Ապա թվարկում է հայոց եկեղեցու յոթ խորհուրդները՝ հակիրճ նկարագրելով դրանցից յուրաքանչյուրը¹: Իր աշխատության մեջ նա զննանդի է Աստրախանի հայկական եկեղեցու ժամերգությունը պատկերող գծանկար:

Անգրագոսնալով հոգևորականներին նա նշում է, որ վանականները (պատրիարք, արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոս) և ճգնաժողովները իրավունք չունեն ամուսնանալ, իսկ քահանաներն ընդհանրապես պարտավոր են ամուսնանալ (նրանք թույլատրվում է մեկական կին ունենալ) որպեսզի երկու սեռի ներկայացուցիչներին հետ էլ շփոփել կարողանան:

Պատարագ կատարելու իրավունք ունեն թե՛ վանականները, թե՛ քահանաները: Նա մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում պահերի երեք տեսակների մասին²: Ս. Գմելինը չի շրջանցում նաեւ հայկական տոնացույցի տաղավար տոների մասին տեղեկությունները՝ զրանք ներկայացնելով առանձին-առանձին:

Հայի հոգևկերավածը և հայի կերպարը Ս. Գմելինի աչքում

Այդուհանգերձ, Ս. Գմելինի նոթերը պահպանել են Աստրախանի հայերի ազգային կերպարի մասին հեղինակի բացասական, երբեմն էլ օտարնույթագիրը: Նա անողորք քննադատության է ենթարկում հայի կերպարը և նրա արժեքային համակարգը՝ նշելով, որ հայն իր բնույթով ստախոս է, հանուն շահի պատրաստ է հորը կամ որդուն վաճառել, ապա հավելում է հայը կարող է առանց վարանելու կեղծ երգում տալ դատարանում պատժից խուսափելու կամ իր ֆինանսական միջոցներից չզրկվելու համար: Ս. Գմելինի խոսքերով՝ իր հանդիպած բազմաթիվ հայերից միայն մի քանիսին (մտավորապես մեկ տասնյակի հասնող) կարող էր անվանել ազնիվ և պարկեշտ:

Գերմանացի գիտնականի աչքերում հայը պատրաստ է ընկնել այն մեկի ոտքերի տակ ում օգնության կարիքն ունի, բայց երբ իր պահանջները բավարարվում են, ապա նա խոսքառ անհետանում է:

Սթե՛ն քրեւ է օտար պետության մեջ, ինչպես, օրինակ Ռուսական կայսրությանում հայերը ստանում են պետական աշակցություն կամ սիրալիր ընդունելության ևն արժանանում, նշում է Ս. Գմելինը, ապա զա ընդունում են որպես այդ պետության կողմից իրենց առաջ ունեցած պարտավորություն:

¹ Նույն տեղում, էջ 203-204:

² Նույն տեղում, էջ 204:

ներն էին: Դեռևս 1747 թ. պաշտոնական ավազներով Աստրախանի հայ բնակչության միայն 25 տոկոսն էր զբաղվում առևտրական գործունեությամբ¹, սակայն այսքանն էլ բազմակն էր, որպեսզի զնորոջ գերակատարում ունենային ռուս-իրանական առևտրի մեջ:

Աստրախանում հայ եւ ռուս վաճառականների միջև պայքարն ընթանում էր ետև Կասպից ծովում: Այսպես, սենյատի 1769 թ. նոյեմբերի 17-ի որոշումից պարզ է դառնում, որ Աստրախանի նահանգապետը հրեք ընդունվելով այն, որ իբր աստրախանցի հայերը լուրեր են փոխանցում Իրան, սակայն որպես ապացույց ոչ մի հայի անուն չի հիշատակում, արգելում էր երանց առևտրային նավեր կառուցել Կասպից ծովի վրա: Փոխարենը Աստրախանի հայերը սենյատին անդեկացնում էին, որ ռուս վաճառական Իվան Ստուլարենը Իրանում ընդունել էր մահմեդականությունն եւ Ռեշտի Հեղաշիթ խանի համար կառուցել է նավ ու պարբերաբար նավագնացությունը էր զբաղվում²:

Հին հայկական փայտաշեն եկեղեցուց սկիզբ էին առնում Հայկական հոլովոզ միանգամից շտա փողոցները: Հայերն Աստրախանում ներկայացված էին կյանքի բոլոր ոլորտներում. երանք լավագույն ձեւերի հատերն էին, դարբինները, սպիտակները, ժամապորժները, գինեգործները, այգեգործները:

Ս. Գմելինը գրում է, որ աստրախանցիները հաճախ ֆինանսական կախվածության մեջ էին հայտնվում հայերից: Վերջիններիս բարձր սոցիալական կարգի էին սահմանում այդ գումարի վրա եւ հասարակ աստրախանցիները, ովքեր ոչժրախատություն էին ունենում պարտք լինել հայերին՝ չկարողանալով վճարել գումարը, ստիպված էին լինում մի քանի սերունդ աշխատել հայերի ֆարրիկաներում՝ վերածվելով իսկական ստրուկների:

Առաջին հայացքից գիտնականի այս միակողմանի գիտարկումները հայաստացության գրեթե ամբողջում են հիշեցնում: Սակայն իրականում հարկ է նշել, որ Ս. Գմելինն իր աշխատությունը գրում էր ռուսական իշխանությունների պատվերով: Ուստի քրիստոնյաների՝ հայերի, մասին անդեկությունները պայմանավորված էին ռուսական պետության համար տարածաշրջանում հուսալի էթնիկ ստորի կարևորությունը: Հետևաբար, քրիստոնյաների անկայությունն Աստրախանում եւ գիտարկում էր իր պետություն շտապագան շահերի ընկալումների ամբողջությունում: Այս առումով՝

¹ А. Юнг, Социальная структура в Астраханской провинции владения (сериями XVIII в.), - ІІЗС, 1979, № 6, էջ 69:

² ПСЗРМ, т. 18, СПб., 1830, с. 1018-1020.

Ա. Գմելինի Ուղեգրությունը ձեռք է բերում ոչ միայն ազգագրական, այլ պատմագիտական ու քաղաքագիտական նշանակություն:

Այսպիսով՝ ակադեմիկոսն անգրագառնում է Ասորախանի հայերի կյանքի բոլոր ոլորտներին՝ սկսած սոցիալ-իրավական կարգավիճակից, առևտրային գործունեությունից, հոգևոր-եկեղեցական կյանքից, ազգա-գրական խճանկարից մինչև հայերի հոգեկենսագրի նկարագրությունը: Ասկայն հետազայում իր հավաքած պատմագիտական եւ ազգագրական նյութը նա համեմատության մեջ չի գնում Արեւելյան Այսրկովկասի եւ Իրանի հյուսիսային շրջանների հայերի մասին հավաքադրած նմանատիպ նյութերի հետ:

Այգուհանգերձ, Սամուիլ Գմելինի արշավախմբի կատարած հետազոտական ուսումնասիրությունները հարուստ պատմագրական եւ ազգագրական նյութ են փոխանցում Ասորախանի հայերի կյանքի բոլոր ոլորտների մասին եւ արժանի են իրենց ուրույն տեղն ու գերը զբաղել հայագիտության մեջ:

Անարելչության տարածման միտումները և կանխարգելման ուղիները Ֆարավային Կովկասում

Խորհրդային միության անկումից հետո Կովկասյան տարածաշրջանում նկատելի են դառնում իշխման արմատական և մասնավորապես ժայռահեղ արժատական տրամադրությունների ան, Պատճառներն ինքնին բազմազան են՝ կրոնական՝ անհանցարժեքականություն, միջլիքիկ բարություններ, որոնք վերածնցին արյունահեղ հակամարտությունների և այլն:

Տարածաշրջանի նման քաղաքական անկայունությունը 1990-ական թթ. պարտադր հող էր գինեյալների հավաքագրման և շինարարական պայքարի իրականացման համար: Ելվածի վառ ապացույց են ճոշահեղների մասնակցությունը Արցախյան պատերազմին: Պահպանվել են բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք մասնակցում են դաշտային հրամանատարներ Եամիլ Բառանի, Սուլման Ռազուևի և Խառաբի կողմից իշխման գինեյալների ղեկավարման փաստը: Մաշահեղների կրած պարտությունը ընդհանրապես չէր լուսաբանվում ժամանակի միջազգային շինարարական պայքարի գաղափարախոսների մասնավորապես Ռուսոմ քնն ևսցենի կողմից:

Շարքոց տարիներին առավել վտանգավոր միտումներ սկսեցին նկատվել Կրասնանում: Այդ երկրում անգակալված մուսուլման բնակչության շրջանում ակտիվորեն քարոզվում էին արմատական գաղափարներ: Դրան գումարած Պանկիրի կիրճում ապաստան էին գտել լեռնական երկրորդ պատերազմից ապաստան գտած ժայռահեղականները: Տեսական ժամանակ է այս շրջանը խիստական գլխացավանք է դարձել վրացական իշխանությունների համար:

Մեր օրերում կրկին նկատելի է իշխման գաղափարների ան Քվեմո Փարթիում և հատկապես Աջարխայում: Վերջինիս պարտադրում միանշանակ առաջնահերթ թուրքական գործերը Ակնները և Քուրքական կառավարության կողմից իրականացվող ներդրումները Աջարխայում:

Արարական գարունը մերևավորարեւելյան տարածաշրջանում իր հետ բերեց արժատական գաղափարախոսությունների նոր ան, ինչն է վերջը հանգեցրեց ժուլանական պետություն և հռչակմանը: Այս կառույցը իր կենտր վերջրից ահարեկական կազմակերպությունների առաջնորդությունը՝ սովերեւելվ անգամ Ալ-Կաիդան: Ժուլանական պետությունն արդեղրից ցանցային պայքարի մարտավարությունը՝ կը անկող շինող իրականացնելու համար այլևս

ժամանակ հակամարտության վայր, այլ որքան պարտքն իրականացնելը
իրենց ընտելավայելներում: Միաժամանակ մուլտիմեդիա պետությունը հստակ
հույս տվեց իր կրոնական-գաղափարական, քարոզչական, ֆինանսական,
ազգամական-մարտավարական ներուժը: Առայցքը մեծ միջոցներ է ներդրում
մասնակցակից տեխնոլոգիաների կիրառման և երանց միջոցով սեփական
գաղափարները տարածելու համար:

Նման իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրա-
պետության համար վտանգավոր իրավիճակ է ստեղծվել: Հարավային
պետության գնալով վերածվում է վառոցի սակառի, որի պայմանները կարող է
կոպիտալ գնալով կործանարար հետևանքներ:

21-րդ դարի սկզբից (2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի հոբանակամերից հետո)
Հայաստանում ահաբեկչության գեմ պայթաթի ժառին: Այն գարնել է
շատ է խոսվում ահաբեկչության գեմ պայթաթի ժառին: Առաջարկվել են
միջազգային անվտանգության առաջնահերթ սպանակներ: Առաջարկվել են
բազմաթիվ լուծումներ, որոնցից ոչ մեկն էլ կիրառամանկար չէ:

Այդ լուծումները պայմանակետերն բաժանվում են երկու փուլի: Առաջին
գնալում խոսվում է ահաբեկչական գաղափարների տարածումը կանխելու,
իսկ երկրորդ գնալում՝ ազգամական գործադրությունների վերականգնումը գնալում
երանց գեմ կիրառվելից մարտավարությանը:

Իդամական արմատականության տարածման կանխարգելման լուծումայն
միջոցներից մեկը շիման գաղտնի (covert zone) ստեղծումն է: Դրանք հետ-
միջոցներն են կտան սերտացնել միջկենդի շիմաները, ինչն էլ իր հերթին
բազմաթիվ են կտան սերտացնել միջկենդի շիմաները:

Ահաբեկչական խմբերը հիմնականում կազմում են գրգռել-անկան
ստորաբաժանումների մարտավարության՝ խուսափելով լայնածավալ բա-
խումներից, նախընտրելով խոցել հակառակորդի ազգամարտական նշանա-
կություն ունեցող օբյեկտները: Ահաբեկի է ժեմին մարտավարությանն աջ-
գնալությունը և ուսումնասիրվածությունը:

2016 թ. ապրիլյան պատերազմի օրերին Արցախի Հանրապետության և
Խաղաղի ժամայի բարատուար Դավիթ Բարայանը փաստել է ազգամարտ-
չություններին (օպերացիաներ) մուլտիմեդիա պետությանն ահաբեկչության
մասնակցության ժառին: Այդ պարագայում մեզ համար կարևորվում է
խորհրդա-ափցանական պատերազմի ուսումնասիրությունը: Այս պար-
տերազմի մասնակիցների թվում կեն նաև մի շարք հայտնիներ, որոնք
հետագայում մարտնչել են Արցախում մարտնչելից գեմ: Երանց ունեցած
փորձը ուսանելի է հայկական գնալում ուժերի համար:

Աշխարհացոյցեան Փայտակարան նահանգի գաւառների տեղորոշման նոր փորձ

2013 թ. «Հանդէս տնօրէնայտի տարեկրթում լոյս տեսաւ և զարի «Աշխարհացոյց»-ի մեր պատրաստած գիտա-քննական քննադիրը¹, նրա ի յայտ գալուց յետոյ եկաւ «Աշխարհացոյցեան Հայաստանի նոր քարտեզը պատրաստելու ժամանակը, որը շուտով կ'արտատի, քանի որ արդէն քարտեզերէ կ'ոչ ոչ հայկական եւ այլալեզու կրթչի: Այս գործում խիստ կարեւորում է նահանգների ու գաւառների սահմանների ճշտումը առաւելագոյն հարաւորին մանրամասնութեամբ եւ հզգրոտութեամբ: և զարի հոյ անանուն աշխարհացոյց-հեղինակի կողմից գաւառների թուարկման բաւական հասակ ու սրամարմնութեամբ հերթականութեամբ ընկալելու շնորհի մեր ինքիքը զտնում է սակի հասանելի գտնել նահանգների մեծ մասի համար: Դա այդպէս է նաեւ անտիկ եւ վաղ միջնադարեան Անձ Հայք երկրի ամենից արեւելեան նահանգի (աշխարհի) Փայտակարանի համար, որը հայկական միւս ազգիւրներում (որ՝ Մովսէս Խորենացու մաս) կ'ըլտում է նաեւ Կասպք, յունա-հունական ազգիւրներում Կասպի անէ, իսկ ասորական (նեոտորական) մատենագրութեան մէջ՝ Պայզղեղեան: Ասորի ներկայացուող մեր քննութեան արդիւնքում բազմաթիւ սրբագրումներ ու հզգրոտումներ են կատարուած պատմական աշխարհագրութեան մեր հայտորդ մասնագէտների մաս (Սուրէն Նրեմեան², Բարդէն Յարութիւնեան³, Քաթիկ Յակոբեան, Լեւոն Յակոբեան⁴, Թորեհրա Հիւրեան) ձեւադրուած հին պատկերացումներում Փայտակարանի գաւառների տեղորոշման վերաբերեալ (ինչն արտացոլում է մեր նոր քարտեզում, որը պատրաստել ենք Թուրքի Քայրանեանի հետ՝ Բարդէն Յարութիւնեանի սեւ-սպիտակ քարտեզի հիմքի վրայ):

1 Անանուն Է զարի, Աշխարհացոյց, Գիտա-քննական քննադիր Ա. Յակոբեանի, - ՀԱ, ԸՄԷ տարի, Վիեննա - Եր., 2013, ս. 35-194:

2 Ս. Տ. Նրեմեան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII զարի հայկական քարտեզի վերակազմութեան ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրայ, Եր., 1963, էջ 88:

3 Բ. Հ. Հարութիւնեան, Հայաստանի պատմութեան արդար (Ա մաս), Եր., 2004, էջ 43: Ուլիք Փայտակարան, - ՀԱՀ, հո. 12, Եր., 1986, էջ 301-302 (հիմ. հոյ քննադրող, արտագրող հեղինակի կշման՝ Փայտակարան, - Հայկական համալսարանի համալսարան, հո. 4, Եր., 2003, էջ 822-824):

4 Բ. Տ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան, Եր., 1967; Լ. Հակոբյան, Քարտեզագրութեան պատմութեան Հայոց, (Երևանի) Էջ. Գանդեղեան, Եր., 1994, էջ 71, քարտեզ 14:

գրուեց Բիզանդիայի, ապա նաև Արարական խաչիփայտի թանկարժեք, իրաւաստիքները շտապաւ Գուգարք, Արցախ, Ուտիք եւ Փայտակարան նահանգներին նկատմամբ, եւ զաւարանակուեց ընդհուպ մինչև Արբասեաններին կողմից «Արմինիայի իշխանաց իշխանի Տաստատութեան սահմանումը և՛ զայն առաջին կէտում, որն, ինչպէս գիտենք, բաւականին արագ զերանց թագաւորական իշխանութեան. ընդ ոմին Բագրատունի թագաւորները, ովքեր շատ արագ զինեցին իրենց գերիշխանութիւնը խաչիփայտական «Արմինիայի մտկազմող Բուն Վիրքի եւ Բուն Աղուանքի նկատմամբ (պաշտօնական արձանագրումը կարելի է տեսնել գտնէ Կոտանդին Միրանանի մաս), ամենեւին բաց չիողեցին պատահութիւնը՝ զկերչ նշուած ծայրամասային նահանգները միասնական հայկական պետութեան կազմում՝ «զերամիաւորելու հարցում (որն, ըստ Կարէն Թղարշեանի գիպուկ գիտարկման, ոչ պատահականօրէն էր զկերչ տին ստացել «Մեծ Հայք» պաշտօնական անուանումը)»:

Արդ, Կասպից ծովի ափին լիշատակուած Փայտակարան նահանգի զերբերեալ՝ մեր ետք ընկաւթիւնը ցոյց է տալիս, որ «Աշխարհացոյց»-ի միայն համառոտ խորագրութեան մէջ պահպանուած հաստատում թուարկուած նրա 12 պատանեկոյն՝ առաջին 5-ը («Հրաքոտ Պերժո՛ւ, Կարդանակիրտ, Եւթնփորակեան բազինն, Քոնկեան [ԵՄՔ. Քոնկեան՝], Ռոտ-ի Բաղայ [ԵՄՔ. Ռոտ-ի Քաղայ՝]») և զ. անանուն հեղինակը թուարկել է Երասխ գետից հարաւ, արեւելքից (Դասպից ծովափից) գէպի արեւմուտք:

Փայտակարան նահանգի առաջին զուարճ՝ Հրաքոտ Պերժո՛ւ, Բարկէն Ծարսիքներեանի կողմից իրաւացիօրէն համարուած է նահանգի կենտրոնական՝ Փայտակարան քաղաքի քաղաքային տարածքը, ընդ որում այն ընկնում էր Երասխի ուշ հունի արեւելակողմում մինչև Կուրի գետաբերանը (այդ գետի՝ հին հունով, որ մասին՝ տարեւ) եւ նրան յարազ՝ Երասխի հին հունի գետաբեր

1 Տե՛ս Կ. Ի. ԽՕՃԵԱՆԻ, Армянские государства доколл Евразийского и Византизма IX-XI вв., Москва, 1988, с. 31.

2 ՀՃՄ. «... իճճեւորդ աշխարհ՝ Միւրքը, որ առ Երասխա. տասներորդ՝ Արժան, որ յերկ ներս կայ. մտտաւանդորդ աշխարհ Փայտակարան քաղաքով. որ առ եզերե՛ս Կուր ընդ. և ծնուն Երվախայ եղևտտասներորդ աշխարհ՝ Ուտուացոյց, որ առ Աղուանցը եւ Կուր գետով» (Ամանուն Է՛ զարթ. Աշխարհացոյց... սն. 126):

3 «Ի՛ն՝ Փայտակարան. յից կայ Ռոտիոյ առ Երասխա. Գուտտո ունի Կրօնասան զոր սցնի Արթիսիստանում ունի. Հրաքոտ Պերժո՛ւ. Կարդանակիրտ. Երժնփորակեան բազինն. Քոնկեան [ԵՄՔ. Քոնկեան], Ռոտ-ի Բաղայ [ԵՄՔ. Ռոտ-ի Քաղայ], Ուրդանոտ, Առու-Պիժան, Հանի, Արջի Բագանան, Սպանդարան Պերժո՛ւ, Որժգ-ե Պերժո՛ւ [ԵՄՔ. Որժգուրբո՛ւ], Ալեուան [ԵՄՔ. Ալաուան], Լիճի ի ծնա քամբակ անրաւ, եւ զարթ իճճեւորդ» (Ամանուն Է՛ զարթ. Աշխարհացոյց... սն. 140):

4 ՀՃՄ. Քաղաքէն Թ—Պ:

5 ՀՃՄ. Քաղաքէն Թ—Պ:

հարաւարեւմուտք, որտեղ՝ Միահ-ուսիցի աշ (արեւելեան) վտակ Սեւրաբի (նա եւ՝ Սեւրաբ, Ռուզ-է Լաֆնամ) աւազանում ժՔ գարում գոյութիւն է ունեցել Յաֆր անունով մահալը (գաւառակ)՝, իսկ այդ անունը իրանական լեզուներում նշանակում է հէնց սեփեռ:

Փայտակարան նահանգի չորրորդ գաւառը՝* Քոնկեանը (վերականգնուած՝ ձեռագրերի լոկ մի խմբի պահպանած՝ Քոնկեան-ից), անհրաժեշտ է տեղադրել Միահ-ուսից գետի ձախ (արեւմտեան) ափերին ու Երասխի ոչ մեծ վտակներ Սեյինի ու Լեկանի հովիտներում: Բանն այն է, որ Սեյինի վերնահովտում կայ Քեռնխեւ անունով լեռը (լարակից նայանալով գիւղատեղիով), որի 1897 թ բարձրութեամբ զագաթը ընդգծուած ձեւով շաւում է Երասխի հովտի ցածրիկ բլրաշարերի վերեւում: Իսկ այդ լեռնածուռը՝ վերականգնուած Քեռնխեւստ աստ-բերակով՝ հնարաւոր է համարել հէնց Քոնկեան գաւառանունան հետ ուղիղ կապ ունեցող:

Վերջապէս՝ հիւնդերոյց գաւառանունը՝ Ռոտի Քաղայ (վերականգնուած՝ ձեռագրերում վկայուած Ռոտի Բաղայ-ից), անցի ճիշտ կը լինի տեղադրել նահանգի ամենարեւմտեան հատուածում ուղղակի կապ գիտարկելով նրա անուն Փաղայ րազդարդի եւ Երասխի հովտի այդ կտորի ամենից մեծ վտակի՝ Բաղայքեռ անուն մինչև (նայն անունով են կոչուած նաեւ գետափնեայ ոչ մեծ ջուղաքը եւ Երկույիս Արեւելեան Ասորպատական նահանգի շրջակայ գաւառակը: Ռոտի Քաղայի մէջ կարելի է համարել զէպի արեւմուտք շարուած Իզնեն, Գանգե-ուսից, Քիլիկի եւ Փինար մանր վտակների հովիտները եւ նկատել, որ Եշում հինգ գետակների հովիտներում էին ընկած ուշ միջնադարից մինչև Ի զար շայտնի Դարազայց գաւառի 29 հայկական գիւղերը՝ հինգ վարժ մահայներում (գաւառակներում)՝ Դիզմար, Մեշափարա, Լատանով, Մինչիվան եւ Քելվան (ամենարեւմտեան Փինար վտակից մինչև Քաղայքերի հովիտ): Տեղին յտեղենը, որ ժէ դ. վերջի Տաթևի վանքի պաղաճուցակում աշտով յիշում են ժՔ-ից անցի հայկական գիւղեր՝:

Տեղին էշներ նաև, որ Փինար գետից արեւմուտք ընկած պիտի համարել ոչ թէ Կասպութական նահանգը (ինչպէս ներկայացնում են պատմական աշխարհագրութեան մեր նախորդ մասնագէտները), այլ Պարսից Սասանեան ակբութեան Ասորպատական շահ-աշխարհի մի կտորը (ըստ ակշխարհացոյցի-ի,

1 Տե՛ս, որ՝ Բ. Յարութիմեանի՝ «Լայպտամը եւ Քարեան երկրները 1878-1914 թթ շարունակում (Եր., 1980) կամ «Լայպտամի Համրապետութեան Ազգային արդան»- Բ. Յարութի՝ ժՔ պարի շարունակում:

2 Տե՛ս Փամանակարտքից Մտեֆաննոսի Օրբելեանի, Լրտտ. պատրաստեց., Աշ-Արքանայանը, Եր., 1962 (Յանդում), էջ 43:

հրդային շրջանում պեղուած երկու հնագայքերի հետ, առաջինը՝ Սարիբարսոյ գիւղի մօտ (Քալիբարսոյից 2 կմ արեւմուտք, ինչ-որ լափով հմմ. Ազանդարան՝ Սարիբարսոյ), իսկ երկրորդը՝ Արքեան գիւղի մօտ (մէկ կմ արեւմուտք ենք կայն Մասայր շրջկենտրոնից)։

Փայտափորան նահանգի վերջին՝ ստաներիտերոց գտնաւը՝ Ալեւանը (սօ Ալուան), հարկաւոր է տեղորոշել Առու-Պիժանից, Աթշի-Քալուանից եւ Ռոճը-է Պերձից հարաւ՝ Լենքորան գետի (Քալիշերէն՝ Լենկան, քարտէզներում նաեւ՝ Ալաշա-լայ, Կեմժուու-լայ, Ալան-առու) վերին ու միջին հովիտներում։ Այդ գետն իր աջ (հարաւային) Աժառու (Ալաշուու-լայ) վտակով, ամենայն հաւանականութեամբ, պիտի համարուի Կրաւոյիս Պազոմէտի յիշատակած այն Կամրիւտէս գետը (մէջնարհացոյցը՝ Երանից քաղել է Կամրիտէս մեղով), որը Կասպից ծովի ափերին բաժանել է Մեղիան եւ Հայաստանը։ Կամրիւտէս գետանունն էլ, թերեւս, հարաւոր է համեմատել Կեմժառուի հետ, զուցէ՛ վերականգնելով Կոմշ-ար (կամ Կոմշա-առու < Կոմշա-ոռու) մէջ, քանի որ յունարէն Կամրիւտէս նշանակում է զամէշ։ Աժառուի ստորին հովտի մասն ափին ջածրացիք ծովափի նկատմամբ ընդցծուած մեղով յանում է Ազարանդ անունով լիւր (695 մ բարձրութեամբ), որը կարող է կապուած համարուել գաւառաւան հետ (ըստ այսմ Գ-ն՝ վ Ալեւանը կամ Ալուանը)։ Ընդէն է յատուկ շեշտել, որ մենք հաստատուողն սրբագրելի ենք համարում նախորդ հետազոտողների այն շտապագրական մտանշումը, ըստ որի Փայտափորանի (եւ այդու մեր Ալուանը գաւառի) հարաւ-արեւելեան սահմանագիծ կարող էր համարուել աւելի հարաւ ընկած Աւտարա գետը. վերջինս շատ աւելի սակաւաշուր է, քան Լենքորանը իր Աժառու վտակով, թէկուզեւ հէնց Աւտարայով է ուշ միջնագորում եւ նոր ու նորագույն ժամանակներում անցել եւ անցնում Քալիշի խաւութեան, այսպէս Ռուսական կաշարութեան ու ներկայիս Ազրբեյջանի հանրապետութեան Քալիշ երկրամասի հարաւային սահմանագիծը։

Ի զիտ, այս գաւառի արեւմտեան սահմանային ամենուայրմար լեռնանցքի տակ կայ Աւրու-գիւրէ անունով բնուկափայր (նաեւ՝ գետակ), որը համադրելի է Քուժ Գետնոց պատմագրի յիշատակած Աւսրտափէլ ամրոցի հետ։ Այն էլ զարի կէներին պաշարել էին խազարները, ովքեր անցնելով Չոզը եւ Մաւզթաոց երկիրը՝ գրանել էին Փայտափորանը եւ մէջի Քաղուանն կոչել, եւ զՍպաստար ան Փերազ եւ զՌոմիզզ Փերազ գաւառները։ Նրանք Արտաւէտի մօտ թողել էին իրենց ողջ ազիրը, որպէս վրայ յանկարծակի արտարհան զօրք էր յարձակուել։ Ճիշտ է, պահպանուած միակ մնացորդը նշում է, թէ Աւսրտափէլը

բար հետեւել է նաև Բ. Յարութիւնեանը: Այնինչ, ուշագիւր գիտարկելով մեծա-
 մասշտաբ 200 եւ 100 հազարանոց գիւտարական քարտէզները (որոնք արդէն
 ազատ տեղագրութեամբ են համացանցում) կարելի է նկատել, որ՝ Բիշաքարին տե-
 ւաւեով իրանական բնակավայրը (Աստարա գետից մի փոքր հարաւ, Դաշիշոյ
 ուշագրաւ անունով գետակի ափին), որը Գարաուր է որոշ հաւանականու-
 թեամբ համադրել Գարաուր բաղնիքի հետ՝ որտեղ, գուցէ, ենթադրելով
 գրափոխուած եփսեմական *Քազաուր ք/ազ/ին անուանանքը:

Իսկ Աջաւնիա երկրի պատգամէսեան քառականին մանրամասն նկարագրու-
 թեան՝ ուշագիւր քննութիւնից, մեր կարծիքով, երեւում է, որ իր ստորին հո-
 սանքում Կուրի հին հուն նեղել է ներկայիս հունից մի փոքր հարաւ՝ սկսած
 Զորդոր քաղաքի շրջանից: Այն, ըստ ամենայնի՝ տեղի է ներկայիս Ասրիսու-
 կուշուսդ ճահնայների միջով, իսկ Սրափիս ետ հունին միանալուց յետոյ դեպի
 ծով է հունել ներկայիս Շահումեանի անունան ջրահաւարով (կոչուկատը), որը
 մեծամասշտաբ գիւտարական քարտէզներում կոչուում է նաև Կուրա: Իսկ
 Զորդորի ձառ ներկայիս հունի մէջ լցուել են Կուրի Տարեան գետակի ջրերը, ո-
 րը Գազամէտի երկամ կոչուած է Աջաւնու, Ասրաբսիսի անշխարհագրութեան
 մէջ՝ Լոթաննու (փրակահեղեղուած՝ մեծադրական Սաւնորդաննու ընթերցումից՝
 *Մանի եւ Լորաննու), իսկ մեր «Աշխարհագրութեամբ» Աջաւնու:

1 Ptolemaei Claudii Geographia. Ed. C. Müller. Parisis, 1901 (V, 11, 1-7); **Κλαυδίου Πτολεμαίου. Handbuch der Geographie, Griechisch – Deutsch**, Herausgegeben von A. Steinrückberger und G. Grasshoff. Basel, 2006; **В. В. Лавренко, Известия археологического института в Стамбуле и Казане. Т. 1. Греческие писатели.** Вып. I-II, СГГО, 1893, с. 240-247

գրանցու՞մը, մտեղունե՞րը հասան շշմեցուցիչ հաշտու՞թյուններին: Բացի այդ, մտեղունների հաշտու՞թյունները ոչ միայն պետք է փնտրել հայ-վրացական միջազգայրում անմիաբանութեան, այլև հենց մտեղունական ռազմական մեքենայի տնօրնայ աշխատանքի մեջ: Ենթադրու՞մից հեռա մտեղունական հորգանները բաժանվում էին բազմաթիվ շտկանների՝ գրանձով իսկ կանխելով հակառակորդի ուժերի մորթիլըացումը: Պատմիչ կրթական Դաննակեցիին զբաղով նկարագրում է մտեղունական հորգանների ներխու՞ժումը՝ համեմատելով այն որպե՛մբում մարախի- հետ, որը սփռվում էր Հայաստանի զաշտերում, յեռներում եւ ձորերում: Իսկ այս պարագայում համապատասխան տարածքի իշխանը ետխեռառաջ կազմակերպում էր սեփական տիրույթների պաշտպանութեւնը՝ ինքնին նպատակելով մտեղունական ռազմական տակտիկայի իրականացմանը, այն է՝ կանխել հակառակորդի ուժերի միավորումը: Պետք է արձանագրել, որ մտեղունական արշավանքների ընթացքում մասսայական ավերածութեւնները եւ սպանող թշուր կարծիք են ստեղծում, որ մտեղունների գերակա խելորը տարածքի անաշտումն էր: Մակայն մտեղունների պարագան այլ էր: Համակարծիք լի նելով Ք. Մելի հետ՝ եշենը, որ մտեղունների տցւնամիի տակտիկանե հետապնդում էր ոչ թե տարածքի անաշտման իրականացումը, այլ հետարվոր սպասամբութեւնների կանխումը: Մտեղունները, ինչպես անակնկալ հայտնելով էին այս կամ այն երկրում, նույն տրամաբանութեամբ նաեւ թողնում էին սապատակում տարածքները: Երկրների հպատակեցումը եւ յուրացումը ընթանում էր հստակ մշակում ծրագրով: Նախապես անաշտցվում եւ սպասամբութեան իսպառ բացակայութեամբ տարածքները ներառվում էին կայսրութեան սահմաններում, որից հեռա մտեղունները շարժվում էին արդեն հետախուզական արշավանքին տարժանացած երկրներ:

Վերը նշված հանգամանքների վերաբերյալ, ուշագրավ տեղեկութեւններ են պարունակում հայկական եւ վրացական սկզբնաղբուրները, որոնք հետաքուքութեւն են աային հստակ պատկեր կազմել կովկասյան տարածաշրջանում մտեղունների նվաճողական ռազմավարութեան վերաբերյալ: Ժ՛՛ դարի վրացի անտուռ Ժամանակագիրը, Գրիգոր Ակներցին, Մխիթար Այրիվանեցին եւ այլք, քուվոր նվաճողների կողմից քաղաքների գրավումից, ավերածութեւններից եւ թալանից բացի, ուշագրավ տեղեկութեւններ են պարունակում նաեւ նվաճված երկրների կառավարման համակարգի, մտնեղութեւնի եւ նվաճումների ընթացքում ռազմաքաղաքացիական իշխանութեան անաւորման մասին:

Об идентификации Амелакхоса в армянских переводах произведений Прокла Диадоха и Аристотеля

Как известно, в грузинских рукописях, содержащих сочинения известного грузинского философа Иоанна Петрици, ни в одной рукописи, ни в заглавиях, ни в приписках, не имеется никакого указания на автора-переводчика Иоанна Петрици. Как будто нарочно стерто имя автора. Название Петрици в различном истолковании появляется лишь в поздний период.

На этом фоне весьма интересно заглавие армянского перевода сочинения Прокла Диадоха «Богословские элементы» и комментарий к нему Иоанна Петрици, сделанного с грузинского оригинала Симеоном Птицлахачиши в 1248 году. В армянском переводе в заглавии указывается имя автора: *Յոհնայր Պրոկոսի Բարձրաբարձրի Եւ Լաւորի Արեւիշուկու Եւրպիտոսոսի Լուծման Փրկոցի Գրքոսի Ինչպիսիքն ինչպիսիքն ինչպիսիքն ինչպիսիքն* (Матен. 1500, 1069г; 1832, 8г). За заглавием в армянских рукописях идет предисловие Иоанна Петрици, а затем - один *մեծն խոսքն* с разъясненным заголовком. Затем следует текст первой главы Прокла и комментарий к нему Петрици. Перед комментарием стоит *Լուծման*, которое имеет указание: *Յոհնայր Պրոկոսի Լուծման*. Таким образом, в армянском тексте дважды упоминается имя *Յոհնայր* // *Անճար* *Եւ*.

На «Амелакхоса», как комментатора книги, указывают также Симеон Дурацци (Мат. 8, 104 v) и Симеон Ереванци (Мат. 1873, 108г).

Имя *Յոհնայր* упоминается и в других текстах, а именно в армянских переводах произведений Аристотеля «Категории» и «Пери Ермененаса», (Рук. 112 Вен. Мхит. общества).

Кто скрывается под именем Амелакхос? Амелакхос - это имя или прозвище? Упоминание Амелакхоса в армянских рукописях вызвало разные предположения среди ученых. По нашему соображению, это прозвище - аналогия прозвища Чичимелан (титушский) и Мазима меткели (тяжело говорящий), под которыми в грузинских источниках позднего времени упоминался грузинский философ Иоанн Петрици.

Արցախի Կարկառ քաղաքի երկաթեղարյան դամբարանները

Կարկառ քաղաքատեղին գտնվում է Ստեփանակերտ և Շուշի քաղաքների միջևամասում, Դաշուշին գյուղի դիմաց, Կարկառ գետի ձախ ափին¹: Դամբարանադաշտը զբաղեցնում է հնավայրի հարավային հատվածը՝ երևա դասավորված դամբարանները սփռված են զառիթափ լանջի համեմատաբար հարթ մասերի վրա և հասնում են մինչև գետը: Դրանք կամ կողայտված են, կամ կիսավեր, իսկ որոշներից էլ պահպանվել են կրովեխաշարի և պատերի քարերից մի քանիսը: Գիտավեր դամբանային կառույցները տեսանելի են և տարածքով անցնող ավտոճանապարհու եզրի հողաշերտի կտրվածքում: Համեմատաբար լայն են պահպանվել հրվանդանի ստորին մասում գտնվող դամբարանները, որոնք ունեն կրովեխաշարով եզրված թմբի տեսք: Դամբարանադաշտի ժամանակագրական պատկանելիության որոշելու նպատակով պեղվել են երկու դամբարաններ²:

Դամբարան 1-ը գտնվում է դամբարանադաշտի վերին մասում: Արտաքին նշաններից են՝ խցի շքա պատերը, կրովեխաշարի հյուս. և արմ. կողմում պահպանված մի քանի քարերը: Հյուս.-հր. ուղղված քարաբլկային խուցը (2,49 × 1,60 × 1,10մ) կառուցված էր ժայռի վրա և կիսով լայն լցված հողով (0,5-0,6 մ): Ծածկասալների շարքով կտորները հայտնաբերվեցին դամբանախցի մաքրման ժամանակ: Դասածները տարբեր տեսակների բազմաթիվ բեկորներ են (աղ. II, նկ. 1-11; աղ. III, նկ. 1-8; աղ. IV, նկ. 1-12), երկաթե գանակ, բրոնզե թիթեղից ունելի, կոնաձև իրեր, խոզովակ և ուլունքներ՝ սարգիտներից, ժամուկից, բրոնզից (աղ. I, նկ. 1-6, 17-21):

Դամբարան 2-ը գտնվում է միջնաբերդի պարսպի կիսը աշտարակից 80 մ հր.-արմ.³ ամրության ներսում գտնվող հարթության վրա⁴: Քնակավայրի բնիչայնման հետևանքով վաղ թվագրում ունեցող դամբարաններով առ-

¹ ՀՕԷ. Հ. Պետրոսյան, Վ. Սաֆարյան, Ն. Ենգիբարյան, Մ. Տիտանյան, Շուշիի 2005 թ. ճնշակումը պեղումները. – Հնագիտական տարածաշրջանագրություններ 2005-2010 թթ., Ստեփանակերտ, 2011, էջ 35: Գ. Սարգսյան, Արցախի Կարկառ բնիչայնման ճնշակումը և ժամանակակից արդյունքները, – Լեռնամեր. կենտրոն պեղումների տարեգրություն, Եր., 2015, էջ 230-246:

² Կրակը պեղվել են Գագնի Սարգսյանի կողմից 2013 թ.:

³ Խորդինյանները՝ N. 39 46 59.3 E. 46 46 09.6 Alt. 962:

⁴ Խորդինյանները՝ N. 39 47 13.6 E. 46 46 24.5 Alt.976:

բաժնր ներառվել էր միջնադարյան պարիսպների մեջ: Դամբարանի (կրճ-
 լիճի տրամագիծը՝ 12 մ) արտաքին նշաններն են՝ քարաճորային թուփը,
 կրճվելիաշարը եւ պատերի քարերի վերնամասերը: կրճվելիաշարի համե-
 մատարար խոշոր քարերը զբված են հողի վրա (ազ. VI): Դամբառանայի
 ճածկասառչերը բացակայում էին Հչուռ-հր. ուղղված, ուղղանկյուն հաս-
 կազմով խուցը (Ք.30 x 1.10 x 1.20 մ) շարված էր մայրի վրա ուղղահայտ
 զբված սալերով եւ քարերով, իսկ արանքները լրացուցիչ ամրացված էին
 քարակառքներով: Այն նախորդի շափ լցված էր քարախուն հողի եւ ֆեցո-
 նոթների բեկորներից կազմված խառնուրդով (ազ. II, նկ. 10-17; ազ. III, նկ.
 9-12; ազ. IV, նկ.13-20): Տարատեսակ կազմանոթների բեկորներից զատ՝ այդ
 վեցրից հայտնաբերվել են երկաթե դանակի շեղրի մաս, բրնձե ամրան, զո-
 տու բեկոր (ազ. I, նկ. 22-24): Հայտնաբերվել են նաեւ վարդարանքի առար-
 կաներ՝ բրնձից, սարդինից ուլունքներ, կաուրի, ձագարիցուց պատ-
 ռուստված իր (ազ. I, նկ.15,16): ներկայացվող զամբարանների ոչ մեխա-
 թար պահպանվածության պատճառով, թաղման ժրտակարգը վերականգնել
 թար պահվոր չէ: Պեղված զամբարանների համաժամանակա լինելը Դարա-
 վորություն է տալիս գտածոները քննարկել միտին:

Խեցեղեն: Գերակշռում է թասերի տեսակներն, ճակերտույթները հիմ-
 նականում անոպալլ են՝ աղյուսագույն, շագանակագույն, դարչնագույն,
 մոխրագույն, երբեմն խամրած սեւ գույնի: կրճագեղաններ են, հարգարված
 մոխրագույն, հատիկանախշով, կտրված կամ սեղմումով արված ոչ իր-
 փայլագծերով, հատիկանախշով, կտրված կամ սեղմումով արված, ուղիղ
 ու, մեկ եւ ավելի ակսաներով Եւրթերը դեպի ներս թեք կտրված, ուղիղ
 ու, կամ կլորացող եզրով են: Թասերը բաժանվում են անկանթ, կանթով ու ե-
 տուս-գարգուվ տարբերակների: Հիմնական մեջ անկանթ տարբերակն է,
 որին հավելվում է կանթը կամ ելուստը (ազ. II, նկ. 1-17): Իրանին ուղղա-
 հայտ, հատույթում երկրաշափական սեղանի կամ կլորացող անկյունենե-
 ռով ուղղանկյան տեսքի կանթերը անզարգրված են շուրթի վրա (ազ. III,
 նկ. 6-5, 11) կամ իրանի կենտրոնում (ազ. III, նկ. 4): Մեկի կենտրոնը ա-
 կուսակն ներճկումով է՝ ընտրոշ հասկանիչ երկաթեդարյան տեղականե
 եւ ուրարտական կանթերի համար (ազ. III, նկ. 7): Ելուստները անզար-
 ված են թասերի շուրթին կամ իրանին (ազ. III, նկ. 3, 9, 10, 12): Հարցա-
 ված են թասերի շուրթին կամ իրանին կողմնային քրեղանների վրա՝

¹ Արկայացված թասերի միմանակները հայտնի են Աղեղանործ. Արքայի Գեոպոլի,
 Հարժիսի, Տաճարների, Խճանաթի զամբարանների (տե՛ս O. Xofakyan, Gyumik' Dir-
 tuz the Bronze and Iron Age, Berington, 2002, pl. LX, fig. 8,18, 26; pl. LXXVIII, fig. 8, 10, 13;
 pl. LXXI, fig. 22, 24; pl. LXIII, fig. 15; pl. LXXXVI, fig. 36, 37; pl. LXXXIX, fig. 19, 20):

Սափորներ. Այս խեցետեսակը ներկայացված է վզի գծագրոց բեկորով էւ կանթերով (աղ. III, նկ. 1, 2): Կանթերը երկու տարբերակով են՝ հաստույթում կլոր եւ ուղղանկյուն՝ կենտրոնում ափսոսանք ներկայումս: Վզի բեկորի եւ սափորի կանթի հիմնամասի վրա կտրված գծով կենց ծառի եւ սլաքի պատկերներ են: Նման կենց ծառերի, սլաքների պատկերները բազմաթիվ են Շուշիի զամբարանադաշտի 8⁴ 81 զամբարանից հայտնաբերված խեցեղենի վրա՝ Դժազարգերով երկաթեզարյան խեցեղենի եզրկի օրինակներ են հայտնի Այուների հուշարձաններից (Տանձաձեր, Խեռ-ժախ, Լարժխ): Ուրարտական մրականթ սափորների վրա գծով պատկերված են տարազույց լափ արտահայտող իշաններ, իսկ կենց ծառի գծագրողի պատկեր կա Այանիսից հայտնաբերված կճուճների վրա՝:

Կճուճներ. խեցին հիմնականում ավազախառն է, ծակերիւսյութների ձշակումը տարբեր: Շուրթի պահպանված բեկորները պատկանում են երկաթեզարյան կճուճների զուրս թերված սրացող շուրթով տարածված տարբերակին (աղ. IV, նկ. 9, 11, 13, 14): Որոշ օրինակներ գարգարված են սեղանաձևի կամ հատիկանախշի շարքով (աղ. IV, նկ. 10, 12): Սափորների եւ կճուճների իրանների բեկորների մի մասը զարդարված է փայլագծով՝ զուգահեռ, ախրածեւ, ցանցանախշ (աղ. IV, նկ. 3, 16, 18, 19), եւ ականացած արված նախշերով՝ զուգահեռ, թեք (աղ. IV, նկ. 1, 2, 4-7, 17, 20): Անոթներից մեկը եղել է կանեչուրների (աղ. IV, նկ. 15): Լատակի մրակ բեկորը ներսի կողմից ունի կտրված ուղիղ եւ հատվող գծապատկերներ, որոնք պատահական են ալ արեւ իմաստ լուսնն (աղ. IV, նկ. 8):

Հայտնաբերված զանակներից մեկը պղտուկաձոր է, ուղիղ՝ թերի շեղբով, որի կողմից ունի զուրս ճկված մաս՝ ուս (աղ. I, նկ. 17): Նրկորոց զանակից առկա են լոկ ուղիղ շեղբի 2 կտոր (աղ. I, նկ. 22): Փայտե կոթի համար պղտուկով, ուղիղ շեղբով զանակի այս տարբերակը տարածված է երկաթեզարյան հուշարձաններում (Նորասուս, Մոխարազ, Կարդենիս, Ասագածոր, Տանձաձեր): Բրոնզե թիթեղը ծաւելու միջոցով պատրաստված հարգարաների զործիք ունեյին լույնացող ժայռերով է (աղ. I, նկ. 18): Աւելիները հանդես են գալիս ուշ բրոնզի զարաշրջանի երկրորդ փուլից

1 Հ. Պետրոսյան եւ ուրիշներ, նշվ. աշխ., էջ 34:

2 O. Xohikyan, նշվ. աշխ., թ. LXXXV, fig. 2, pl. LXXXVI, fig. 17, pl. LXXXVII, fig. 44, pl. LXXXIX, fig. 9.

3 G. Kozebe, O. Çovik, M. Saglamantinus, Pottery, - Ajanis I, Ten Yezes' Excavations at Buzah-nin Eidersu-kul, 1989-1998, DocAs VI, Roma, 2001, pl. IV, fig. 2-4.

4 O. Xohikyan, նշվ. աշխ., թ. LXXXV, fig. 2; pl. LXXXVI, fig. 17.

երկինս եւ հեզանհատ ասրերահների (ազ. 1, նկ. 4, 7) զուգահեռները հայտնի են Սշականի¹, Քուլանի², Նոր Խաչակապի³, Լոսի բերդի⁴ երկաթի լայն ասրածման ժամանակաշրջանի զամբարաններից:

Ուլունք կամ հագուստը զարգարելուն է ծառայել ծովային խխուկի⁵ պատրաստման, եզրին երկու անցքերով իրը, որի երկաթեզարյան զուգահեռները բազմաթիվ են (ազ. 1, նկ. 16): Իսկ կաուրի խխուկը (Сурцово именованное Лионасом) օգտագործվել է որպես հմայիչ սլար աչքին զեմ (ազ. 1, նկ. 15): Սոփորությունը պահվեց նաև հետագայում, կաուրին օգտագործել են որպես ուլունք, կարելի հագուստին կամ կախել օրորոցներից⁶:

Գառձանների քննությունը Թուլլ է տալիս զամբարանները թվագրելի ձ. Թ. ա. Ը-Ձ դդ: Համեմատական եզրակացություններ անելուն խանգարում է զամբարանների խաթարված լինելը: Անհնչայտ են լսի Գարկատի զամբարանագաղտի եւ Սյունիքի հուշարձանների նյութերի քնդհանրությունները:

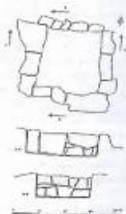
¹ С. Еван, А. Калантарян, Ошакан I, Основание результатов раскопок 1971-1983 гг., Ер., 1983, тф. LXI, рпс. 2

² Ն. Ենգիբարյան, Ուրարտական կմիքով զամբարան Գեղամալից, - Հայաստանի թմադիտական ռուշարձանները, 3 եր., 2003, աղ. 1, նկ. 3:

³ Ն. Ենգիբարյան, Ք. Նուստարզյան, Նոր Խաչակապի բնի 1 զամբարանը, - ՀՅ. 2010, աղ. III, նկ. 2բ:

⁴ Ս. Գեղեցյան, Լոսի բերդ, II (միջիկ բրոնզ), եր., 2006, աղ. 69, նկ. 17:

⁵ А. Нерсисян, Археологические обзоры XIX - нач. XX вв., - Труды тов. историческое общество Армянин, VII, Ер., 1981, с. 84-86:

Աղջքի Գայոց արքաների հուշահամալիրի վաղ միջնադարյան կոթողները

Հայաստանի վաղ միջնադարի հսկայոր, քաղաքական և մշակութային կյանքում բացառիկ է Աղջքի Գայոց արքաների հուշահամալիրը, որի հիմնարկումը 359-364 թթ.՝ հայ-պարսկական պատերազմի տարիներին, փաստագրվել է 5-րդ դարի գրավոր աղբյուրներում: Հստ պատմահայր Մովսես Խորենացու և Փավստոս Բուզանդի՝ Աղջքը եղել է Նշահավոր ամրացված ավան:

Աղջ ավանը

Գլուգատունական և հողաշինական աշխատանքների արդյունքում ժամանակակից գյուղի տարրեր հաստատվածներում պարբերաբար ի հայտ են եկել Մնացիտական իրեր, կառույցների սրբատաշ որմնաքարեր, կոթողների բեկորներ և այլն, որոնք թվագրվում են վաղ և զարգացած միջնադարով: 2016-2017 թթ. բնակիչներին խմելու շրով ապահովելու ծրագրի համաձայն շրտատարների խրամատներ են փորվել գյուղի ողջ տարածքում: Ըձ մշակույթի նախարարությունը Պատմա-մշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի արշավախումբը (զեկ.՝ Լ. Միտոնյան) Աղջքի արքայական հուշահամալիրում իրականացրած լուսամատաշար պեղումներին զուգահեռ կատարել է խրամատների կտրրվածքների տեղապնևայնություն և ի հայտ եկած Մնացիտական շնորհի մասնակի ուսումնասիրություններ: Կառույցների ու Մնացիտական գտածոների վաղերազրման և քարտեզագրման միջոցով վերակազմել ենք Աղջք ավանի երբեմնի զրազեցրած տարածքը, որն ունեցել է ավելի քան 50 հա մակերես: Այսինքն՝ ժամանակակից գյուղի ողջ կենտրոնական հատվածի՝ տների, տնամերձ հողամասերի և հանապարհների ներքո պահպանվել են միջնադարյան ավանի մշակութային հզոր շնորհեր և հարտարապետական շինությունների հիմնապատեր, Մնացիտական արտեֆակտներ:

Աղջք ավանի առավել կարեւոր շրջափուլն անկասկած տեսնվում է վաղ միջնադարին, երբ հիմնարկվել են արքայական զամբարանը և համաժամանակյա կառույցները: Մինչ այժմ եղած հրապարակումներում հիմնականում

անդրազարծ է կատարվել այս հատվածում պահպանված վաղ միջնադարյան եկեղեցուն և արքայական դամբարանին՝:

Գնտեսախորհուրդից դամբարանը: 1974-75 թթ. մեր իրականացրած պեղումների շնորհիվ արքայական դամբարանի հարեանությանը ի հայտ է եկել վաղ միջնադարի, սրբատաշ տուֆ քարերից կառուցված դամբարանի գնտեսախորհուրդ, որի վրա, ամենայն հավանականությամբ, կանգնեցված էր թառակոց հյուշայուն՝ պտակված թեւափոր խաչքարով Այս կառույցի վաղնշականության վկայություններին է այն, որ անտիկ ավանդույթի համաձայն դամբարանի գնտեսախորհուրդ կառուցվել է հրանայի հզկած, միմյանց սեղծ հզկված տուֆն սալաքարերով առանց կրաշաղախի (նկ. 1) և վեյի ուշ հուշակոթողին հյուսիսից և հարավից հաճելի են հույն տեխնիկայով կառուցված այլ դամբարաններ:

Նկ. 1

Վաղ միջնադարյան տապանաքարեր: Հուշահամալիրի կենտրոնական հատվածում 2016-2017 թթ. Պեղումների արդյունքում բացվեց զարգացած և ուշ միջնադարի շուրջ 200 թաղում: Հզված զիրքով, մեջքի վրա պտակած, կրծքներին խաչած ձեռքերով կմախքները զատվորված էին մեծ խառուֆյանը, երկու-երեք շերտով: Մրանց ներքո, գիտնի մակերեսից մոտ 1,5 մ խա-

¹ Հայ նախնադարաբանության պատմություն, հտ. I, էք. 2002, էջ 153-154:

րուիյանը, անխախտ պահպանվել էին վաղ միջնադարյան գերեզմանոցը՝ րնորոշ ասիֆակերտ տապանաքարերով:

Վաղ միջնադարյան տապանաքարերն ունեն մի քանի հիմնական ձևեր: ա) ուղղանկյունաձև, հասած խորանարդի տեսքի հիմնատակի վրա բարձրակունտ է երկփեղ, կտրվածքում եռանկյունաձև վերնամասը (նկ. 3): Վերնամասի հարավային երեսի վրա են որպես կանոն փորագրվել արձանազրուիյունները: բ) որպես այս ձևի ենթատիպ կարելի է առանձնացնել երկփեղ վերնամասի եւ հասած խորանարդաձև հիմնատակի միջակայքում ձևավորված աստիճանը, որը երկաստիճան զետեախարսի տեսք է հազորզում տապանաքարին (նկ. 2): Այս երկու տիպերը սովորաբար կերտված են միակտոր քարերից: գ) եռաստիճան զետեախարսիս հիշեցնող տապանաքարեր, որոնք ավարտվում են հարթ կտրած գագաթներով: Աշտարակ է, որ այս տիպի տապանաքարերը կազմված են երկու կտորից, որոնք կերտված են տարբեր զույնի տուֆից՝ կարծիր եւ սեւ: Ամենայն հավանականությամբ զույնային այս հակազրուիյունը, որը Հայաստանում փաստացրվել է Վազույն ժամանակներից, մարմնավորել է մահվան՝ սեւ եւ հարուիյան՝ կարծիր գաղափարը (նկ. 4):

Նկ. 2 Երկաստիճան, արձանազիր տապանաքար

էկեղեցիներն՝ Փարսի, Երերույց, Միժնուափեր, Էջմիածնի մայ տաճարի
Վնագույն որմնաքարերի վրա:

Տապանաքարերից երկուսն արձանագիր են: Դրանք եւան են Դլլինի վաղ
միջնադարյան տապանաքարերի մեկն, սինն էլ տառամուկերին: Վաղ միջնա-
դարի այս արձանագիր տապանաքարերը, անկնայն հաճանահանութեամբ,
թվագրված են Ս դարով՝ պահպանել են մաշտոցյան այբուբենով կատարված
առաջին երկաթագիր տառերի սնը: Դրանց ենթոս ենդում են հայ բարձրա-
տիճան հոգևորականներ կամ իշխաններ, որոնք հաճանաբար իրենց արձա-
նի հետքն են թողել մեր պատմութեան հուշումովս:

Սնկեղջուսի և պաշտական կառույցի միջակայքում իրականացված վաղ
միջնադարյան փերեախափի թաղումները՝ մտնելով մեծազանգված, հրանա-
լի մշակված արձանագիր տապանաքարերով, վկայում են, որ Ազգնի հուշա-
համալիրը միջնադարում եղել է համընդհանուր պաշտամունքի վայր, որանց
թաղվելը պատվարեր է համարվել նաև մեծատոհմիկների համար: Մեր կար-
ծիքով, հենց երանց տապանաքարերի վրա էլ քանդակվել են մարտադառա
Վնագույն արձանագրութունները և շրջանի մեջ ենթադրված հաճասարաթնի
խաչարանագանները:

Ընկ. 3 Վաղ միջնադարյան տապանաքարերից մեկի գծագիրը (նարտ.՝ և.
Քալանթարյան):

«Դանաստան»

2017 թ. իրականացված պեղումների արդյունքում բացահայտվեց
կաթողաչին մի կառույց՝ շուրջ 450 ք.մ մակերեսով: Ունի երկատարինան

ածամանակ: Այստեղ, պետք է որ իշխաններն իրենց հարգանքի տուրքը հաշտ պահանջներով ժառանգներին մատակցելու եկամ հաշտ մեծերը՝ նախարարները, հոգևոր եւ աշխարհիկ տերերը: Զի քաջազուգ՜ նաեւ, որ այն եղել է բարձրաստիճան հոգևոր առաջնորդի պետականաբար՜ գահազանչի՛նը:

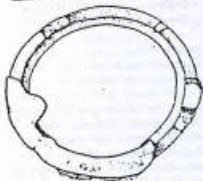
Հարթաքանդակ աղյուսներ: Կառույցի պատերը ներքուստ, ամենայն հավանականությամբ, զարդարված են եղել տրպարինակ կաղապարներով պատրաստված՝ կենդանիների ու թռչունների բարդերաքանդակներով, թըրձած աղյուսներից ձևավորված ծոփորով: Աւամիկ ուշագրավ է այժմի հզոր ուսերով, սիրամարդի վերնապշով եւ երկար փետուրներով, գլխի եռակատար սթազով, զգին փաթաթված սասանկան մշակույթին բնորոշ արքայական ժածանվող ժողովներով էակի քանդակը: Հեքիաթային թռչնի առջև կատակերված է Կենսո ծառ խորհրդանշող մի թուփ՝ թզնուս բնորոշ տերեւներով, որի արմատներից սկզբնավորվում է ալիքաձև գիծ, որին, որոշ ընդմիջումով միանում են երեք այլ ալիքաձև գծեր, թիթևու, խորհրդանշելով շուր կամ զետ գաղափարը: Այստեղ, հավանաբար, կերպավորված է Ափոսայում հիշատակված Սիմուրգ կոչվող վիթխարի թռչնի հնագույն եւ անխորհրդանշակը, կամ հայ ժողովրդի հեքիաթներում սիրված հերոսի՝ Զերուխտ հավքի կամ Հազարան բյրույի պատկերը:

Գտնկերաքանդակ աղյուսներից նկատվող ծոփորով կառույցներից մեկի ինստրիբը զարդարելու տեսակետն առաջ է քաշվել տարիներ առաջ՝: Ասկայն այն զեռուս հիմնադրուկ էր, քանզի կոթողային հոգևոր շինությունները՝ նկնդկչին կամ զամբարանի երկրորդ հարկի, այժմ շարժականված, մատուցադրապատուհը ընդգծված աշխարհիկ՝ արքայական որսի կենդանիներով զարդարելն անհավանական էր: Այժմ, մեծաքանակ՝ մի քանի տասնյակ, պատկերազարդ աղյուսների հայտնաբերումը կոթողային կառույցի ներսում հիմնավորում է նախկինում առաջ քաշած վարկածը, միաստամանակ մատնանում նորարար շինության աշխարհիկ բնույթը: Կառույցի ներսում հայտնաբերված եզակի գաածոներից է նաեւ շարժական բուխարիկը՝ զարդարված Ծուց անտի տարածված ռելիեֆ-վերագիր, խոշազուխ քանդակներով (նկ. 6):

Հնագիտական գաածոներ: Հուշարձանի վերին հորիզոնների պնդումների որդյունքում հայտնաբերվել է վաղ, զարդարյալ եւ ուշ միջնադարի տասնյակ հարզարար գաածոներ՝ կավանաթներ, զարդեր, աշխատանքային գործիք-

¹ Հայ նախարարակառույցայն պատմաբան, | Ռատը, Եր., 2002, էջ 153-154; Հ. Սյունյան, 2011. Աղձիկի արքայական դամբարանի հուշարձանագրությունը (IV-XVII դդ.), - «Հուշարձան» տարեգիրք, Ռատը Ե, Եր., էջ 27:

ներ, գրամներ, զենքեր և այլն: Կազանոթների գերակշռող մասը բեկորային է և բաժանվում է 2 հիմնական խմբի՝ կենցաղային և շինարարական: Առանձին խումբ են կազմում ֆոներները:

Նկ. 6. Պայտական շինության ներսում հայտնաբերված խոյազույր գորգերով շարժական բախարինջ

Մեծաքանական խեցեղենում՝ կզմինեղրներ, շրտալուսներ, փողջակներ, թրժած աղյուսներ և այլն, առանձնահատուկ են աշխարհիկ թեմաներով՝ թռչուն, կենաց ծառ, սրբ կենդանիների և նետապնդող զազաններ և այլ տեսարաններ ներկայացնող հարթաքանց աղյուսները: Տիպորինակ աղյուսները պատրաստվել են հատուկ կաղապարներում և ներկայացնում են մեկ ասանյակի հասնող համանման պատկերաքանդակներ: Վերջին 3 տարիների պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված հարթաքանդակներով աղյուսների քնդ-

հանուր քանակը աճելի քան 180 է, որոնցից 8-ը՝ 2015 թ., 32-ը՝ 2016 թ., 142-ը՝ 2017 թ. են ի հայտ եկել: Վերջին 142-ից 95-ը գտնվել են պալատի ներսում եւ զրա մերձակայքում՝ հյուսիսային գեոմոնոարիտի հարեանությամբ:

Անցազային կամուրջների հավաքածուն կազմված է հասարակ եւ շահարկապատ խեցեղենից: Հասարակ խեցեղենի դասին են պատկանում գանգան կարասներ, կնուճներ, կժերի, սափարիներ, թասեր, ջրեղանների, ափսեների, բնպանակների, տաշտերի, ձիթամրաղենի եւ այլ անոթների բնկույրերը: Մեղանի սպասքին են վերագրվում կենդանիների շանգակներով եւ խնջույքի տեսարաններով դանազարդ կարասները:

Հայտնաբերված շեռակապատ խեցեղենի թիվը հասնում է 4000-ի: Դրանք ունեն նկարազարդման տարբեր եղանակներ ու որակ, պատրաստված են գեղարվեստական բարձր ճաշակի ու մեծ վարպետության համազրույթյամբ: Առանկին խումբ են կազմում սելադոնից եւ բարձրորակ հախճապակուց պատրաստված անոթները, որոնք, թերեւ, երկրպէլ են Ջինաստանից եւ Պարսկաստանի նշանավոր խեցեղարձական կենտրոններից՝ Ինչից եւ Ասիականարագից:

Անվաճում եւ կրակաշարյուններ

Ի մի բնիկով նորահայտումները, կարող ենք վերակազմել արքայական հուշահամալիրի թաղաքաշինական պատկերը: Եւրո համալիրի հյուսիսային, բարձրագույր վաչրում, բնական ժայռի վրա, ջրխառնեութեանը պետականորեն ընդունելուց անմիջապէս հետո կառուցել են եռանկյուն հորինվածքով եկեղեցին: Ձի բացառվում, որ եկեղեցու հիմնարկումից անմիջապէս հետո կառուցվել է գեոմոնոարիտների վրա բարձրացող թառակող կոթողը՝ պակված թեւավոր խաշով: Դ գ. առաջին կեսին կառուցված եկեղեցու հարեանութեամբ, որա հարազային մասում, շուրջ 2 մ ջածրագույր տեղանքում, Դ գ. կեսին հիմնարկվել է արքայական զամբարանը: Պեղումները բացահայտեցին, որ ի հակադրութեան նախկինում արմատացած կարծիքի, այն չի եղել գեոմոնոարի կամ կրտսպեոնափոյր: Այդ ժամին մենք եշել էին գեոմոն 2011², Այժմ հստակ կարող ենք եշել, որ դեպք զամբարանի առաջին հարկ տարվելագույնս կարող էին տանել մեկ կամ երկու աստիճան, քանզի վաղ միջնազարդան, անկասկած արքայական զամբարանի հիմնարկումից տարիներ անց մաշտոցյան աշրտբների հայանագործումից եւ թարգմար վարպետների գրահանուլ գտնուելուց հետո, այն է արքայական զամբարանի կառուցումից

¹ Հուլիս 2002 թ. 15-16 հունիսի, 1 հատոր, էր., 2002, էջ 153-154:

² Հ. Միսնոյան, 2011. Այժմի արքայական զամբարանի եռաշարձանախոմբը (IV-XVII դդ.). «Հուշարձան» տարեգիրք, հատոր 17, էր., էջ 16-17:

Եկազագույնը 50-60 տարի անց, կարող էին հանդես գալ արձանագիր ասպունքաբերը: Մրանց մակարդակն արքայական զամբարանի սալահատանից բարձր է ընդամենը 30 սմ: Նկատենք, որ բուսն շենարարական գործունեության պայմաններում գետնի մակարդակը 50-60 տարիների ընթացքում կարող էր բարձրանալ արքայական զամբարանը կառուցելու ժամանակ եղած մակարդակից: Հետևաբար արքայական զամբարանի գետնափոր լինելու տեսակետը սրբազրգում է պեղումների և գիտաբերումների արդյունքում: Արքայական զամբարանն ի սկզբանե եղել է վերգետնյա կառույց, իսկ ցածրագիր դուռը ոչ թե ստորգետնյա շինության հետևանք է, այլ պայմանագործի է խոնարհման գաղափարով՝ շարաքանչուր ույցելու, զամբարան ժողովուրդ, իրենից անկախ պետք է խոնարհվեր հայոց արքաների ժողովրդներին: Արքայական զամբարանից գեպի հարավ ընկած հրապարակում կառուցվել է պալատը կամ տաշեփորգարանը:

Հողեփոր կառույցներով հարուստ Հայաստանում խիստ սակավաթիվ են մեզ հասած աշխարհիկ շինությունները: Հող միջնադարից ունենք ընդամենը շորս պալատական կառույց՝ Դվիներ, Արուհի, Ավանի և Զվարթնոցի կաթոլիկոսարաններն ու գտնակառու գահճիները: Մրանցից միայն Դվիներ պահան է հիմնարկվել 4-րդ դարում, մյուսները կառուցվել են 7-րդ դարում: Հող որում Դվիների հնագույն պալատը հիմնովին վերակառուցվել է արաբական տիրապետության տարիներին:

Ազգի ոգահարանը պետք է որ ժամանակակից լիներ հիշելնցուն, կամ, կառուցվեր անեմպոն արքայական զամբարանի հետ միասնամանակ: Զի կարելի բացասել նաև այն տարբերակը, որ այս հանդիսարանը գոյություն է ունեցել ամրոցի ներսում՝ նախքան արքայական անյունների վերափոխումը: Ենկեղնացու, արքայական զամբարանի և ոգահարանի միջակայքում հետագայում կառուցվել է բարձրաստիճան անձանց գերեզմանոցը: Կարող ենք փաստել, որ Ազգի հուշահամալիրը մեզ հասած վաղ միջնադարյան միակ հուշարձանն է՝ իր հստակ քաղաքաշինական կերպագործումով:

2017 թ. պեղումների արդյունքում Ազգում բացահայտված պալատական շինությունը, ըստ նախնական գիտաբերումների, կառուցվել է 7 դարում: Այս կոթողային շինության ստորին շերտերի պեղումները նախատեսվում է իրականացնել 2018 թ.: Դրանից հետո կարող ենք հիմնագործապես հաստատել կամ միտել մեր առաջ քաշած վարկածը՝ կառույցի ֆունկցիոնալ նշանակության և ժամանակաշրջանի վերաբերյալ:

Հայդար Բամառը և Հայկական հարցը

1921 թ. ամռանը Փարիզում անցրկեմկառայան հանրապետությունների և հյուսիսեվրոպայան շեռնականների վաարանգի զեկազարները խորհրդային իշխանության զեմ համառեղ պաղարելու հուշագիր ստարագրեցին¹: Ժամանակի ընթացում համագործակցության զաղափարն ավելի արգիական զարնամի և փորն արգեց այն անգափոխել զորննական զաա: 1926 թ-ից հոգիատի անկախության կամիտեն Փարիզում սեկեց հրատարակել «Պրոմեթեոս» ամսագիրը: «Պրոմեթեոս»-ի հիմնադիրներն էին վրացի մենշելիկ Նոյ Ռամիշվիլին, ազգային-զեմեկրաա Դեորգի Գվազազան, Ազրբեջանի ազգային-զեմեկրատական կուսակցության հիմնադիր Նուրուդ ըեկ Սուլթանոզը, հայանի պանթուրքիաա Մահմեդ էմին Ռատուլզազեն, Անանիանների հանրապետության արտաքին զորնների նախարար (1919-1920 թթ.) զաղասանցի Հայդար Բամառը: Ամսագրի պաառեական խմբագիրը Գ. Գվազազան էր²:

Մի շարք հանգամանքներով պայմանավորված «Պրոմեթեոս» ամսագրի շուրջ համահիմնված շարժումը զորննականում Հական հաազուկության շարժանագրեց: Անհաադուկության պառնառներից մեկն էլ կոգիաական վտարանգի զաղաառական զեկազարների կողմից հայ ժաղովրդի շահերի անանսումն էր: Թերևս զրանով էր պայմանավորված, որ ստարագրության մեջ հաստատված ՀՅԴ զեկազարությանը մերմեց միանալ պրոմեթեոսական շարժանը: հոգիաացի պրոմեթեոսականները շին ցունկանում ընդունել հայ ժաղովրդի իրափունքներն Արեմաայան Հայաստանի նկատմամբ: Դաշնակցականների համար մահուայից էր նան Նորհրդային Ռուսաստանի զեմ պաղարում Ռուրքիայի օգնությանն ազափնեկու մոտեցումը³:

1920-ական թվականների սկզբներին «Պրոմեթեոս»-ի հիմնադիրներից Հայդար Բամառը⁴ զուրս եկավ այդ կազմակերպությունից և 1924 թ. ստեղ-

¹ Кавказские Конфедерации в официальных документах таинной переписки и секретных документах движения "Прометей" (Сб. документов), Москва, 2012, с. 41-44.

² «Յուսարի», Գափիք, 1927, 17 Յուսիք:

³ Խ. Մանվանյան, «Պրոմեթեոս» շարժման հետ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության ոմեցամ անկուրքան հարցի շուրջ, «Հայոց պատմության հարցեր», հո. 13, Եր., 2012, էջ 226:

⁴ Հայդար Բամառը մեկել է 1889 թ. Դաղստանի Գափիք-Արմուկս գրեղում ռուսական ըանակի զեմեկրականը ընտանիցում, մահացել է 1965 թ. Փարիզում:

«եղ Վովկաս Նանգան ու համանուն խմբագրումը՝ Մյուս պրոմեթեոսահանները նույն թվականին կերպին Վովկասյան Համադաշնության Ուխտը (ազդրեշանցիների կողմից Ռաուուլ Ջազեն, Ալի Քոֆչիբաշիեզ հյուսիսկովկացիների կողմից Գիրնյ Մուսը, Իրահիմ Չուլիբը, Ռաուուսյիթան Շարմաեզ, վրացիների կողմից Նոյ Փարզանիտան և Ակակի Զիանկելիս)՝ Ուխտ մեզ տեղ էր հասկացված հուշերին, սակայն էՑ Դաշնակցությանը մերժեց անդամակցել Ուխտին, որովհետև հարեաններն, այնուամենայնիվ հայերի առաջադրած պայմանների հարցում զիջումների չգնացին»:

Այս ընթացքում ավելի պարզորոշ եղավ «Վովկաս խմբագրման զեկազար է. Բամասի գիրքորոշումը Հայկական հարցի նկատմամբ: Դադասանցի տարագիր գործիչը պնդում էր, որ պետք է համակերպել ոչ միայն կովկասյան հանրապետությունների արտաքին սահմանների «STATUS QUO»-ի նետ, այլև վերացելի ներքին սահմանների»¹: Փաստորեն է. Բամասն Արեւմտյան Հայաստանի հարցը փակված էր համարում: Նա ոչ միայն դեմ էր Քուրբխայի ի սպուտ Հայաստանի հողային զիջումներին, այլև համոզում էր, որ իւրհրդային Ռուսաստանի դեմ պայքարում պետք է ապավինել Քուրբխայի աշակցությանը²: Ինչ վերաբերում է ներքին սահմանների վերացման առաջարկին, ապա դրանով է. Բամասը փորձ էր անում կանխել ներքին պատակտումը:

Հայերի կողմից պարբերաբար ճշեցվող Քուրբխայի հանգեղ ունեցած մտավարություններին է. Բամասը պատասխանում էր, որ առավել կարևոր է Վովկասի միասնակետությունը և համախմբված ձևով իւրհրդային Ռուսաստանի կործանմանը սպասելը, որպեսզի միացյալ կենտրոնական ուժերով հասնեն նաև Վովկասի անկախությունը³: Միաժամանակ նա փորձում էր համոզել, որ իր և իր համախոհների «Ֆրգտսիրական» հակումները Վովկասի ընդհանուր շահերին են ուղղված: է. Բամասի համոզմամբ՝ Վովկասը չի կորուրզ ապրել առանց որեւէ մեկի հովանավորությանը, այդ հովանավորը Քուրբխան է լինելու, որովհետև, ըստ է. Բամասի, Քուրբխան «երաշխագործում է Վովկասի անկախությունը: Իսկ հայերի և վրացիների «ռուսափրությունը»

¹ Զ. Աբրամով, Армянский вопрос в политической повести антивоветской эмиграционной организации «Кавказ» (1925-1930-е гг.) — Восток РАО (серия Гуманитарные и общественные науки), № 1 (10), с. 19.

² «ԼԵՄ», Փարիզ, 1934, № 4, էջ 126:

³ Ռեպրեն. կովկասյան օտարումը. — «Հայքենիք», Պետտում, 1937, ԼՄարտ, էջ 67:

⁴ «Սարազ», Փարիզ, 1936, 16 Դեկտեմբերի:

⁵ «Սարազ», 1936, 17 Դեկտեմբերի:

⁶ «Սարազ», 1936, 16 Դեկտեմբերի:

Վովկասը տանում է զեպի ռուսական սարկուսից՝ Փորձելով շահագործել Հ. Բամատի վերջին մտավարտությանը, որ ռուսական հովանավորությունն, ըստ էության, նշանակում էր կախում Ռուսաստանից՝ կարծում ենք առավել անընդունելի էր Թուրքիական հովանավորությամբ անկախ Վովկասի գոյության հանդեպ հավատը¹:

Հ. Բամատը պնդում է, որ Վովկասը կամ պետք է Ռուսաստանի մի զավառը լինի, կամ Թուրքիային հենված անկախ պետություն: Հատկանշական է, որ զազատանցի գործիչը քայքայում է երրորդ տարրերակը: Նա անհնաճեթ-ություն է համարում եւրոպական երկրներից աշակցություն ակնկալելու: Հասնրո՝ եթե նման հնարավորություն լինի էլ, զա երկար չի կարող տեսել, որովհետև Եւրոպան ի զորու չէ ապահովել Վովկասի անկախությունը միաժամանակ թե Ռուսաստանից, թե Թուրքիայից²: Ինչպես տեսնում ենք, Հ. Բամատը Վովկասի Թուրքիական արեւելմանը որեւէ այլընտրանք չի թողնում:

Անշուշտ, Հ. Բամատը չէր կարող շտեմելու և շուրջ շնորհունել հայկական մտավարտությունները: Մակայն իրականում նա ամեն զեով ձգտում էր Թուրքիային շահագործելու: Նրա համար զա կարեւոր էր նախեւառաջ վերջինիցս իրական աքակցություն ստանալու համար: Նրա համար գերխնդիրը ամեն զեով Ռուսաստանից անկախանալն էր:

Հ. Բամատի՝ Վովկասի ապագայի և Հայկական Տարցի հանդեպ ունեցած դիրքորոշումը խիստ քննադատության արժանացավ հայ քաղաքական գտարանդիության կողմից: Հատկապես զաշնակցական մամուլը պնդում էր, որ Հ. Բամատի դիրքորոշումը նախեւառաջ ծառայում է Թուրքիայի, և ոչ Վովկասի շահերին³:

Ավելյացնենք նաև, որ արդեն 1930-ականների վերջերին Թուրքիան նույնպես սկսեց չքաշալներել Հ. Բամատին: Մակայն Թուրքիայի այս կնեցվածքն ավելի շատ պայմանավորված էր ԽՍՀՄ-ի հետ հարաբերությունները չքաշալացնելու մղումով:

¹ «Յառաջ», 1936, 17 դեկտեմբերի:

² Մեր կարծիքով, թերևս, Հ. Բամատի այս անթարուց քրքամտ դիրքորոշումով էր պայմանավորված Շանի առանկնց հազ-վրաքական միություն տեղեկելու փորձը (մամուրանց տես Խ, Մանթաճրանց, Հազ-վրաքական միության ստեղծման փորձ (1936 թ.), - ԲՀԱ, 2009, 8^{րդ} 2 (114, եր.), էջ 204-208):

³ «Յառաջ», 1936, 17 դեկտեմբերի:

⁴ «Յառաջ», 1934, 19, 24, 26, 29 Մայիսի, 1 Յունիսի, «Հարեմից», Պատուհ, 1926, 24 հեկտեմբեր:

**Վահարականությունն Ադրբեջանում. արտաքին կրոնական
ազդեցությունների դերը նոր ինքնությունների ձեւավորման հարցում
(1991-2008 թթ.)**

Վահարականությունը սուլաֆիականության¹ պլաշտֆորմի վրա ձեւավորված՝ սուլեհի իսլամի ամենապահպանողական ուղղություններից մեկն է, որը սկիզբ առավ 18-րդ դարում, Արարական թերակղզում՝ Նեջդում։ Նոր ուսմունքի քարոզիչը Մուհամմադ իբն Աբդ Ալ-Վահհարն էր (1703-1752 թթ.)։ Արդեն 1930-ականների վերջերին վահարականությունը սկսեց ներթափանցել նաև Խորհրդային Միության տարածք, այդ թվում՝ Ազրբեջան։ Վահարականները ասելով նկատի են առնում այն հավատացյալները, ովքեր հետևում են բարեպաշտ նախնիների (սու-սուլաֆ սու-սուլի-հուն) օրինակելի վարքին։ Գաղափարախոսությունը մերժում է զտանգաժօր և անընդունելի ամեն տեսակի նորարարություն (բիդա), ինչը նրանք համարում են անհավատություն (թուֆր) և համարում են, որ ենթակա է մերժման «Ճշմարիտ ուղուց» շեղվելու զեպքում մահապատիժը գիտարկվում է օրինաչափ։

Նշենք, որ վահարականությունն ընկած է Մասուդյան Արարիայի Քաղափրություն (ՄԱՔ) պետական գաղափարախոսության հիմքում։ 1960-70-ականներից ֆինանսական արագընթաց և աննախագեղ հաջողությունները նպաստեցին, որպեսզի Մասուդյան Արարիան ռառը պատերազմի տարիներին և զրանից հետո գլխավորի ֆինանսական միջոցներ ներդնի՝

¹ Գաղափարական առումով սուլաֆիականությունը նկատի է առնում վերադարձ դեպի ակունքները, մասնավորապես իսլամի պատմության Մադիսուդի շրջանը (622-632 թթ.), կրթ մեւավորվեց Մուհամեդ ժողովրդի կողմից ղեկավարվող առաջին մուսուլ-թանական համայնքը՝ ուսման։ Սուլաֆիականությունը ճիշդ է ընդունում Նուրանը և սումման՝ Փեմ նշանակություն ստալով ամենի իսլամի հանքախական կրոնափրոսական ուղղությանը։ Իսլամի պատմության զերեք շուր ժամանակներում ի հայտ են եկել իսլամական կրոնական և կրոնաքաղաքական շարժումներ, որոնք կոչ են անել վերադառնալ վաղ իսլամի ակունքներին։ Հենց սուլաֆիականության դիրքերում էր կանգնած 18-րդ դարի արաբ կրոնական քարոզիչ Մուհամմադ իբն Աբդ Ալ-Վահարը, որի ուսմունքը տարածվեց վահարականություն անվանումը։ Մանրամասն տե՛ս Ա. Բա-տաևեթ, *Пиритания ислама. Аккадима наук СССР, Институт исламов Азии. Москва: Из-ва. (1985).*

իրականացնելու վաճարականության արտահանումը՝ որպես առիթ բռնել՝ նպատակադրվելով իրավո՞ր այդ ուղղությու՞նը զարմնե՞լ առաջատար ու՞մ թե՛ իրլամական աշխարհում, թե՛ նրա սահմաններից զուրու։ Այս ճանաչարհով Մաուլզյան Արարիան ցանկանում էր առաջին հերթին հակազդել իրլամական աշխարհում նրանի իրլամական Հանրապետության շրջափական ազդեցության տարածմանը։ Վաճարական քարոզչության (զավու) գրանւորումներից են սաուդական կրթական հաստատություններում երթառարաց մուսուլմանների ուսումնառության կազմակերպումը, աշխարհի տարբեր երկրներում մզկիթների շինարարությունը, իրլամական կենտրոնների ստեղծումը՝ վաճարական քարոզիչներին ներգրավմամբ։ Երկկալումս վաճարականությունը մի կողմից Մաուլզյան Արարիայի կողմից ֆինանսավորվող միջազգային տարաբնույթ, այդ թվում՝ բարեգործական, կառույցների գաղափարական հենքն է, մյուս կողմից՝ վաճարականությունը անդրազգային եւ գլոբալ կրոնական ուղղություն է, որից սեղմ են ոչ միայն կրոնական, այլև կրոնաքաղաքական եւ սազմաքաղաքական քաղձաթիղ կազմակերպություններ։ Վաճարականությունը շատ զեւպերում նույնացվել է ծայրահեղականության, մոլեկրոնության եւ աճարեկլություն հետ։

Վաճարականությունը, որը գաղափարական առումով երբ երևույթ էր Ազրբեյջանի համար¹, ավելի պիտիվ ձևով սկսեց Ազրբեյջան երթափանցել արգիև անկախությունից հետո 1990-ականների սկզբին հիմնականում Ղարաբաղյան պատերազմի (1991-1994 թթ.), ուսուչիչնական պատերազմների (1994-1995 թթ., 1999 թ.) արգյունքում, սուներ-սալաֆիական քարոզիչներին, Ազրբեյջանում հաստատված շեյխե փախուսականների, ինչպես նաև Մաուլզյան Արարիայում, Մոսկի երկրներում եւ իրլամական այլ պետություններում կրթություն ստացած ազրբեյջանցի ուսանողների միչոցով։ Ազրբեյջանի հյուսիսային շրջաններում վաճարականության ներթափանցմանը նպաստեց Դազասանի հետ Ազրբեյջանի սահմանը, որը տարանցիկ ճանապարհ գարևով թե՛ վաճարական քարոզիչներին, թե՛ վաճարական գաղափարներով տողորված մարանչոց իրլամիզմի մարտիկների համար։ 1995 թ.-ից ի վեր վաճարականության աշխարհագրությունն Ազրբեյջանում ընդլայնվեց՝ աստիճանաբար երթառելով Բաքու եւ նրա շրջակայքը։ Փարոզչության կարիւր քաղկացուցիչներից էր վաճարականության գրականության տարածումը։ կրոնական այս երթ ուղղություն

¹ S.N. A. Vallyev, The Rise of Salafi Islam in Azerbaijan (2005), Tameem Monitor 3 (13).
270

աճելի մեծ հաջողությունների էր հասնում սոցիալապես անապահով շրջաններում:

2000-2001 թթ. Ազրբեջանում հաստատված շուրջ 10.000 շեշեն փախտակների մի զգալի մասը փահաբահան գաղտփարների կրողներ էին: Նրանցից շատերը սովորություն ունեին ազդեցիկ լեզգիական մզկիթում Պատահական չէ, որ Ազրբեջանի Հանրապետության բազմաթիվ քաղաքացիներ մասնակցել են ռուս-շեշենական պատերազմին՝ անդամագրվելով փահաբահան ուղղվածություն չեշենական և զազասանյան ռազմաքաղաքական կառույցներին: Այս իրողությունը մտահոգում էր Ազրբեջանի իշխանություններին, քանի որ մարտելող իսլամիզը կարող էր մուտք գործել նաև Ազրբեջան:

2001 թ. հոկտեմբերին Ազրբեջանի ազգային անվտանգության ետխորարը հայտարարեց, որ շուրջ 300 ազրբեջանցիներ ռազմական պատրաստվածություն են անցել Չեչենիայի և Դաղստանի փահաբահան ճամբարներում: 2003 թ. օգոստոսին Ազրբեջանի անվտանգության ուժերը հերքակալեցին «Հորաբաղյան դարսիզաններ» անունով 23 հոգանոց մի խմբի, որի անդամները մարտելել էին Չեչենիայում և պատրաստվում էին կռվել Լեռնային Հորաբաղի դեմ: 2003 թ. իշխանությունները հայտարարեցին, որ 2001-2003 թթ. Ազրբեջանում ձերբակալվել են 70 փահաբահաններ, որոնցից նվազագույնը 45-ը Պանկիսի կիրճում շեշենների հետ կռվել էին ռուսական բանակի դեմ¹:

1993 թ.-ից Ազրբեջանում սկսեցին հիմնվել սաուդական հովանավորությամբ գործող ժալամական աշխարհի լիզային² մասնաճյուղեր, որոնք օժանդակում էին փախտակալներին, զեղծաբայք բաժանում, օգնում որբանոցներին և այլն: Կենտրոն քարեզործական կառույցներ՝ զրտեք նաև կրտնաքաղաքական քարոզչության օչակներ էին: Ազրբեջանում փահաբահանություն և ուղղվածություն ամենազործուն կառույցներից մեկը եղել է

¹ International Crisis Group (2008) Azerbaijan. Independent Islam and the State. ICG Europe Report 191.

² Կոլեկտիվ:

³ Իսլամական աշխարհի լիզային (արաբերեն՝ ալ-Մաջիստա ալ-Պլամ ալ-Իսլամի) հիմնվել է 1962 թ. Մեքքայում, մատղամ Ալաբիայի թագավոր Ֆեյսալ իբն Աբդ Ալ-Ալի-զե (1964-1975 թթ.) կողմից՝ որպես ոչկառավարական անդրազգային կազմակերպության՝ հակազդելու արաբական աշխարհիկ ազգայնականության ամեն: Կազմակերպության նպատակն էր իսլամի տարածումն է, իսլամական քարոզչության իրականացումը, բարեօրոշությունը և այլն: Կազմված է ութ հիմնական ճյուղերից: Առաջնապես փնմանավորվում է մատղամ Ալաբիայի կողմը:

բուլղեթական ծագմամբ Իսլամական վերածննդի ժառանգության կազմակերպության ազդրեչանական մասնաճյուղը, որը հիմնվեց 1990-ականների առաջին կեսին: Նրա գործունեությունն արգելվեց 2001 թ., երբ կազմակերպության աֆղտանական և պակիստանյան անդամները մեղադրվեցին «ալ-Վաիդայի» հետ կապեր ունենալու մեջ: Կազմակերպությունն Ազդրեչանում վերանորոգել է 62 մզկիթ, որոնցից՝ կենտրոնական շրջաններում՝ 39, հյուսիսային շրջաններում՝ 17, մայրաքաղաքում՝ 4¹:

2002 թ. մայիսին Ազդրեչանի ազգային տեղաբնակչության փոխնախարար Քոֆիթ Բարտեւը հայտարարեց, որ արարական մի շարք երկրներ հետաքրքրված են եղել Ազդրեչանում իսլամական արմատական պազափարիների տարածմամբ՝ այն իրականացնելով ակտիվիստներին ֆինանսական օժանդակություն ցույց տալով և ռազմական համընթացում ազդրեչանյի զինյալներ պատրաստելով²:

2005 թ. նոյեմբերին Ազդրեչանի խորհրդարանական ընտրություններին նախորդին իշխանություններն ավելի ու ավելի շատ էին խոսում այն մասին, որ վաճառականությունը վտանգ է ներկայացնում Ազդրեչանի քաղաքական կայունությունը: Նախորդին Ասիայի մուսուլմանների Բուլղեթի հանձնախմբի (Ազդրեչանում այն գործել է 1995 թ.-ից) կողմից Կովկասի մուսուլմանների վարչության անունով Բաբու էր առաջվել ուղղերեն, զազախերեն, արաբերեն, ազդրեչաներեն և ուսուրեն լեզուներով 14 տունա (իսկ գրանից առաջ՝ 10 տունա) կրթական գրականություն: Իշխանություններն արգելել էին գրքերի տարածումը՝ պատճառաբանելով, որ գրանց մեջ բաց ձևով քարոզվում էր վաճառականությունը, հակազդվում էին իսլամի շիա և սուննի ուղղությունները³:

Թն՝ պետություն և թե՛ շիա հոգևորականության քարոզչության արգելումը վաճառականների նկատմամբ հասարակության մեջ ձեռագործից բացասական կարծիք: Իրենց հերթին վաճառականները, ովքեր իրենց համարում էին սուննի համայնքի անդամ, իշխանություններին մեղադրեցին ժայռահեղափոխությունների, մարտնչոգ իսլամիստների և ճշմարիտ հավատացյալների հետ շփոթելու, բնակչության մեջ երանց նկատմամբ վախի մթնոլորտ ստեղծելու և վարկաբեկելու մեջ: Արդեն 2007 թ. սեպտեմբերին Հիդայեթ Օրուչեւը՝ Կրթական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի

¹ International Crisis Group (2006), Ընցման ճանապարհ:

² Ա. Փաշալյան, Իսլամը Ազդրեչանում, անցյալը և ներկայից, Եր., 2014, էջ 111:

³ Azerbaijan Does Not Pose A Threat? (by Liz Fudge, Radio Free Europe, <http://www.rferl.org> (07.08.2005), հասանելի է՝ 07.12. 2018:

պեճակն հանձնաժողովի նախագահը, հայտարարեց, որ վահարակահուսթյունը չուրջ վտանգ չի ներկայացնում Ազրբեյջանի համար և նպատակահարմար չէ գրա արգելումը¹:

2008 թ. Ազրբեյջանի նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Թամիզ Մեհմեդը վերահաստատեց, որ իրենք չեն պատրաստվում արգելել վահարակահուսթյունը, բայց եթե որևէ զավանանքի ներկայացուցիչներ կգործեն ծայրահեղականության գիրքերից, նրանք կկանգնեն օրենքի սուալը²:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ մինչև 2008 թ. Ազրբեյջանում գործել է վահարակահուսթյունի հիմնական ուղղություն՝ ապոքալոգաական ու ալաուազմական (որ մեծամասնություն էր կազմում) և ուղղա-քաղաքական կամ շիհադական: Ազրբեյջանում վահարակահուսթյունի քարոզիչները և իմամները, մասնավորապես նրանք, ովքեր առանել են Մադինայի իսլամական համալսարանում (Մաուդյան Արաբիա), զգալիորեն ազդել էին սուուզական վահարակահուսթյունի պահպանողական կրոնական քարոզիչներին, որոնցից էր նույն համալսարանի պրոֆեսոր, սուուզական իշխանությունների ամենահազմադասարժան մարդկանցից մեկը՝ Թարիա բին Հադի Ալ-Մադինային՝ մադիալիականության հիմնադիրը³:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ վահարակահուսթյունի ընդլայնմանը զուգահեռ՝ Ազրբեյջանում կային գրա օտարածմանը խոչընդոտող պատժառանքներ: Մասնավորապես՝ այդ երկրում իսլամի շիա ուղղության գերակայությունը, սուուների իսլամի ոչ միանշանակ կամ քաջոսական վերաբերմունքը շիալականության և օժողովրդական իսլամին նկատմամբ, ինչպես նաև վահարակահուսթյունի կազմը կրոնական ծայրահեղականության և պահպանողականության հետ:

Հետանկախության շրջանում Ազրբեյջանում հազմաքանակ ինքնության գերակայությունը այդ ընկած իսլամական համայնքներից հասկապես հեռաքրքրություն է ներկայացնում մեր կողմից արգեն հիշատակված Արու Բաբբ մզկիթի (Յու Եոկե տասիժ) համայնքը: Արու Բաբբ մզկիթի իմամը՝ Քամիթ Սուլեյմանովը, ուսանել էր Մաուդյան Արաբիայի Մեդինայի մի-

¹ Председателя комитета Азербайджан не намерен запрещать хакапатизм на территории страны, <http://www.trend.az> (27.09. 2007), հասանելի է՝ 07.12. 2018:

² P. Мехмедов, Хакапатизм в Азербайджане запрещать не будет, <http://www.kavkaz-info.ru> (29.04. 2008), հասանելի է՝ 07.12. 2008, հասանելի է՝ 07.12. 2018:

³ Մանրաճամ տի՛ս R. Meijer, (2009) Global Salafist Islam's New Religious Movement, New York: Columbia University Press.

չազգային իրաժամական համայնարանում: Վերագտանալով Ազրբեյջան եւ պաշտոնավարելով որպես իմամ՝ Ք. Սուլեյմանովին հաջողվեց համախոսների լայն շրջանակ ստեղծել՝ քարոզչությունից բացի մեծ նշանակություն ստեղծեց նաեւ սոցիալական ուղղությունը: Վերջինս սակայն արդեն մզկիթի նախկին իմամ է: Արու Բաքր մզկիթը փակվեց 2008 թ. օգոստոսին:

1997 թ. քուլվեյթի մեծահարուստ Մուհամեդ իբն Բուլեյան Բուլանդյան վերածննդի ժառանգության քուլվեյթական կազմակերպության անունից Բաքվի Նորիմանով թաղամասում հովանավորեց իր մեծուքյամբ եւ նարատրապետությանը առանձնացող Արու Բաքր՝ մզկիթի կառուցումը: 1998 թ. մարտին Արու Բաքր մզկիթի համայնքը, որի հիմնադիրները՝ ստանուլեն էին՝ թե՛ սուներներ, թե՛ շիաներ, գրանցվեց արգարազատության նախարարությունում: 1998 թ., առանց կոփառի ժուռուլմանների վարչության հովանության, Փամիթ Սուլեյմանովը համայնքի կազմից օրինական ճանապարհով ընտրվեց Արու Բաքր մզկիթի, որ նույնն է թե՛ համայնքի իմամ՝:

Արու Բաքր մզկիթի համայնքն իրեն համարում էր ահլ ալ-սուննա վա ալ-շամաա (Әһл Сүннәт вәл Հәмәә), այսինքն՝ սուների իսլամի հետևորդ: Սուլեյմանովի հեղինակության շնորհիվ Արու Բաքրը, որն Ազրբեյջանի ամենամեծ սուննիական մզկիթն էր, գարնամ սուննիականության կենտրոնը ի տարբերության անզական ովելի փարք մզկիթների, Արու Բաքրը կարող էր անկախորեն 7000-10,000 հավատացյալի¹: Ուրբաթ եւ տան օրերի հավատացյալները հավաքվում էին մզկիթի բակում եւ հարակից տարածքում: Մզկիթի գործունեությունը Բաքվի ընդգծված աշխարհիկ քաղաքային ճշակույթի մեջ ստեղծեց որոշակի իսլամական մթնոլորտ: Կարճ ժամանակահատվածում մզկիթը, շնայած սուննիական (կամ վահաբական) ուղղվածությանը, մեծ ճանաչում մեղք բերեց: Փամիթ Սուլեյմանովն իր

¹ Մզկիթն անվանակոչվել է ի պատիվ Մուսամմի մարգարեի գննանցն եւ ստացնց արգարաջառ իսլամիս Արու Բաքր Ան-Սիդդիկի (632-634թթ.), որն զուտը իսլամ մարգարեն ամուսնացած էր:

² Նշենք, որ Ազրբեյջանում կրոնական որևէ կառույցի հիմնադրումն իմաստ ունի շրջանում անհրաժեշտ էր հիմնադրվելի խոսք:

³ R. Sattarov, (2010) Islam as Political Factor in post-Soviet Azerbaijan, Central Asia and the Caucasus, Journal of Social and Political Studies, No. 4/28/ 2004, p. 187-188.

⁴ Azerbaijan: "Atheistic Islam" Takes Several Forms (by L. Fuller), <http://www.afesl.org> (10.08. 2007), հասանելի է՝ 07.12.2018:

հարցազրույցներից մեկում նշում էր, որ առաջին անգամ, երբ 1998 թ. ազոթում էին, հրուսե մարդ էր ներկա, իսկ երեք տարի անց՝ հինգ հազար¹:

Արու Բաքբ ձգկիթը Ազրբեյջանի սուներական կրոնական ժշակույթի մեջ ներդրեց ուրբաթօրյա կրոնական քարոզը՝ խուտրան: Ազրբեյջանում խուտբի ազատություն քաղաքացիական պայմաններում մզկիթները սկսեցին քաղաքական անկումի գեր կատարել: Արու Բաքբի հաշտության պատճառներից մեկը Քամեթ Սուլեյմանովի հետադարձական ծրագրն էր, աստվածաբանական պատրաստվածությունն ու արտերենի իմացությունը: Մզկիթ հանախոզների մեջ շատ էին երիտասարդ եւ կրթված մարդիկ, այդ թվում՝ ուսուսիրտներ, նաև՝ կանայք, ովքեր մզկիթ հանախոջուն գուպահն՝ շատ զեպքերում ուսումնասիրում էին նաև արարերեն, Դուրան, հանախոջուն եւ այլն: Վահարականության բնույթը գեերից մեկը քարոզների մատչելիությունն էր, պարզությունը, համատաղյալներին միազորող համայնքի գաղափարը, որտեղ բոլորը հավատար էին եւ պատրաստ օգնել ու սատարել միմյանց, հոգեւոր արժեքների գերակայությունը ելուսականի եկամամբ, ինչը գրավել էր գործնում կրոնական այս նոր ուղղությունը ունկախությունից հետո սոցիալական խնդիրների մեջ հայտնված ազրբեյջանական հասարակության որոշ շերտերի համար: Վահարականության շեշտադրամբ սուների իսլամն արաց տարածվում էր երիտասարդության շրջանում: Ավելանում էին սուներական մզկիթները: 2005 թ. արգբեյջանական հրապարակումներից մեկում նշված էր, որ միայն Բաքբում վահարականների թիվը 15,000-ի էր հասնում²: Շրջանառվում էին այլ՝ շատ ավելի բարձր թվեր եւս:

Ազրբեյջանում վահարականները շատ զեպքերում քննադատում էին Ազրբեյջանի իշխանություններին: Սակայն Ք. Սուլեյմանովն անկամբ շրջանցում էր քաղաքական խնդիրները³: Նա փորձում էր խուսափել կոմկատի մուսուլմանների վարչության եւ մասնավորապես Փաշալագեի հետ առճակատումից եւս: Սուլեյմանովին նույնիսկ հաշտողից շահել պաշտոնական հոգեւորականների աջակցությունը: Բաքբի իսլամական համալ-

¹ Worshiping in the Cross Hairs (by Shabla Sultanova). Transitions Online magazine (07.08.2012), հասանելի է՝ 07.12.2018:

² Մամբախախտ սեմ'ս Ա. Վալիյեւ, (2005) The Rise of Salafi Islam in Azerbaijan, Terrorism Monitor 3 (13).

³ S. Bedford, (2009) Islamic Activism in Azerbaijan: Repression and Mobilization in a Post-Soviet Context. Doctoral Thesis. Stockholm University, pp. 120-122.

սարանի ունկնույր Սարիբ Հասանլին Սուլեյմանովին քնուկազրեց սրպնս սկրթված, երիտասարդ ու խոստումնալից կազրս¹:

Իրենց հերթին, իշխանութիւնները տւեննիական մզկիթները համարում էին արմատական ու ծայրահեղական գաղափարների տարածման եւ ազրրեղանցի երիտասարդների հավաքազրման հարթակներ: Ազրրեղանուս պետական մակարդակով իրականացվում էր հակասուննիական քարոզչութիւն: Վահարականներին հնտապնզում էին: Սղեւ եւ զիպրեր, էրր ստիկանները թոնի սափրել եւ նրանց մարոքը: Ազրրեղանցիներից շատերը վահարականներին թազրանքով անվանում էին մարուքավորներ (սաէկոլլար) կամ սեւամարուսներ (ջարասաէկոլլար): Հասկանշական է, որ Արու Բաքրը նուկնպես զերծ շմնաց պետական հնտապնզումներից: Ոստիկանութիւնը հնտապնզում էր այն մարզիանց, սվքեր մզկիթ էին հանախում, կրսնական գրականութիւն ունեին, խմրակներում արաբերեն էին պարապում եւ այլն²:

2008 թ. օգոստոսի 17-ին Արու Բաքր մզկիթում իրականացվեց ահարեկչութիւն, որի հնտեւանքով մահացավ երկու մարզ, տասնից ավելին վիրավորվեցին: Ահարեկչութիւն կազմակերպման մեղ պետութիւնը մեղավոր էանանց սնտատային յերայրներս անունով սազմա-գաղաքական ծայրահեղական մի խմրավորման, որի հնտ կապ ունեցող մոտ երեք տասնակ մարզիկ դատապարտվեցին³: Չնաշմ երկարատեւ դատական գործընթացին, մզկիթն աչրզնս էլ շրացվեց՝ համայնքի անդամների, մզկիթ աչցեկոզների եւ շրչակայքում աչրոզ թնակիչների համար անվտանգ շինելու: Հիմնավորմամբ: Արու Բաքր մզկիթ աչցեկոզները սկսեցին ազսթել սահաֆիական ուղղվածութիւնը աչլ մզկիթներում:

Արու Բաքր մզկիթի փակումը, քաս էութիւն, պետութիւն շահերից էր թիտում: Մզկիթի եւ նրա շուրջը ձեւավորված հավասացիւյների հարաձան թիվը մտահոգի էր իշխանութիւնների համար: Փամեթ Սուլեյմանովը մեկ անգամ շէ, որ փորհեղ էր պարզարանել իր եւ համայնքի գաղափարական ուղղվածութիւնը՝ նշելով, որ իրենց պետք է զիտարեկեղ ոչ թն վահարականներ, աչլ տւեննիներ կամ սեղմարիտ խայմիտ հնտեւորզիներ: Ք. Սուլեյ-

¹ R. Sattarov, (2010) Islamic Revival and Islamic Activism in Post-Soviet Azerbaijan: 146-211. Radical Islam in the Former Soviet Union /ed. Galina Yemefianova/. Routledge, London, p. 188.

² Worshiping in the Cross Hairs (by Shahla Sultanova). Transactions Onkno magazine (07.08. 2012), <http://www.onkno.org> 07.12.2018:

³ Alleged Islamic insurgents on trial in Azerbaijan, <http://www.refworld.org> (12.02. 2010).

մանովը ժամանակ առ ժամանակ քննադատում էր իսլամի անվան ներքո իրականացվող ահաբեկչությունը: Մյուս կողմից, ես համոզված էր, որ հաճախացյալներին պետք է հետապնդել, քանի որ դա կարող է հակառակ եշտանակությունը ունենալ եւ արմատականացնել նրանց գիրքերը¹:

Այսպիսով, 1991 թ. անկախությունից հետո Ազրբեջանում սկիզբ առած իսլամական շարժումը խթանվեց մի կողմից՝ արտաքին կրոնական ազդեցությունների շնորհիվ, մյուս կողմից՝ դա ներքին գործընթացների ու խմբումների արդունք էր: Ազրբեջանում սկսեցին տարածում գտնել իսլամական եւր հոսանքներ, որոնք մինչ այդ անձանոթ էին երկրին, ինչպես, օրվահարականությունը: Իսլամական վերածննդի համար նպաստավոր եղան Ազրբեջանում առկա սոցիալական, տնտեսական եւ քաղաքական խնդիրները: Մատուցյան Աբարիայից եւ այլ շրջաններից Ազրբեջան ներմուծված սուլունի իսլամի վահարական ուղղությունը նպաստեց կրոնական եւր ինքնություն ունեցող սոցիալական հանրույթների ձեւավորմանը՝ հարստացնելով Ազրբեջանի կրոնական խճանկարը: Արդյունքում, ի հայտ եկան գլխաշորով ազդիկներ եւ կանայք, մեծացավ հետաքրքրությունը իսլամի նկատմամբ, ընդլայնվեցին իսլամական գիտելիքի շրջանակները, իսլամական արժեքներն ու կենսակերպն աստիճանաբար մուտք գործեցին Ազրբեջանի հիմնականում աշխարհիկ հասարակություն:

Բնականորաբ, Ազրբեջանի իշխանությունների մտահոգում էր իսլամական գործոնի ակտիվացումը Ազրբեջանի հասարակական կյանքում: Մասնավորապես վահարական ժողովուրդներով առանձնացող սուլունիական համայնքի հարածան ակտիվացումը գիտարկվում էր սպասելիք ազգային անվտանգությունը: Արդեն Հեյդար Ալիևի, իսկ հետագայում Իլհամ Ալիևի օրոք, իշխանությունները կոշտ մեթոդներով կասեցրեցին Ազրբեջանում վահարականության հետագա ընդլայնումը:

¹ Նույն տեղում:

Պավել Գորանյանի մասին

(Յիշատակի խոսք)

Հարգելի՛ գործընկերներ, բարեկամներ:

Քույլ սովեր Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի կազմում գործող Ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի կոնկրետի անունից բարիս շնորհավորել այս գիտաժողովի բացման կապակցությամբ, մի գիտաժողովի, որը նվիրված է ռազմավարական պատմաքաղաքագիտական հետազոտությունների զարգացի հիմնադիրներից մեկի՝ ականավոր գիտնական, պրոֆեսոր Պավել Աշոտի Զորանյանի հիշատակին: Զգայի շափով հենց երա շանքերի շնորհիվ է ձևավորվել մեր երկրի համար գիտելիքների այդ նոր բնագավառը, այն է՝ ազգային ու միջազգային անվտանգության քաղաքագիտության պատմական-պատմաքաղաքական պրոբլեմների ռազմավարական հետազոտությունների ոլորտը:

Դատելով մեր Գիտաժողովի կարգից ու երա մասնակիցների կազմից՝ սա ես մեկ կարեւոր եւ նշանակալից իրադարձություն է, որը կարող է նոր հզոր ստեղծագործական ազգակ հազորգել մեր հայրենական գիտության զարգացմանը, ժամանակակից պատմաքաղաքական ու պատմաքաղաքագիտական հետազոտություններին, որոնք ավելի կիրառյուն են Հայաստանի եւ միջազգային գիտական հանրության հասարակագիտական զարգացման միջնու գիտահետազոտական կապերը:

Հարավային Չեխոսլովակիայում եւ շրջապատող տարածաշրջանում ազգային ու միջազգային անվտանգության պրոբլեմների միջգիտանյութային պատմաքաղաքագիտական կազմերի մշակումը, որը Պավել Զորանյանը կատարել է մեր կոնկրետի կազմում, վկայում է, որ ես ժամանակակից քաղաքական գիտության համաշխարհային նվաճումների համահարսում մեր հայրենական գիտության մեջ ներթերել է դրա ռազմավարական բուժնի ձևավորման նկատմամբ արակապես նոր մոտեցումներ:

Պրոֆեսոր Զորանյանը, բացի այն, որ եղել է Ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի մի շարք կոնկրետիվ մենագրությունների պատրաստման գիտական ղեկավարը, ինստիտուտի անունից հաշտություններ է կապերել է ունեցել մեծ թվով միջազգային կոնգրեսներ:

րում, գիտաժողովներում, սիմպոզիումներում՝ հանդես գալով մասնագիտական բարձր մակարդակի գիտական զեկուլցումներով և հազարգույններով:

Հայաստանի պաշտպանության նախարարության Ազգային ազդեցմամբ հետազոտությունների ինստիտուտի ստեղծման որից ի վեր պրոֆեսոր Չորանյանը 10 տարի շարունակ աշխատել է Տաբատաշչյանային վերլուծությունների ազդեցմամբ հենարանում որպես ավագ գիտնական-վերլուծաբան: Իր քեղծնախագիտական աշխատանքի տարիներին ես եղել է նրկու հիմնարար կուլեկտիվ պատմաքաղաքագիտական մեթոդությունների գիտական զեկուլցար: Գրանք «Նուշիի քեկումներ» և «Արցախ-Ֆուզվրդպարության և սեղանվտակարգի հիմնախնդրները ԱՀ տեվտանցության համատեքստում» քեկումներով աղբյուրագիտական հետազոտություններն են: Նրկու աշխատություններում էլ բյուլանդական, արարական, պարսկական, վրացական և ռուսական սկզբնաղբյուրների հիման վրա համակարգված էելով ներկայացվում է ՕԼ-ՕԽ գարերի Արցախի քաղաքական պատմության ազդեցմամբ միջգիտաճյուղային վերլուծությունը:

Իր աշխատություններով պրոֆեսոր Չորանյանը, զեկուլցարելով հարուստ փաստաթղթային-փաստագրական հիմքի վրա կատարված Արցախի հայկական պետականության պատմության պրոբլեմները ազդեցմամբ պատմաքաղաքագիտական հետազոտությունները, հարստացրել է գիտական էլմարություն հաստատման և Հարավային Կովկասի պատմության՝ քաղաքականացնա շահագրգռված որոշ պատմաբանների էեևարկած կեղծարարությունների հերքման հիմնարար ու գիտակիրտական հիմքերը:

Իրա հեա մեկտեղ տեղեհատելի է պրոֆեսոր Չորանյանի ներգրումը Հայաստանի պաշտպանական համակարգում քաղաքական գիտությունների գծով զեկուլցարական ասեևախոսությունների պաշտպանության առաջին մասնագիտական խորհրդի ստեղծման գործում: 2009-2017 թթ. եա եղել է Ազգային ազդեցմամբ հետազոտությունների ինստիտուտում գործող խորհրդի գիտական քարտուղարը: Գիտական քարտուղարի պաշտանում Պավել Չորանյանի արգասարբը գիտակալմակերպչական գործունեության շնորհիվ մեր ինստիտուտի գիտական խորհրդում 8 տարիների ընթացքում պաշտպանվել է քաղաքագիտության բնագավառի 74 քեկեաճուական և 7 զեկուլցարական ասեևախոսություններ:

Այսպիսով մենք կարող ենք վկայել, որ քաղաքական գիտության ազգային զարթոյցի կայացման գործում պրոֆեսոր Պափէ Աշոտի Զորանյանի ներդրումը հիրավի հույժ կարեւոր է: Օգտօվելով առիթից՝ ուզում եմ Պափէ Զորանյանի այստեղ ներկա հարազատներին ու մանրիմներին հայանել մեր խորին հարգանքն ու երախտագիտութիւնը, որոնք մենք տածում ենք մեր փայլուն զործընկերոջ նկատմամբ՝ անվտանգային քաղաքագիտութեան ուսումնական ուղղմամբ: Կետազոտութիւնների ազգային զարթոյցի ձեւափորման գործում նրա ծանրակշիռ մասնակցութեան համար:

Վերջում, թույլ ամէք շնորհակալութիւն հայտնել Հայաստանի Գրտութիւնների ազգային ակադեմիայի Արեւելագիտութեան ինստիտուտի ղեկավարութեանը, նրա տնօրէն ակադեմիկոս Ռուբէն Մաֆրատտյանին՝ Հարավային Կովկասի անվտանգութեան ուղղմամբ արական պատմաքաղաքագիտական պրոբլեմների ուսումնական մասնագիտացած հայտնի արեւելագետ, մեծարգո Պափէ Աշոտի Զորանյանի հիշատակին նվիրված սույն գիտածոզօվք կազմակերպելու համար:

ԳԱՄԱՈՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ՔԵԶ* *Քաները Երևանի համալսարանի (Երևան)*
ՔԶԱ *Քաները Հայաստանի արխիվների (Երևան)*
ՀԶԳ *ՀՀ ԳԱԱ կրթերը հասարակական գիտությունների (Երևան)*
ՀԱ *Հանգէս ամսօրեայ (Վրեննա-Երևան)*
ՀՀ ԱԱ *Հայաստանի Հանրապետության Ազգային արխիվ (Երևան)*
ՀՀԵՏԲ *Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղաձուլումների բառարան, հտ. 1-5 (Երևան)*
ՀՉՀ *Հայկական սովետական հանրագիտարան (Երևան)*
ՄՄԱԵԺ *Մերձասոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ (Երևան)*
ՊՔԶ *Պատմա-բանասիրական հանգէս (Երևան)*
ВЛА *Вестник архивов Армении (Ереван)*
ВВ *Византийский вестник (СПб., Москва)*
ВДИ *Вестник древней истории (Москва)*
ВЕУ *Вестник Ереванского университета (Ереван)*
ВН *Вопросы истории (Москва)*
ВОН *Вестник общественных наук АН (Ереван)*
ИФЖ *Историко-филологический журнал (Ереван)*
МИА *Материалы по истории Азербайджана (Баку)*
ММ *Материалы из Маштоца*
ПС *Палестинский сборник (Ленинград, СПб.)*
СА *Советская археология (Москва)*
СМОМГИК *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (Тифлис)*
XB *Христианский Восток (СПб.)*
BZ *Byzantinische Zeitschrift (München)*
PO *Patrologia Orientalis (Paris)*
REArm. *Revue des Études Arméniennes (Paris)*
REB *Revue des Études Byzantines (Paris)*

ԲՈՎԱՆՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Չորանյան Գայկանուշ - Խոսք գիտնական-հայրիկի մասին	4
Ավետիսյան Թագուհի, Գովհաննիսյան Լարել - Թռչնաբանդակը հայկական միջնադարյան եկեղեցիների բնրակների հարդարանքում	8
Айвазян Григорий - К вопросу о дезинтеграции и деэтнизации удинского народа	17
Բաղարյան Սարգիս - Մի ֆրանսիացի դեպան Երեանում. Պիեռ Վիլտոր Միշլեի անտիպ հուշագրությունն ու հայերը	31
Բոզոյան Ազատ - Կոստանդնուպոլի պատրիարքության սկզբնավորումը Գալոց եկեղեցու եվրոպայեռական համակարգում	32
Գալստյան Վարդան - Աղբրեջանի ժողովրդագրական իրական պատկերի վերհանման փորձ՝ աղբրեջանական պաշտոնական տվյալների հիման վրա	42
Գափրիկոզավիի Խաթունա, Խոսիտաշվիի Իրմա - Կոստանի Ձեռագրերի ազգային կենտրոնի թվագրված հայերեն Ավետարանները	48
Դալաբեան Տորո - Մազբուրների ծագման և տեղորոշման խնդիրները	50
Չարդարյան Սկրտիչ, Ենգիբարյան Լորա, Սարգսյան Գամետ - Սյունիք-Արցախի առևտրային ուղիները որպես Գայաստանի և Մերձավոր Արևելքի ճանապարհագիտության հետազոտման ծրագր	55
Թարումեան (Գակոբյան) Ռուբեն - Գալոց այբուբենի 6 տառի ծագումը 66 ժամկետյան Աղավնի - Ախթամիր (Ոսկեվագ) գյուղական միջնադարում	73
Խորիկյան Գովհաննես - Մասական Իրանի բրիտանյանները մինչև Ե դարը	85
Կարապետեան Սեբուհան - Տակոբ Գրիգորենց մատենագիր (1639-?)	91
Կոստիկյան Ջրիստինե - Աղվանից կարողությունության Ներքին խնդիրներն ըստ Մատենադարանի ԺԸ դարի պարսկերեն վավերագրերի	114
Գակոբյան Չարուհի - Բրդածորի մեծ կթողի պատկերագրական շարքը	122
Գակոբյան Լյուրա - Լորահայտ քուրվառ Անիից	130
Գակոբյան Վահագն - Մատենադարանի պարսկաեզու վավերագրերը որպես Էջմիածնի վանական հողատիրության պատմության ուսումնասիրման սկզբնաղբյուր	138

Амбарян Гагик – Деятельность международных террористических организаций в Азербайджане	141
Քոլվեմիյան Վահե – Կովկասի փոխարքայության ձեւավորումը եւ վարչատարածքային բաժանումների հիմնախելիքը 1844-1849 թթ.....	151
Казарян Геворг – Сведения Кирилла Скифопольского об армянских монахах Палестины V-VI вв.	153
Ղազարյան Էլինա – Հայկական բնակավայրերն ցտղ Համրայլաի Ղազվիկիի «Լուզիաթ ալ-դուլուր» աշխատության	162
Гуцян Лусине – Иерусалим. Время и место	178
Մաթեոսյան Արթուր – Հայոց եկեղեցու վարդապետական աստվածաբանության հիմնադրույթները սուրբ Գրիգոր Տաթեւացու «Ոսկեկորիկում».....	181
Մախյան Բենիամին – Կրասնոդարի երկրամասի հայերը. Պատմամշակութային եւ ժողովրդագրական ակնարկ	189
Մալոյան Արման – Եւրոպացի ուղեգիրների տեղեկությունները Սարդիկի մասին (ԺԸ դարի վերջին բառուղղ - ԺԹ դարի սկիզբ)	195
Մարգարյան Հայրապետ – Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Տուղայեցու դեղերումները Կրասնոստում	202
Մեյլոնյան Անի – Աղբրեջնական մամուլի անդրադարձը Տուղայի խաչքարերի ոչնչացմանը	207
Միրզաբեկյան Գեորգի – Մակուի նահիեն (գյուղախումբը) 1728 թ. օսմանյան հարկամատյանում	218
Մխիթարյան Գոհար – Աստրախանի հայկական համայնքը Սամուիլ Գւնլինի «Ուղեգրության» մեջ	224
Մուրադյան Գուրգեն, Մնացականյան Նանե – Միաբեկության տարածման միտումները եւ կանխարգելման ուղիները Հարավային Կովկասում	234
Ցակոբեան Ալեքսան – Աշխարհացոյցեան Փայտակարան նահանգի գաւառների տեղորոշման նոր փորձ	236
Պողոսյան Արամ – Մուղոլների նվաճողական ռազմավարությունը Կովկասյան տարածաշրջանում	247
Рапава Майя – Об идентификации Амелакоса в армянских переводах произведений Прокла Диадоха и Аристотеля	249
Մարգարյան Գագիկ, Ենգիթարյան Նորա – Արցախի Կարլառ բաղաբի երկարեղայան դակրարանները	250

Միմոնյան Գալոբ - Աղցքի Գայոց արքաների հուշահամալիրի վաղ միջնադարյան կոթողները	256
Ստեփանյան Խաչատուր - Գայդար Բամառը եւ Գայկական հարցը	266
Փաշայան Արաքս - Կահարականությունն Ադրբեջանում. արտաքին կրթական ազդեցությունների դերը ևոր ինքնությունների ծեապիրան հարցում (1991-2008 թթ.).....	269
Քոթանջյան Գայկ - Պալել Չոբանյանի մասին (Ցիչատակի խոսք).....	278
Գամառուազրությունների ցանկ	281
Բովանդակություն	282
Contents	285

CONTENTS

Chobanyan Haykanush – In memory a scientist and father	4
Avetisyan Taguhi, Hovhannisyan Narek – Bird sculptures in the decoration of the medieval Armenian church drums	8
Ayvazyan Grigori – On disintegration and deethnization of Udi people	17
Baldaryan Sargis – A French Ambassador in Yerevan: The Armenians and the unpublished Memoirs of Pierre-Victor Michel.....	31
Bozoyan Azat – The Constantinople Patriarchate in the Hierarchy of the Armenian Church.....	32
Galstyan Vardan – An attempt of clarification of the true demographical picture of Azerbaijan based on the official stastics.....	42
Gaprindashvili Khatuna, Khositashvili Irma – Dated Armenian Four Gospels at Georgian National Centre of Manuscripts	48
Dalalyan Tork – Problems of the origin and the localization of Maskouts	50
Zardaryan Mkrtich, Yengibaryan Nora, Sargsyan Hamlet – The trade network of Syunik-Artsakh as a modulus for explorations in Roadology of the Near East	55
Tarumyan (Hakobyan) Ruben – The Origin of the letter & of the Armenian alphabet.....	66
Zhamkochyan Aghavni – The village of Akhtamir (Voskevaz) in medieval era.....	73
Khorikyan Hovhannes – The Christians of Iran until the 5th century AD	85
Karapetyan Meruzhan – Jacob Grigorents, an author (1639- ⁿ).....	91
Kostikyan Kristine – The internal issues of the catholicosate of Aluank according to the Persian documents of the 18th century.....	114
Hakobyan Zaruhi – The iconographical program of the Big Stela from Brdadzor	122
Hakobyan Nyura – A new thurible from Ani.....	130

Hakobyan Vahagn – The Persian documents of Matenadaran as sources for History of Etchmiadzin's monastic ownership of land.....	138
Hambaryan Gagik – The activities of international terrorist organizations in Azerbaijan.....	141
Hovsepian Vahe – Formation of the Caucasian Vicegerency and the problem of administrative-territorial divisions in 1844-1849.....	151
Ghazaryan Gevorg – The testimonies of Cyril of Scythopolis regarding the Armenian monks of Palestine in V-VI cc. AD.....	153
Ghazaryan Elina – Armenian settlements by Nuzhat al-qulub of Hamdallah Qazwini.....	162
Ghushchyan Lusine – Jerusalem. Place and time.....	178
Matevosyan Artur – The fundamental principles of the doctrinal theology of the Armenian church in «The Golden Belly» by Saint Grigor Tatevatsi.....	181
Mailyan Beniamin – The Armenians of the Krasnodar Region. A historical, cultural, and demographic review.....	189
Maloyan Arman – The travel notes of european travelers about Mardin (the last quarter of the 18th - the beginning of the 19th century) ...	195
Margaryan Hayrapet – The wanderings of Armenian Catholicos Jacob IV of Jugha in Georgia.....	202
Melikonyan Ani – Azerbaijani media on the destruction of Jugha cross-stones.....	207
Mirzabekyan Georgi – The Maku nahie in the Ottoman Qanun-name of 1728.....	218
Mkhitaryan Gohar – The Armenian community of Astrakhan in the Traveller's account of Samuel Gmelin.....	224
Muradyan Guren, Mnatsakanyan Nane – Trends in the spread of terrorism and methods of prevention in the South Caucasus.....	234
Hakobyan Aleksan – A new attempt of localization of the cantons of Paytakaran province of "Ashkharatsuyts".....	236
Poghosyan Aram – The strategy of Mongol conquest in the Caucasus.....	247

Rapava Maya – On the identification of Amelakhos in the Armenian translations of the works of Aristotle and Proclus Lycaeus	249
Sargsyan Gagik, Yengibaryan Nora – The Iron age graveyards of Karkar	250
Simonyan Hakob – The early medieval monuments of the Aghtsk memorial complex of the Armenian kings	256
Stepanyan Khachatur – Haydar Bamat and the Armenian Question	266
Pashayan Araks – Wahhabism in Azerbaijan: the role of external religious influences in the formation of new identities (1991-2008)	269
Kotanyan Hayk – About Pavel Chobanyan.....	278
Abbreviations list	281
Contents (<i>Arm., Rus.</i>)	282
Contents (<i>Engl.</i>)	285

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ԱՐԵՎԵԼԱԶՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ. 9**

Հանրապետական գիտաժողով

Երևան, 17-18 մայիսի, 2018 թ.

**ՉԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՉԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ
ԴՐՈՒՅԹՆԵՐ**

ՀՀ ԳԱՆ հրատարակչություն, 2018

Երևան

<i>Հրատ. խմբագիր</i>	<i>Ա. Հակոբյան</i>
<i>Համակարգչային ձևափոխում</i>	<i>Վ. Ղազարյան</i>
<i>Կազմի ձևափոխում</i>	<i>Ա. Ավետիսյան</i>
<i>Սրբագրիչներ</i>	<i>Է. Գևորգյան</i>
	<i>Վ. Ղազարյան</i>

Հրատ. պատվեր N° 905

Հանձնված է արտադրության՝ 10. 12. 2018 թ.:

Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Մագալը՝ 18,0 մաժուր:

Տպաքանակը՝ 150 օրինակ:

*ՀՀ ԳԱՆ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան
Երևան, Մարշալ Բազրամյան 24*

[2500#]

ՀԱՅ ԳԻՆՆԱԿԱՅ ԳԻՄ. ԳՐԱԿ.

FL0548377

A \bar{N}
181401

ISBN 978-5-8080-1367-4

9 785808 013674